

Բ.Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
Գ.Բ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ
Գ.Խ. ՍԱՐԳՈՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

9147.92.5
ч-10

ՀԱՅԱԿԱՆ ՍՈւ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Բ. Н. АРАԿԵԼՅԱՆ, Г. Б. ՋԱԱԿՅԱՆ,
Г. Х. САՐԿԻՍՅԱՆ

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Գ. Բ. ՋԱԱԿՅԱՆ,
Գ. Խ. ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ

УРАРТУ—АРМЕНИЯ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ—ՀԱՅԱՍՏԱՆ

2648

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН
1988

ՀԱՅԱԿԱՆ ՍՈւ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԹԵՎԱԿԱՆ 1988

1988

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության և տնտեսագիտության
բաժանմունքի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս է. Բ. Աղայան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել
պրախոսներ՝ պատմական գիտությունների գոկտորներ Գ. Ա. Տիրացյանը
(Ուրարտում և հայ ժողովրդի կազմավորումը), Ն. Վ. Հարությունյանը
(Ուրարտական տերությունը և հայերը), բանասիրական գիտությունների
գոկտոր Հ. Զ. Գետրոսյանը և բանասիր. գիտ. թեկնածու Լ. Ս. Հովհաննեսը
(Ուրարտերնը և հայերնը)

Առաջնային Բ. Ն. և ուրիշ.

Ա. 706 Ուրարտու-Հայաստան/Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ.
Զահուկյան, Գ. Խ. Մարգարյան; [Պատ. խմբ.] է. Բ.
Աղայան]; ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. և տնտեսագիտ. բա-
ժանմունք.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988.—170 էջ.

Աշխատությունը նվիրված է Հայկական լեռնաշխարհի հնա-
գույն պետություններից մեկի, Ուրարտուի Հայաստանի և հայ
ժողովրդի պատմության մեջ խալացած դերի գնահատմանը:
Էռարանվում են Ուրարտուի և ուրարտական էթնիկ խմբի
տեղը հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ, ուրարտական տե-
րության բնակչության հայացման պատմական պրոցեսը,
հայ բնակչության վճռական դերի պայմաններում: Թը-
նարկվում են նաև ուրարտերների և հայերների փոխարա-
րերության և փոխազդեցության հարցերը: Աշխատության
մեջ ընդհանրացված է եղած նյութը, բերված են նոր
փաստեր, տրված հարցի տարրեր կողմերի նոր մեկնարա-
նություններ, արված են Ուրարտուի և հայ ժողովրդի ու
հայոց լեզվի պատմության համար կարևոր երրակացու-
թյուններ:

Աշխատությունը նախատեսված է հայ ժողովրդի և հայոց
լեզվի պատմությամբ հետաքրքրվող լայն շրջանների համար:

0505040000

Ա. —————— 98—88

703 (02)—88

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1988

ԳՐԴ 63. 3 (22) 2

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի առաջացման և կազմավորման հարցը վե-
րին աստիճանի կարևոր, միաժամանակ բարդ հարց է, բարդ
իր էությամբ, կազմավորման ընթացքին վերաբերող փաս-
տական աղբյուրների բազմազանությամբ, որոնք այսուհան-
դերձ նվազ բավարար են հարցի համակողմանի լուծման հա-
մար:

Հարցի գիտական քննարկումն սկսվել է ավելի քան հար-
յուր տարի առաջ, առաջադրվել են տարբեր, երբեմն իրարա-
մերժ կամ հակասական տեսակետներ և վարկածներ, սակայն
չի կարելի ասել, թե այն ստացել է գոհացուցիչ լուծում բոլոր
աղբյուրների համակողմանի վերլուծական քննությամբ:

Արդ, որո՞նք են այն աղբյուրները, փաստացի տեղեկու-
թյունները, որոնց հիման վրա պետք է քննարկվի և դիտական
լուսարանություն ստանա հայ ժողովրդի կազմավորման
հարցը:

Նախ և առաջ գրավոր աղբյուրները՝ սկսած խեթական,
ասորիստանյան, ուրարտական, պարսկական սեպագիր ար-
ձանագրություններից, երրայական, հունական մատենագրա-
կան տեղեկություններից մինչև Մովսես Խորենացու Շայյոց
պատմությունը ներառյալ:

Երկրորդ՝ լեզուն, լեզվաբանական տվյալները՝ սկսած հա-
յոց լեզվի ծագման, բնույթի, ձևավորման, բառապաշարի,
քերականական կառուցվածքի, այլ լեզուների հետ փոխարե-
նությունների հարցերից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ-
ների միալեզու դառնալը՝ հայոց լեզվի կատարյալ հաղթանա-
կով:

Երրորդ՝ նյութական մշակույթը՝ երկրի երեսին պահպանված և հնագիտական պեղումներով հայտնաբերվող մշակույթը, նրա զարգացման հաջորդական ընթացքը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտի և բուն հայկական պետականության բարձր զարգացման ժամանակները:

Չորրորդ՝ հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթը՝ զրուցների, ավանդությունների, առասպելների, հավատալիքների, պաշտամունքային ըմբռնումների, կրոնի, կենցաղալին սովորությունների ամբողջ համակարգը:

Հինգերրորդ՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայերի ժարդարանական առանձնահատկությունները և նրանց փոփոխությունները:

Որքանո՞վ են ուսումնասիրված ու լուսաբանված այս աղբյուրները, թե առանձին վերցրած և թե, մանավանդ, իրենց ամբողջության՝ միասնության մեջ: Դա այն հարցն է, որի պատասխանը վճռական նշանակություն ունի հայ ժողովրդի կազմավորման բարդ պրոբլեմի արդի վիճակը պատկերացնելու համար: Սակայն դժվար է այս հարցին միանշանակ պատասխան տալ: Եթե մի կողմից կարելի է ասել, որ շատ բան է արված, բազմաթիվ հարցեր ստացել են քիչ թե շատ բավարար լուսաբանություն, ապա մյուս կողմից որոշ հարցեր դեռևս մնում են մութ և կարոտ հետագա ուսումնասիրության:

Կարևոր է ընդգծել նաև հարցի տեսական-պատմագիտական կողմը: Ընդհանրապես հարկավոր է խոսել ժողովրդի կազմավորման և ոչ թե ծագման մասին, ինչպես հաճախ ասում են գրում են, որովհետև ժողովուրդների կազմավորումը բազում դարեր, անգամ հազարամյակներ ընդգրկող երկարատև պատմական պրոցես է և ոչ սոսկ ժագում՝ մի տեղից, մի ցեղախմբից, այն էլ միանգամից, կարճատև ժամանակամիջոցում: Ժողովուրդների կազմավորումը տեղի է ունեցել պատմական զարգացման որոշակի օրինաշխափություններով՝ և անցումներով՝ տոհմ և ցեղ, ցեղերի ազգակցական, արյունակցական, լեզվական ընդհանրություն, ցեղային ավելի խոշոր միությունների առաջացում, տնտեսական, քաղաքական հա-

րաբերությունների զարգացմամբ առաջացած սոցիալական շերտավորման խորացում, պետականության առաջացում, մանր և քիչ կենսունակ ցեղերի ձուլում (ասիմիլացիա) ավելի խոշոր և կենսունակ էթնիկ խմբի կամ հանրության մեջ և այլն:

Հայ ժողովրդի կազմավորման հարցում ևս այս պատմական օրինաշխափությունները պետք է հաշվի առնվեն, իհարկե, նրանց կոնկրետ դրսերումների բացահայտմամբ:

Հնագիտական պեղումներով պարզված է, որ Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից՝ հին բարեղարից սկսած բոլոր հաշորդական դարաշրջաններում առանց ընդհատումների:

Լեռնաշխարհի բնիկները կերտել են իրենց բազմազան և բավականաշափ հարուստ մշակույթը, յուրաքանչյուր դարաշրջանի համար բնորոշ գծերով, բայց առանց հաջորդական կապի խզման: Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ գեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում տեղի էին ունեցել հասարակական-տնտեսական լուրջ տեղաշարժեր՝ զարգացնել էին երկրագործությունը, անասնապահությունը, արհեստները, առաջացել էին խոշոր ցեղեր, ցեղախմբեր, ունեցվածքային տարրերություններ, սկսվել և առաջ էր ընթանում հասարակության սոցիալական շերտավորումը և այս ամենի հետևանքով տեղի էր ունենում նախնադարյան համայնական հասարակության բայրայումը: Այս այս պայմաններում գեռևս 3-րդ հազարամյակի վերջերին սկսվել էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, որը լեռնաշխարհի ցեղերի ու ցեղախմբերի, ամբողջ բնակչության հասարակական, տնտեսական, էթնիկական, լեզվական և մշակութային զարգացման դարավոր օրինաշափ ընթացք է ունեցել:

Երկրորդ հազարամյակում բնակչության սոցիալական շերտավորումը և էթնիկական զարգացման ընթացքը այն աստիճան էին խորացել, որ Հայկական լեռնաշխարհում առաջացել էին խոշոր ցեղախմբեր, իրենց տոհմացեղային ավագանիով, սազմական ջոկատներով և քրմական վերնախափով: Հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան

Հայասա կոչվող երկրամասում II հազարամյակի կեսերին առաջացել էր մի խոշոր ցեղային միություն, որը կանգնած էր պետականություն կազմելու շեմին: Խեթերը նրա առաջնորդներին թագավոր էին անվանում:

Դատելով խեթական սեպագիր արձանագրություններից, Հայասայի ցեղային միությունը բավականաշափ զորեղ էր և կարողանում էր թշնամու զեմ հանել այնքան զորք, որ ի վիճակի էր դիմագրավել խեթական հզոր պետության ռազմական հարձակումներին: Հայասայի մասն էր կազմում Ազգի կոչվող երկրը: Հայասա-Ազգի միավորված երկրում առաջացած քաղաքական և էթնիկ հանրությունը նշանավորում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի խոշոր առաջընթաց՝ դեռևս նախքան մեր թվականության երկրորդ հարաբամյակի կեսերին: Բնական է, որ Հայասա-Ազգի միավորման հասարակական, քաղաքական, էթնիկական և մշակութային զարգացման և հետագա ճակատագրի հարցերը կարենու են հայ ժողովրդի կազմավորման և ընդհանրապես Հայաստանի հնագույն պատմության համար:

Հայ ժողովրդի կազմավորման հարցը լայնորեն կապված է Հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի հարավային ու կենտրոնական երկրամասերի և նրանց բնակչության պատմության հետ: Գրանց մասին տեղեկություններ հաղորդում են առավելապես ասորեստանյան, ապա և ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները, որոնց վրա անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել՝ հարցի լուսաբանության նկատառում:

Ասորեստանյան Սալմանասար I-ին թագավորը (մ. թ. ա. 1274—1245 թթ.) մի արձանագրության մեջ ասում է, որ իր գահակալության տարում իր դեմ ըմբոստացել են ուրուատրիները: Սալմանասարի զորքերը բարձրանալով լեռները, պարտության են մատնել Ուրուատրի ութ երկրների միացյալ աշխարհազորին: Նշվում է, որ ավերվել են նրանց 51 բնակավայրերը, բնակչությունը ենթարկվել է Ասորեստանին և հարկ դրվել նրա վրա: Այս վկայությամբ պարզում է, որ Վանա

Հնից հարավ կամ հարավ-արևելք ընկնող լեռնուտ տարածքում XIII դ. մ. թ. ա. առաջացել էր Ուրուատրիների (ուրարտների) ութ երկրամասերի ցեղային միությունը:

Մի այլ ցեղային միություն հիշատակված է Թուկութիւնինուրթա I (1243—1221) արձանագրության մեջ: Ասվում է, որ Ասորեստանի դեմ պայքարի էին ելել նաիրի երկրի 43 ցեղեր²: Նաիրյան երկրների և ցեղերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ պահպանվել են նաև ասորեստանյան թիգլաթպալասար I թագավորի (1115—1077) մի արձանագրության մեջ: Պարզվում է, որ XII դ. վերջին, XI դ. սկզբներին ասորեստանյան զորքերը հյուսիս արշավելով հանդիպում են արդեն ոչ թե Ուրուատրի ցեղերին, այլ նաիրյան 23 երկրների միությանը: Ասպա հիշատակվում են նաիրի երկրների և նրանց դաշնակիցների 60 թագավորները (իմա՝ ցեղապետերը): Նաիրի երկրի միությունը շատ ընդարձակ տարածք էր գրավում, որ և նշված է արձանագրության մեջ³:

Դատելով ասորեստանյան արձանագրություններից, նաիրյան երկրները սարածվում էին Հայկական լեռնաշխարհի ոչ միայն հարավային, արևմտյան, այլև կենտրոնական մասերում: Ենթադրվում է, որ նրանց միության մեջ մտնում էր նաև Ուրուատրի-Ուրարտուն: Ինչպես երևում է նաիրյան 23, իսկ զաշնակիցների հետ միասին 60 երկրների «թագավորների» միությունը կայուն ցեղային միություն չէր, այլ լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայերի, խուսիների, ուրարտների, ինչպես և արձանագրություններում հիշատակված Շուպրիա, Ուրմե, Արմե երկրների բնակիչների, այլ խոսքով սարքեր ցեղերի ուղղմացելային պաշտուանական դաշինք, որն հակադրվում էր ասորեստանյան զորքերի նվաճողական կողոպտիւ արշավանքներին: Արձանագրություններից մեկում նշվում է, որ նաիրյան երկրների սահմանը հասնում էր Վերին ծովին (Սև

Սրարտ. ՎՃИ, 1951, գ 2, ս 266, տեքտ 2. Տե՛ս նաև «Հայ ժողովրդի պատմության քրնառուատիա», հ. 1, Երևան, 1981, էջ 14:

2 Բ. Բ. Պուտրովսկի, Վանական պատմության մեջ (Երևան, 1959, ս 44).

3 Հ. Վ. Արյունյան, Բնակչության մեջ համար համար կամ ծովին (Սև

ժուլին): Հիշատակվում է նաև Նախրի երկրի ծովը, որն այս դեպքում Վանա լիճն է:

Ասորեստանը գրավում էր նախրյան երկրները, ինչպես և նրանց սահմանակից կամ նրանց կազմի մեջ մտնող Շնուղրիա և Ուրումի, Արմե երկրները, սակայն Ասորեստանի թագավորների տիրապետությունն այս երկրներում տևական և կայտն չէր, իսկ նրանց զորքերի արշավանքները հաճախ ավարառական բնույթ էին կրում:

Ուրուատրին հիշատակվում է նաև XII և XI դարերում, իսկ IX դարի առաջին կեսին Աշուլինածիրապալի տարիգրության մեջ Ուրուատրի փոխարին երեան է գալիս Ուրարտուներ⁴:

Ասորեստանյան Սալմանասար III թագավորի (860—825) թողած արձանագրության մեջ հիշատակված Նախրին նախկին ընդարձակ երկիրը չէ, մինչդեռ Ուրարտուն հանդես է գալիս իրեն արդեն ձևավորված և բավականաշափ զորեղ պետություն իր Արամու թագավորով և Արգաշիու (Արծաշկու) մայրաքաղաքով, որը սովորաբար նույնացվում է Արճեշի կամ Արծկեի հետ: Ուրարտական պետության մեջ սկզբում դեկավար դերը պատկանում էր այն ցեղախմբին, որի առաջնորդն էր Արամուն, սակայն շուտով իշխանությունը անցնում է ուրարտական մի այլ ցեղախմբի, որի գլուխ կանգնած էր Լուտիպրիի որդի Սարգուրին, իսկ մայրաքաղաքը դառնում է Տուշպան, հետագայի Տոսպը (Վան քաղաքի տիղում): Այստեղ լճի հարավարքնելլան մասում էր գտնվում Ուրարտական պետության կենտրոն՝ բուն Ուրարտուն՝ Բիայինան: Հայտնի է, որ IX դ. վերջերին և VIII դարում ուրարտական թագավորներն իրենց իշխանությունը հաստատեցին ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի և այստեղ բնակվող բոլոր ցեղերի ու ցեղախմբերի վրա: Ուրարտական զորեղացած թագավորությունը դառնում է Հզոր Ասորեստանի մրցակիցը: Այս զորեղ պետությունը ասորեստանյան սեպագրում կոչվում էր Ուրարտու, իսկ ուրարտական արձանագրություններում՝ Բիայինիլի:

⁴ Ванское царство (Урарту), с. 46.

Այսպիսով, ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունը, ները վկայում են Ուրուատրի—Ուրարտու ցեղային միության առաջացման մասին՝ Վանա լճի հարավարելլան մասում դեռևս XIII դարում մ.թ. ա., ինչպես և այդ ցեղային միության հիման վրա Ուրարտական պետության առաջացման մասին՝ Վանա լճի ավազանում կամ բուն Ուրարտու-Բիայինայում: Ուրարտական պետությունը սկզբում բիայնական կամ ուրարտական ցեղերի ուղղմաքաղաքական միավորում էր, ապա զենքի ուժով ընդարձակվելով ընդգրկեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, իրեն ենթարկելով տեղաբնակ ոչ ուրարտական՝ հայկական, խուսի քանակազես շատ ավելի մեծ բնակչություն ունեցող ցեղերին, էթնիկ խմբերին, որոնք իրեն ժողովուրդ չեն ձևավորվել: Այսպիսով Ուրարտական պետությունը միասնական ժողովուրդ չէր առաջացել:

Ժողովրդի կազմավորման հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ որոշիլ դերը պատկանում էր Հայկական ցեղերին ու ցեղախմբերին, որոնց իրեն միասնական ժողովուրդ կազմավորվելու վաղուց սկսված ընթացքը ուրարտական պետության գոյության իսկ ժամանակաշրջանում ավելի էր առաջադիմել և հանգելու էր իր ավարտին:

Բայց ի՞նչ դեր ունշանակություն է ունեցել էթնիկ խառը կազմ ունեցող Ուրարտական պետությունը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների պատմական զարգացման բնագավառում:

Եթե ամենասեղմ և ընդհանուր գծերով պատասխանելու լինենք այդ հարցին, ապա պետք է նշենք մի քանի առավել կարևոր հանգամանքներ:

1. Ամբողջ երկրի քաղաքական միավորումը մեկ պետության մեջ նպաստավոր եղավ նրա ինչպես հասարակական, մշակութային զարգացման, այնպես էլ էթնոգր-

Նետիկ պրոցեսների առաջընթացի և հայ ժողովրդի կազմավորման համար:

Հնագիտական ուսումնասիրությունները ցուց են տալիս, որ Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում՝ նախքան մեր թվ. IX—VII դդ., տեղի է ունեցել երկաթի մասսայական յուրացումը՝ արտադրության միջոց հանդիսացող գործիքները, ինչպես և զենքերը պատրաստվում էին երկաթից, իսկ այդ բնագավառներից դուրս մղված բրոնզ-պղնձից պատրաստվում էին պաշտպանական զենքեր, զանազան առարկաներ և զարդեր⁵; Երկաթե գործիքները մեծապես նպաստեցին երկրի առաջընթացին:

2. Տնտեսության առաջադիմության համար խոշոր նշանակություն ունեցավ ոռոգելի երկրագործության զարգացումը, բազմաթիվ շրանցքների անցկացումը և շրամբարների կառուցումը: Լայն ծավալ ստացան խաղողի, մրգատու ալյոների, տեխնիկական կուլտուրաներից կտավատի և քունջութի մշակումը և վերամշակումը՝ սրանցից ձերթի ստացումը: Կարմիր բըռուի և երերունիի պեղումների ժամանակ բացված մատանների մեջ տեղադրված գինու կարասների ընդհանուր տարողությունը շուրջ կես միլիոն լիտրի է համարվում, բացվել են նաև քունջութի շտեմարաններ և ձերթի ստացման ու գարեջրի պատրաստման արհեստանոցներ⁶: Հստ որում գարեջրի և ձերթի արտադրությունը ուրարտացիները յուրացրեցին Միջագետից:

3. Հարուստ ու նշանակալից էր ուրարտական նյութական մշակութը: Ուրարտական թագավորները հիմնադրել են բազմաթիվ քաղաքներ, կառուցել շատ ավելի մեծ թվով ամրոցներ: Ինքնատիպ բնույթ են կրել ուրարտական քաղաքաշինությունն ու ամրաշինությունը: Քաղաքների և ամրոցների պարիսպները ուրարտացիները կառուցում էին քարե հիմքերի վրա բարձրացող հում աղյուսե շարվածքով, խիտ գասավորված միօրինակ կոնտրֆորսներով, նման Ասորեստանի:

5. A. A. Martirosyan, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 303—305.

6. H. B. Arutyunyan, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964.

Մարաստանի ամրոցներին: Հայկական և մյուս ցեղերի նույն դարերում կառուցած ամրոցները քարակերտ են, կիկլոպյան բնույթի, իսկ աշտարակներն ու կոնտրֆորսները հարմարեցված են տեղանքին և միօրինակ չեն: Ուրարտական քաղաքներում և ամրոցներում կառուցվել են պալատներ, տաճարներ, զինանոցներ, շտեմարաններ և այլ շինքեր, որոնք ունեն իրենց ուրույն ուրարտական, որոշակի առանձնահատկությունները: Բարձր զարգացման էր հասել ուրարտական ճարտարապետությունը, որն ուներ հինարևելյան բնորոշ գծեր և ակնհայտորեն տարբերվում է Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասի տեղական, ամենից առաջ հայկական ցեղերի ճարտարապետությունից: Բուն ուրարտական ամրոցներից տարբերվում են նաև այն ամրոցները, որոնք վաղօրոք տեղական ցեղերի կառուցածը լինելով, օգտագործվել են ուրարտացիների կողմից և որոշ փոփոխություններ կրել: Ուրարտացիներն իրենց պալատներն ու տաճարները զարդարել են որմնանկարներով՝ ուրարտական աստվածությունների և պաշտամունքային-առասպեկտական բնորոշ պատկերներով, ինչպես և բնորոշ բուսական ու երկրաշափական զարդաձևերով: Այսպիսով, այդ որմնանկարները կրում են ուրարտական բնույթ, ինչպես բովանդակությամբ, նույնպես և ձևերով, արվեստով, երևան բերելով նմանություններ ասորեստանյան որմնանկարների հետ⁷:

Սովետական Հայաստանի տարածքում, ինչպես և արևմտյան Հայաստանում, մասամբ և իրանում կատարված ուրարտական բնակավայրերի, ամրոցների պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են հսկայական քանակությամբ հնագիտական նյութեր, մանավանդ խեցեղեն և մետաղի առարկաներ:

Արտադրվել են տնտեսական կիրառության, ինչպես և կենցաղային բնույթի խեցեղեն անոթներ, սկսած փոքրիկ ճրագներից, թասերից, պնակներից, սափորներից մինչև գարեջուր պատրաստելու անոթները և հսկայական կարասները: Ուրարտական կավե անոթներն արտադրվել են պետական արհեստա-

7. Կ. Լ. Հովհաննիսյան, երերունիի որմնանկարները, Երևան, 1973:

Նոցներում՝ համաձայն սահմանված տիպերի շափերի և մշակման ու գեղարվեստական հարդարման առանձնահատկությունների: Ուրարտական ճրագները թմբիկով բաժանված են երկու մասի և այնքան ինքնատիպ են, որ ուրիշ ճրագների հետ չեն շփոթի: Սափորները մեկանթանի գնդաձև են, պատաժ մուգ կարմիր գույնի թանձր ու փայլուն անգորով (ժածկով) և խիստ տարբերվում են տեղական մյուս ցեղերի՝ հայերի արտադրած անոթներից: Կարասները խոշոր են, բարձր, սլացիկ, կարմրավուն հաստ պատերի վրա ունեն ներս բնկած խոշոր փոսեր, իսկ զանգվածային շորթերից ցած վզի, ինչպես և գոտու վրա կրում են պարանաձև ուղիեֆ զարդեր: Հայկական և տեղական մյուս ցեղերի պատրաստած կարասները սովորաբար գնդաձև են, անզարդ, երեմն ունենում են և երանգ:

Ուրարտական խեցեղենի վրա հաճախ հանդիպում են տարողության և այլ բնորոշ նշաններ, որպիսիները տեղական՝ ոչ ուրարտական, անոթների վրա երբեք չեն հանդիպում:

Հարուստ և բազմազան են նաև ուրարտական մետաղերն ու առարկաները, որոնց մեծ մասն ունի շքեղ գեղարվեստական ձևավորում: Հայտնի են ուրարտական վահաններ՝ առյուծների և ցովերի շարքերով, սաղավարտները ուազմակառերի, հեծյալների, վիշապների և կենաց ծառերի, թեփավոր աստվածությունների պատկերներով, կապարճներք, բրոնզե գոտիները հեծյալների, ուազմակառերի պատկերներով, որսի և այլ տեսարաններով: Հանդիպում են նաև մարդու կամ գրիֆոնի գլխով և թոշունի թևերով կենդանիներ, որոնք բոլորն էլ բնորոշ են ուրարտական արվեստին և զուգահեռներ շունեն հայկական արվեստի մեջ: Անգամ ուրարտական բրոնզե գոտիների պատկերագրությունը որոշակիորեն տարբերվում է Հաղբատում, Սանահինում և այլուր հայտնաբերված ոչ ուրարտական բրոնզե գոտիների վրա փորագրված պատկերներից:

Այս ամենով հանդերձ, թող այն տպավորությունը չստացվի, թե ուրարտական մշակույթը օտարամուտ էր և Հայաստանի բնակչության համար օտարութի: Ամենից առաջ այն առաջացել և զարգացել է Հայկական լեռնաշխարհում, երկրի պատ-

մության որոշակի դարաշրջանում և կրելով հինարևելյան մշակույթի ազդեցությունը, չի նույնանում նրա հետ, ընդհակառակը, աւքի է ընկնում ինքնուրույնությամբ և ինքնատիպությամբ:

Ուրարտացիները այլ երկրներից չեն թափանցել Հայկական լեռնաշխարհը, այլ նրա մի հատվածի՝ Վանա լճի հարավարևելյան ավազանի բնիկներ են եղել: Նրանց մշակույթը առաջացել և զարգացել է լեռնաշխարհի անհամեմատ ավելի մեծ տարածք քրաղեցնող և մեծ քանակ կազմող հայկական և այլ ցեղերի ու ցեղախմբերի մշակույթին կողք-կողքի և եթե տարբերվում է նրանից, ապա ոչ միայն հինարևելյան ազգեցության և առանձնահատկությունների պատճառով, այլև առավելապես պետական բնույթի և նկատելիորեն միօրինակ կերպարանք ստանալու հետևանքով:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ ցեղերը՝ հայեր և ուրիշներ, խոշոր դեր են կատարել երկրի տնտեսական զարգացման, նյութական բարիքների արտադրության գործում: Նրանք են անցկացրել ջրանցքները, մշակել հողը և զարգացրել արհեստները, մասնակցել նաև ուրարտական մշակույթի կերտմանը:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները մետաղագործության, խեցեգործության և այլ արհեստների դարավոր փորձ և հմտություն ունեն: Որոնք նպաստավոր էին ուրարտական արհեստագործության զարգացման համար, որն ավելի առաջադիմեց և կատարելագործվեց:

Հնագետներն ու արվեստագետները առանց դժվարության տարբերում են ուրարտական ճարտարապետությունն ու արվեստը, նյութական մշակույթի բազմազան առարկաները Հայկական լեռնաշխարհի հայկական և տեղական մյուս ցեղերի մշակույթից: Դրա պատճառն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում տարածված բուն ուրարտական մշակույթը կրել է առավելապես միօրինակ պաշտոնական բնույթ:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս՝ հայկական և այլ ցեղերի կերտած մշակույթը քանակով ավելի մեծ է, բազմազան, բայց լեռնաշխարհի տարբեր մասերում կրել է տեղական բնույթ,

երևան է բերել տեղական ինքնատիպ գծեր ու առանձնահատ-
կություններ: Այսուհանդերձ կարևոր է նշել, որ նրանց միջև
արդեն տեղի էր ունենում ընդհանրությունների առաջացումը՝
իբրև հետևանք հայ ժողովրդի կազմավորման առաջընթացի:

Այս պայմաններում ուրարտական մշակութն իր Հերթին
մի շարք բնագավառներում զգալի դեր է կատարել հայկական
ցեղերի, ապա և ամբողջովին վերցրած հայ ժողովրդի մշա-
կութային զարգացման բնագավառում:

Խոշորագույն նշանակություն ունեցող երեսութ էր երկա-
րի մասսայական յուրացումը, որը տեղի ունեցավ ուրարտա-
կան պետության գոյության ժամանակաշրջանում: Պակաս կա-
րմոր չէր ուսուցելի երկրագործության զարգացումը, տեխնիկա-
կան կուտուրաների մշակումը և նրանց արտադրանքի վերա-
ցակումը: Հիշենք Քսենոփոնի վկայությունները՝ հայկական
գյուղերում գարեջրի և բուսական յուղերի արտադրության մա-
սսին: Հայ ժողովուրդը յուրացրեց նաև ուրարտական պետու-
թյան ժամանակներում առաջադիմած մի շարք արհեստների
ու միայն տեխնիկատեխնոլոգիական նվաճումները, այլև
բազմազան իրերի, առարկաների ընդհանուր տիպերն ու ձևե-
րը, մանավանդ մետաղագործության ու խեցեգործության բնա-
գավառներում⁸:

4. Ուրարտացիները (բուն ուրարտները) ունեցել են իրենց
լեզուն, որը հայերն շէր և աղքակից լինելով խուռիերնին,
ինքնուրույն լեզու էր, որով խոսել են բուն Թիայնիլի-ուրար-
տացիները: Ուրարտական թագավորները այդ լեզով թողել
են շուրջ 550 արձանագրություն: Դրանց թվում կան շատ ըն-
դարձակ տարեգրություններ՝ նրանց ուսպմական արշավանք-
ների, շինարարական և այլ գործունեության մասին, ինչպես և
պաշտամունքային բովանդակությամբ արձանագրություններ:
Դրանք կրել են պետական պաշտոնական բնույթ և նրանց լե-
զուն ուրարտական պետության բնակչության մեծ մասի լե-
զուն լի եղել: Ուրարտացիները սեպագիրը փոխ են առել Ասո-
րեստանից, բայց նկատելիորեն փոփոխել, պարզէցրել ու
իրենց լեզվի օրինաշափություններին հարմարեցրել:

8 Գ. Ա. Տիրացյան, Հայաստանի նյութական մշակույթը. Տ. թ.
VI—IV դարերում, «Պատմա-բանակրական հանդես», 1969, էջ 147—156:

5. Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրե-
քանում նկատելի առաջադիմություն և զարգացում ապրեցին ու
միայն տնտեսությունն ու նրա ձևերը, այլև հասարակական
հարաբերությունները: Ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում
խորացավ սոցիալական՝ դասակարգային շերտավորումը,
ավելի մեծ թափով քայլայիցեցին ցեղերի ու ցեղախմբերի ներ-
սում պահպանվող տոհմացեղային հարաբերությունները: Այդ
ամենի շնորհիվ ավելի մեծ նախադրյալներ առաջացան էթնո-
գենետիկ պրոցեսների՝ հայ ժողովրդի կազմավորման հա-
մար: Բուն ուրարտները Ուրարտական ընդարձակ պետության
մեջ բնակչության մի փոքր մասն էին կազմում, զորք էին
պատմական հեռանկարից և չէին կարող լեռնաշխարհի բնակ-
չությանը միավորել մեկ միասնական ուրարտական ժողովրդի
մեջ: Այդ գերը պատմականորեն պատկանում էր պետության
բնակչության հիմնական և առաջատար մասը կազմող հայկա-
կան ցեղերին ու ցեղախմբերին, որոնց միջև ընդհանրություն-
ների առաջացման և էթնիկ կազմավորման պրոցեսները խո-
շուր չափերով առաջադիմել էին հենց իր՝ Ուրարտական պե-
տության ներսում:

2648

6. Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ևս մի կարևոր հանդա-
մանը: Ուրարտական պետությունն իր հզորության ժամանա-
կաշրջանում պատվար հանդիսացավ ավելի զորեղ Ասորեստա-
նի հանդեպ, ապահովելով Հայկական լեռնաշխարհի անվտան-
գությունն ու անկախությունը երկիրը նվաճել ձգողող Ասորես-
տանից: Վերջինիս թուլացումը և Մերձավոր Արեւելքում պատ-
մաքարդաբական փոփոխությունների ու նոր իրադրություննե-
րի առաջացումը նույնպես նպաստավոր եղան հայ ժողովրդի
կազմավորման համար, մանավանդ որ թուլացել էր նաև
Ուրարտական պետությունը, որի ծայրամասերն անգամ այդ
պետության հզորության ժամանակներում հաճախ ապստամ-
բում էին և ինքնուրույնություն ձեռք բերում:

Ուրարտական թագավորների արձանագրություններից
երեսում է, որ միենալու վայրերը հարկ էր լինում նորից գրա-
վել և վերագրավել, տեղական ցեղերին հնագանդեցնել, բնա-

Հիշներին գերեվարել, նրանց անասունները և ունեցվածքը ավար վերցնել և բռն ուրարտական երկիրը՝ թիայնիլի տանել:

Կան այս ամենը հաստատող որոշակի փաստեր և տեղեկություններ, ինչպես սեպագիր արձանագրություններում, այնպիս էլ որոշ գրական աղբյուրներում:

Հայաստանում հայկական ցեղային միության (Հնում, իբրև կամոն, երկիրը և նրա բնակչությունը միևնույն անունն էին կրում) պատմական զարգացումը շհանգեց կայում պետականության առաջացմանը և, ինչպես երևում է, Հայաստան ունեցավ նույն ճակատագիրը, ինչ հարեւան խեթական հզոր պետությունը, կապված Առաջավոր Ասիայում XII դ. առելի ունեցող պատմաքաղաքական խոշոր անցքերի և փոփոխությունների հետ: Իր գոյության ժամանակաշրջանում, ինչպես և հնտագյում, Հայաստան և հայաստական ցեղերն ու ցեղախմբերը խոշոր դեր խաղացին հայ ժողովրդի կազմավորման գործում:

Անդրադառնալով Հայաստայի լեզվին՝ ի. Դյակոնովը նշում է, որ եթե նույնիսկ հետեւնք Գ. Բ. Զահուկյանին, ապա պիտի արձանագրենք, որ ինքը լեզուն Ընդեմուպական էր, բայց նրա իսկ տվյալներով Հայերենին մոտիկ չէր⁹: Մերժելով Հայաստայի լեզվի հայերեն լինելը, նա միաժամանակ ասում է. «Եթե մի կողմ թողնենք Հայաստան, ապա այդ ժամանակներում Հայկական լիումաշխարհի արևմտյան մասում հայոց լեզվի տարածված լինելու տեսակետը միանգամայն հավանական հիպոթեզ է, թեև գեռնս ապացուցված չէ»⁹: «Ուրարտական տիրապետության ժամանակաշրջանում ևս պրոտարմենական լեզուն պետք է գոյություն ունենար առնվազն Հայկական լիումաշխարհի արևմտյան մասում»¹⁰:

9 Հետագայում Գ. Բ. Զահուկյանը փորձ է արել հաստատելու, որ «Հայաստայի հիմնական լեզուն եղել է հայերենը» (տե՛ս «Հայերենադիտական միջազգային երկրորդ գիտաժողով, զեկուցումների դրույթներ», Երևան, 1987, էջ 145):

9^ա Ի. Մ. Դյակոնօ, Կ պредыстории армянского языка. Историко-филологический журнал, № 4, 1983, с. 160.

10 Ի. Մ. Դյակոնօ, Կ պредыстории армянского языка, с. 164.

Գ. Զահուկյանը 1986 թ. լուս ընծայած հոդվածում¹¹ նշում է ուրարտերենում ոչ միայն հայկական բառերի, այլև ասովածությունների անունների փոխառությունը իրու ուրարտների հետ կողք-կողքի ապրող հայկական ցեղերի ներդրուածն այդ լեզվում: Որքանով խոսքը վերաբերում է աստվածների անունների փոխառությանը, ապա դա վկայում է հայերէնի հնթաշերտի առկայության մասին՝ ուրարտերենում: Առհասարակ հարկ է նկատել, որ հայկական վաղ շերտի առկայությունը ուրարտերենում ունի ոչ միայն լեզվաբանական նշանակություն, այլև հայ ժողովրդի կազմավորմանը վերաբերող կարևոր փաստի արժեքը: Հայաստի և Եփրատի վերին հոսանքի տարածքում գտնվող այլ ցեղերի հայալեզու «զառնալու» տեսակետը առաջադրելով՝ Գր. Ղափանցյանը, հավանաբար, նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ Եփրատի վերին հոսանքի շրջանից հարավ գտնվող Թեգարամա, Մելիդու, Խաթէ, Կումախա (Կոմագենե) երկրների բնակիչները հնդեվրոպական լեզվի կրողներն էին, այսինքն Հայաստի հարավային սահմաններում, ներառյալ նաև Մելիդու-Մելիտեա (Մալաթիայի) շրջանը, բնակչությունը հայալեզու էր¹²: Ի դեպ, նույնը այլ կապակցությամբ պնդում է նաև ի. Դյակոնովը: Նա ասում է, որ ասուրական Ատտի-ի ուրարտական համարժեքն է Ատե-ն, որը հատուկ իմաստավորմամբ նշանակում էր Մելիտինյան թագավորություն: «Մելիտինյան առնվազն մինչև VII դ. մ.թ. ա. ուներ լուսական դինաստիա... բայց համաձայն մի շաբաթանգամանքների... հարկ է հնթադրել այստեղ զավալի քանակությամբ, թերևս և գերիշխող հայալեզու բնակչության առկայությունը դեռևս XII-VII դդ. մ.թ. ա.»¹³: Ապա Դյակոնովը գտնում է, որ Ատե անոմից կարող էր առաջանալ հայ անունը: Գր. Ղափանցյանը հնթադրում է, որ խեթական թագավո-

11 Գ. Բ. Զահուկյան, Հայկական շերտը ուրարտական գիցարանու պատմաբանական հանդես, 1, 1986, էջ 43—58:

12 Գր. Կապանցյան, Историко-лингвистические работы, Ереван, 1956, с. 148.

13 Ի. Մ. Դյակոնօ, Կ պредыстории армянского языка, с. 172.

բության անկումից հետո Հայկական ցեղերը հայացրեցին նաև որոշ քանակությամբ խեթերի¹⁴:

Դափանցյանը խոսում է նաև Մելիտենեին Հյուսիս-արեւալութից սահմանակից Թոգարմա-Թեգարամա երկրի բնակչության հայ լինելու կամ XII—VIII դդ. հայերի հետ ձուլվելու մասին¹⁵: Թեգարաման հիշատակում են խեթական արանագրությունները, իսկ ըստ Աստվածաշնչի՝ Աշկենազը, Թիֆաթը և Թոգարման Գոմերի որդիներն են, ըստ որում Գոմերը կիմերների էթնիկ անունն է, Աշկենազը՝ սկյութների, իսկ Թոգարման՝ Հայերի:

Հստ Հայկական ավանդության, որը պահպանել է Խորենացին, Թորգոմի որդին Հայկն է և Հայերն իրենց համարում են Թորգոմից սերված¹⁶: Հայերի աղքակցությունը Թորգոմի հետ նշել են նաև III—IV դդ. եկեղեցական հեղինակներ Հիպոլիտը և Եվսեբիոս Կեսարացին¹⁷: Պետք է կարծել, որ այս ևս արձագանք-հուշ է Հայերի որոշիչ դերի և Թեգարամայի (Թիլ Գարիմմուի) բնակչության՝ Հայերի հետ ձուլվելու մասին: Թեգարամայից արևելք և Մելիտու (Մելիտենեացից) Հյուսիսարևելք Արածանիի ստորին Հոսանքի շրջանում, Եփրատ գետի ձախի ափին տարածվում էր Սուփ(անի) Հայալեզու (Հայկական աղբյուրների Սոփը) երկիրը:

Պատմաքաղաքական նոր և հայ ժողովրդի կազմակորման համար կարևոր իրադրություն էր առաջացել նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում:

Դեռևս վաղ ժամանակներում ակաղական Նարամ-Մին (Նարամ-Սուեն) արքայի (2290—2254) թողած մի սեպագիր արձանագրության մեջ նշվում է, որ արքան Եփրատի ափերով գեղի Հյուսիս և Արևմուտք ձեռնարկած արշավանքի միջոցին նվաճել է Արմանի (Արմանու) և Էբլա (Ebla) կողմող վայրերը: Իտալական Հնագիտական արշավախմբի վերջին տարիներին կատարած պեղումների շնորհիվ պարզված է, որ էր-

լան գտնվում է Ասորիքում (Միրիայում), Հալեպից 60 կմ հյուսիս-արևմուտքի ինչ վերաբերում է Արմանիին, որը հիշատակված է որպես քաղաք-պետություն, ապա ենթադրվում է, որ այն գտնվել է Հյուսիսային Միջագետքում, Եփրատի ձախափնյա վտակ Խաբուր գետի ակունքների և Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում՝ Սուրարիական երկրում: Արմանին հիշատակված է նաև ասորեստանյան Սարգոն I արքայի (1980—1948 մ. թ. ա.) մի արձանագրության մեջ:

Հազիվ թե կարելի է անմիջական կապ տեսնել սուրարիական արմանիի և հնդեվրոպական արմենների միջև:

Նախքան մ.թ. XVII դ. Հյուսիսային Միջագետքում առաջանում է Միտանի թագավորությունը՝ խուռուսուրարիական հիմնական բնակչությամբ: Միտանի պետության կազմում գտնվում էին նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան գավառները, որոնց թվում նաև Արմե-Շուպրիան իր հայ և խուռի-սուրարի բնակչությամբ:

Դեռևս խեթական պետությունը պատերազմներ է վարել Միտանի պետության հետ, որի կազմում գտնվում էին նաև Հայկական լեռնաշխարհի որոշ գավառները, առավելապես արմե-հայ բնակչությամբ: Խեթական պետության անկումից հետո նրա տարածքում հաստատված փոյուգիական ցեղերը և նրանց հարևանները նույնպես ուղարկան կապեր հաստատեցին Հայկական լեռնաշխարհի հարավի հետ:

XII դարի կեսերին խեթական աշխարհի Հյուսիսարևելյան մասերից, Փոքր Հայքի սահմաններից Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասը՝ Շուպրիա երկիրը (պատմական Աղձնիք, Սասուն) թափանցեցին մոլշքերը, կասկերը և ուրումալեցիները, ըստ որում ենթադրվում է, որ ուրումալեցիները արմեններ էին: Հարկ է նշել, որ անկախ այս ցեղերի շարժումներից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում՝ Արմենիքը կատարած, իր նիխիրիա կենտրոնով հայ բնակչություն գոյություն է ունեցել վաղ ժամանակներից ի վեր:

Որոշ գիտնականներ հայ ժողովրդի և Հայերին լեզվի առաջացումը կապում են այսպես կոչված «Ճռվային ժողովրդների» տեղաշարժերի հետ: Այդ տեսակեաը իր որոշակի

14 Հր. Կապանցյան, նշվ. աշխ., էջ 149:

15 Նույն տեղում, էջ 141—142, 148, 154:

16 Մական Խորենացի, զիրք առաջին, գլ. Ե, Ժ:

17 Հր. Կապանցյան, նշվ. աշխ., էջ 154:

արտահայտությունն է գտել նաև Հայ ժողովրդի պատմության ութ հատորյակի առաջին հատորում (գլուխ 9-րդ): Այդ զիսի Հեղինակ Ս. Երեմյանը նշելով, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին մեծ թափ է ստանում ցեղերի տեղաշարժը, գրում է. «Ճովի ժողովուրդների» թվում հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ թրակա-փոյուգիական ցեղեր, որոնք Փոքր Ասիա էին թափանցում Բալկանյան թերակղու Հյուսիսային մասերից՝ մերձանուրյան շրջաններից և թերևս մասամբ Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի Կողմերից։ Ասպա՝ «Փոքր Ասիա տեղափոխված թրակա-փոյուգիական ցեղերի մեջ առաջիններից էին արիմները (չքամու), նախահայերենի կրողները, որոնք աղբյուրների կցկոտուր տեղեկությունների համաձայն, տեղափորձի են Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավարեմոյան մասերի մի շարք վայրերում»¹⁸: Հեղինակը պնդում է, որ XII դ. Ալգրին երկրորդ ալիքով Ասիա թափանցած փոյուգիական ցեղերը հանդիպելով Հայիս գետի հովտում հաստիված իրենց ցեղակից արիմներին՝ նրանց, ինչպես և տեղաբնակ նախափեթական ցեղերի հետ միասին անցան Եփրատը և 1170-ական թթ. ներխուժեցին Ասորիստանին ենթակա Շուպրիա երկիրը: Այսուհետև ասվում է, որ խեթական թագավորության անկումից հետո (մ. թ. ա. 1200—1128 թթ.) թրակափոյուգիական ցեղերը մուշքերի և արիմ-ուրմեացիների հետ միասին «շարժվում են արևելք, դեպի Եփրատ և այնտեղից էլ՝ Հայկական լեռնաշխարհ»¹⁹: Ժամանակի ընթացքում, նշում է Երեմյանը, արմենների լեզուն դառնում է Արմե՛Շուպրիա ցեղացին միության միակ լեզուն: «Մյուս, գերազանցապես խորրիշական ցեղերի լեզուները աստիճանաբար վեր են ածվում Հայոց լեզվի տերիտորիալ բարբառների և Հայոց լեզուն ավելի ու ավելի հարստանալով տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ»²⁰: Երեմյանն ընդգծում է Արմե՛Շուպրիայի խոշոր դերը Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում: Հետազա-

յում Երեմյանն այդ տեսակետը փոխել է և Հայ ժողովրդի կազմավորումը դիտում է իրեւ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ հնդեվրոպական ցեղերի համախմբման արգասիք:

Այլ է պրոֆ. Ի. Մ. Դյակոնովի տեսակետը: XII դարի կեսերին Շուպրիա երկիրը թափանցած ցեղախմբերի մասին Ասորիստանյան Թիգլաթպալասար I թագավորի (1115—1077) տարեգրության մեջ ասվում է. «Իմ թագավորության սկզբին 20000 մուշքեր և նրանց հինգ թագավորները, որոնք հիսուն տարի է ինչ նվաճել էին Աշուրին՝ տիրոջ հարկ ու տուրք բերող Ալգի և Պուրուշումզի երկրները, հույսը դրին իրենց հզորության վրա և եկան նվաճեցին Կաղմուխի երկիրը»: Այնուհետև Թիգլաթպալասարը արձանագրում է, որ անցնելով «Քաշիյարա լեռան դժվարին վայրը, նրանց 20000 ռազմիկների և նրանց հինգ թագավորների հետ Կաղմուխի երկրում շափկեցի և նրանց պարտության մատնեցի, նրանց մարտիկների գիակ(ներ)ը ինչպես հեղեղ կիտեցի... նրանց հարստությունը և ունեցվածքը խլեցի: Նրանց զորքից մնացած 6000 (զինվորները), որոնք փախել էին իմ գենքից, (եկան և) գրկեցին իմ ոտքերը: Նրանց ընդունեցի և որպես իմ երկրի ժողովուրդ համարեցի»²¹:

Մուշքերի երկիրը, որտեղից նրանք եկել էին ըստ հինարեկլան ավանդույթի, համարվում էր փոյուգական թագավորությունը: Թիգլաթպալասարի տարեգրության մեջ Հիշատակվում են նաև կասկերը և ուրումնեացիների՝ 4000 մարդ, որոնք «խաթե երկրի անհնազանդ մարդիկ» էին, եկել և գրավել էին Շուպրաբեական (իմա՝ խուռիական) Ալգի և Պուրումզի երկրների բնակավայրերը (նույն տարեգրության մի այլ հատվածում 4000 ուրումնեացիների հետ հիշատակված են արաշլացիները, որոնք նույն կասկերն են): Թիգլաթպալասարը սրանց նույնպես ենթարկել է իրեն և գաղթեցրել Վերին Միջագետը²²:

21 И. М. Дьяконов, Ассирио-авилонские источники... текст 10 (1, 62), թարգ. տե՛ս Քրեստոմատիա..., էջ 16—17:

22 նույն տեղում, текст 10 (П., 89).

18 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971, էջ 230:

19 նույն տեղում, էջ 237:

20 նույն տեղում, էջ 240:

Ի. Մ. Դյակոն վրա շատ խոշոր, նույնիսկ որոշիչ դիր է վերագրում մուշքերին հայոց լեզվի ձևավորման գործում: Նա հայերին համարում է Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների անմիջական հետորդներ՝ սկսած ուշ քարեղարից մինչև վաղ բրոնզեդարը, ինչպես և այն խոշոր քաղաքակրթությունների ավանդների կրողներն ու շարունակողները, որոնք ստեղծվել են այստեղ սկսած միջին բրոնզի ժամանակներից մինչև հինգ ժամանակները²³:

Ի. Մ. Դյակոն վրա գտնում է, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն են իրենց կենսարանական ծագումով և մշակութային հարուստ ավանդներով, բայց ոչ լեզվով: Նա պնդում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները սկզբնապես խոսել են հիմնականում խուփերեն, ուրարտերեն, Վերին Եփրամտի շրջանում լուսերեն, իսկ հայերեն նախալեզվի կրողները եղել են մուշքերը: Նախահայերենի երևալը Մերձավոր Արեկերում նա կապում է հնդկավորապես ժողովուրդների բականան նախահայրենիքից XIII—XII դարերում ներգաղթելու տեսության հետ, որոշակի պնդելով, որ մուշքերը Փոքր Ասիայում և Եփրամտի արևելյան հովտում հայտնվել են խեթական թագավորության անկումից հետո՝ 1165 թ. Փոյուղիայից, բայց Կրանք VII դարից հայտնի փոռվացիները չեն, այլ ավելի հինգ արևելյան մուշքերն են»²⁴:

Դյակոն վրա նշում է, որ մուշքերը, լինելով քոշվոր, առետրական շարժում ժողովուրդ, կարողացան իրենց նախահայերենը տարածել Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների մեջ, որը և ընդհանրանալով դարձավ վաղեմի բնիկների ընդհանուր լեզուն, իր մեջ առնելով այդ բնիկների լեզվի տարրերը:

Ի. Մ. Դյակոն վիճակում հաշվումներով Հայկական լեռնաշխարհը թափանցած մուշքերի քանակը իրենց դրակեցրած վայրերի բնակչության 25—30 տոկոսից, իսկ ուրարտական թագավորության ամբողջ բնակչության 10 տոկոսից ավելին էր²⁵: Բժ-

ընդուն Թիգլաթպալասարի վկայությունը մուշքերի 20000 զորքը կռատություն, նրանցից 6000-ին գերի վերցնելու մասին, նա պնդում է, որ Թիգլաթպալասարը բոլորին շկոտորեց, կամ բոլոր մուշքերին, կասկերին և ուրումներին չգաղթեցրեց Վերին Միջագետք:

Արդ, հարց է առաջանում՝ ի՞նչ մնաց իրենց գրադեցրած վայրերի բնակչության 25—30 տոկոս, մանավանդ Ուրարտական պետության բնակչության 10 տոկոս կազմող մուշքերից և ապա, կռուրիվելուց ու մի մասի Միջագետք գաղթելուց հետո նրանք ի՞նչպես կարող էին «իրենց կրած նախահայերենը» տարածել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի, այն էլ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային բարձր մակարդակ ունեցող հոծ բնակչության մեջ: Ավելի շուրջ տեղում մնացած փոքրաքանակ մուշքերը ձուլվեցին ձևավորվող Արմե-Շուայի հայկական էթնիկ ընդհանրությանը: Կարելի է ենթադրել, որ փոռութական ցեղերի կապերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների հետ և Փոռութայից եկած մուշքերի հայերի մեջ լուծվելու հանգամանքներն են առիթ տվել Հերոդոտին ասելու, թե հայերը «փոռութական վերաբնակիչներ են», ինչպես և Եվգոնիոս Կնիդացուն, թե հայերի լեզուն խիստ փռուգանման է, այսինքն հայերը խոսում են փոռութերինին նման լեզվով:

Հայտնի է, որ նույն ժամանակների սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված են ոչ միայն Ուրումայիցիները, այլև ներքին Ուրումու, Ուրմե-Արմե հայաբնակ և հայալեզու երկրները: Զեսպորվել էր հայկական խոշոր էթնիկ միավոր: Իրավացի է Գր. Ղափանցյանը նշելով, որ այս միջավայրում սահմանամերձ վայրերի՝ VIII դ. անհետացած խուփ-սուրաբեական ժողովրդի վերջին ներկայացուցիչները մեծ մասամբ հայացան: Այսպիսով կազմավորվել էր Արմե-Շուայի հայկական ցեղային միավորներ, որն ընդգրկում էր ընդարձակ տարածք նախի երկներում՝ Աղձնիք, Անգեղ տուեր, Տիգրիսի հոսանքի շրջանները, Մշու և Սասն լեռներն ու լեռնակալիտները:

23 Ի. Մ. Դյակոն, Կ պредыстории армянского языка..., с. 149.

24 Նույն տեղում, էջ 166, 169—170.

25 Նույն տեղում:

Արմե-Շուպրիա ցեղալին միությունը բավականաշափ զորեղ էր: Ուրարտական Սարդուրի II թագավորը գրավել էր այս վայրերը, սակայն Արմե-Շուպրիան այնքան էլ հնագանդ էր ուրարտացիներին և ձգում էր ինքնուրույնության: Դրա համար նպաստավոր իրավիճակ առաջացավ, երբ 714 թ. Ուրարտական պետությունը ծանր պարագայուն կրեց ասորեստանյան Սարգոն 2-րդ թագավորի՝ երկիրը ներխուժած զորքերից: Այդ ժամանակ կամ փոքր-ինչ հետո, օգտվելով Ուրարտական պետության թուլացումից, Արմե-Շուպրիան անջատվեց նրանից և ինքնուրույնություն ձեռք բերեց:

Այնուհետև Արմե-Շուպրիան դառնում է Հին արևելքում տեղի ունեցող անցքերի մասնակիցը: Հայտնի է, որ 681 թ. Ասորեստանի թագավոր Սինախերիրի որդիները, սպանելով Հորը, փախչում են Հյուսիս: Աստվածաշնչի թագավորությանց շորրորդ գրբում ասված է, որ Սենեքերիմ թագավորի որդիները՝ Արքամելքը և Սարասարը «Հարին զնա սրով և ինեանք զերծան յերկիրն Արարադյայ»²⁶:

Մովսես Խորենացին նույնպես պահպանել է այդ վկայությունը, որի համաձայն Սենեքերիմին սպանեցին որդիները՝ Արքամելքը և Սանասարը և «Եկին փախստական առ մեզ»: Ասպա ասվում է՝ «Յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն է Սանասարն. և ի սմանէ աճումն և բազմասերութիւն լեա՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն»²⁷:

Այս վկայությունից երևում է, որ Սանասարը բնակեցվել է Արմե-Շուպրիա երկրում: Հուշը հասկել է նաև «Սասնա ծոեր» հայկական էպոսին, որտեղ ասվում է, թի Սանասուն կամ Սասուն գավառի անունը առաջացել է Սանասարի անունից: 681 թ. այս անցքերի կապակցությամբ հիշատակված Սկայորդին Արմե-Շուպրիայի հշխանավորն էր: Շուպրիայի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում Ասորեստանի Ասարիադդոն թագավորի 673 թ. Շուպրիա կատարած արշավանքի առ-

թիվ թողած արձանագրության մեջ: Պարզվում է, որ Ուրարտուին հնթակա երկրներից զգալի թվով բնակիչներ, որոնք հավանաբար ստրուկներ էին և իշխանավորներին ենթակա աշխատավորներ, փախել և ապաստանել էին Շուպրիայում: Խուսա թագավորը Շուպրիայի թագավորից պահանջել էր հավերադանել Ուրարտուից փախածներին, սակայն մերժում էր ստացել: Ասարիագրունը պարծանքով ասում է, որ «Փախստականներին, որոնք թողել էին իրենց տերերին և փախել Շուպրիա» խիստ պատճել է և վերադարձել «յուրաքանչյուրին իր երկիրը և իրենց տերերին»²⁸:

Ասարիագրունը հայտնում է, որ նվաճելով Շուպրիան գերնվարել է նրա բնակիչներին և Խուսային է վերադարձել Ուրարտուից փախածներին:

Ասորեստանի թագավորի բարյացակամությունը Ուրարտուի նկատմամբ բացատրվում է նրանով, որ այդ երկու պետությունները կանգնած էին Մեղիայի և Բարելոնի սպառնալիքի առջև: Ուրարտուից և Ասորեստանից որոշ բնակիչներ Շուպրիա էին ապաստանում, հավանաբար իրենց տերերի բնությունից և շահագործումից խուսափելու նպատակով, հետևաբար այստեղ ճնշումը, շահագործումը պետք է համեմատաբար մեղմ լինեին: Ուրեմն կարելի է ննթագրել, որ Շուպրիան գեռևս ապրում էր ուզմացեղային դեմոկրատիայի ժամանակաշրջանում:

Ասորեստանի տիրապետությունը Շուպրիայի վրա կարծառել եղավ: 653 թ. Ասորեստանի ղեմ ապստամբել էր Բաբելոնը, որին միացել էր նաև Մեղիան: Խնչպիս երևում է, վտանգի ենթարկված Ասորեստանից անջատվում են Շուպրիան և հարավի հարևան երկրները: Աշշուրբանիպալ թագավորի օրոք (668—633) Ասորեստանին ենթակա և հարկատու երկրների ցուցակում լկան Արմե-Շուպրիան, Նախիրն, Խուսըշկիան և Մուսասիրը: Իր ինքնուրույնությունը վերականգնած Արմե-Շուպրիայի կառավարողը դառնում է Սկայորդու որդի Պարույրը, որը VII դարի վերջերին մասնակցում է հինարևելլան տերությունների միջև մղվող պայքարին:

26 «Գիրը թագաւորութեանց 4-րդը, դլ. ԺԹ, 36—37.

27 Մովսես Խորենացի, գիրք առաջին, դլ. ԲԴ:

Կիմերական և սկյութական արշավանքները նկատելիորեն թուլացրել էին ասորեստանյան և ուրարտական թագավորությունները, մինչդեռ պատմական ասպարեզ էին իշել նոր ուժերը: 626 թվականին առաջացել էր Նորբարելական թագավորությունը, իսկ Կիաքսարի օրոք (625—584) զորեղացել էր Մեղական (Մարաստանի) թագավորությունը, որոնք հակադրվել էին Ասորեստանին և պայքարում էին նրա դեմ: 616 թվականին Բարելոնը ապստամբություն էր բարձրացրել Ասորեստանի դեմ, դաշնակից ունենալով մեղացիներին (մարերին), իսկ Ասորեստանի դաշնակիցներն էին Մանա երկիրը և Եգիպտոսը:

Ասորեստանյան զորքերը պարտություն են կրում, որից օգտվելով Կիաքսարը նվաճում և Մեղական թագավորությանն է միացնում Ասորեստանի դաշնակից Մանա երկիրը:

612 թվականին, երբ բարելական, մեղական և սկյութական զորքերը պաշարում են Ասորեստանի մայրաքաղաք Եփնվեն, իրու նրանց դաշնակից հանդես է գալիս Արմե՛Շուպրիայի կառավարիչ Պարույրը:

Մովսես Խորենացին, իրեն հասած աղբյուրների հիման վրա գրում է. «...զմերս ասեմ Պարոյր... որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալայ»²⁹: Վարբակը, ինչպես նշված է գիտական գրականության մեջ, մեղական թագավոր Կիաքսարն է: Նա և Նոր բարելոնյան Նարուպալասար թադավորը սկյութների հետ միասին 612 թ. գրավում են Նինվեն: Մովսես Խորենացին հաղորդում է նաև, որ Վարբակը Ասորեստանի դեմ մեծաքանակ զորք գումարելով, իր կողմն է գրավում նաև Պարույրին. «յինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք և ձեւ նմա խոստանալով»³⁰: Այսպես, Պարույրը նախարար (իշխանավոր) էր և Վարբակն-Կիաքսարը նրան թագավորական շուք և ձեւ է խոստանում: Պարույրը մասնակցում է Նինվեի գրավմանը, ուստի

անվանապես թվարկելով մարաց թագավորներին, Մովսես Խորենացին ավելացնում է «իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ մարէ պսակեալ Պարոյր որդի Սկայորդույ»³¹:

Այս անցքերը քանիցս ուսումնասիրվել և իրենց լուսարանությունն են ստացել գիտնականների, որոնց թվում նաև Գր. Դափանցյանի, Բ. Բ. Պիոտրովսկու, Ս. Տ. Երեմյանի, ի. Մ. Դյակոնովի և այլոց աշխատություններում:

Բ. Բ. Պիոտրովսկին քննարկելով այս անցքերը հիշատակում է, որ վաղուց արդեն նշվել է Մովսես Խորենացու վկայությունների նմանությունը III դ. վերջերի և IV դարի առաջին կեսի հեղինակ նվաճելով Կեսարացու ժամանակագրության հետ, իսկ նվաճելուն էլ իր հերթին այդ տեղեկություններն ընդորինակել է Կտեսիասից և Դիոդոր Սիկիլացուց: Ապա համեմատելով Խորենացու և նվաճելուսի համապատասխան բնագրերը և նշելով նրանց մոտիկությունը, մատնացույց է անում այն հանգամանքը, որ Խորենացու մոտ բացակայում է Ասորեստանի դեմ Վարբակի դաշնակից բարելական թագավոր Բելսիսի անունը և մեջ է բերված հայ իշխան Պարույրին վերաբերող պատմությունը:

Պիոտրովսկին հիշատակում է, որ անգլիական գիտնական Գեղդի 1923 թ. հրատարակած սեպագիր աղյուսակի մեջ պատմվում է մեղացիների կողմից 614 թ. Աշուրի գրավման և ավերված քաղաքում բարելական թագավոր Նարուպալասարի և մեղական թագավոր Կիաքսարի միջև հակասորեստանյան դաշինք կնքելու մասին: Ըստ որում 612 թ. դաշնաբին հարում են նաև որոշ վաշկատում ցեղեր (սուու տան): Գեղդի կարծիքով դրանք ոչ միայն սկյութներ էին, այլև ուրիշ մանր երկրների ուազմական ջոկատներ³²: Ուրեմն սկայորդու որդի Պարույրը՝ այդպիսի երկրներից մեկի իշխանն էր, որևէ օպնեց Վարբակ-Կիաքսարին և փոխարենը արքայական թագատացավ: Ի. Մ. Դյակոնովը հնարավոր է համարում ոչ միայն

31 Սույն տեղում, գլ. իբ:

32 Բ. Բ. Պիոտրովսկի, Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը. ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1945, № 6, էջ 22—23:

Ուրարտուի տեղում, այլև նրա կողքին հայ-սկյովական³³ թագավորության առաջացումը, որը դաշնակից էր Կիարսարի հետ։ Նա գրում է. «Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ թերեւ հանդիս է եկել նաև հայկական կամ հայ-սկյովական առաջնորդը, որին Մովսես Խորենացին անվանում է Սկայորդու որդի Պարուլը»³⁴։ Նա նույնիսկ հարց է առաջադրում՝ Երեմիա մարգարի հիշատակած Արարատյան թագավորությունը վերաբերում է Ուրարտուին, թե հայկական թագավորությանը, այսինքն Արմե-Շուպարիային։ Բայց վերջինս հազիվ թե այդպիսի ճանաչում գտած լիներ։

Ասորեստանյան երբեմնի հզոր թագավորության անկմանը հետևեց նաև Ուրարտուի անկումը։ 714 թ. Սարգոն Բ-ի արշավանքը և Խուսա 1-ինի կրած պարտությունը ծանր հետեւանքներ ունեցան, սակայն Ուրարտական թագավորության անկումը գեռն էր։ VII դարի առաջին կեսում Ուրարտուի վիճակը նույնիսկ նկատելիորեն կայունացավ, սակայն դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում։ Ուրարտական թագավորությունից անջատվել էին Արմե-Շուպարիան, Խուլուշկիան, Մուսասիրը, խոսովություններ, ապստամբություններ էին բնուկում թագավորության ծայրամասերում։

Ասորեստանի հետ ունեցած մրցակցությունից ստացած հարվածներին ավելացել էին նաև կիմերական, մանավանդ սկյութական ցեղերի հարվածները։ VII դարի երկրորդ կեսին Ուրարտուն արդեն վերջնականացես թերվել էր դեպի անկում։ Առաջացել էին նաև նոր հակառակորդներ, մասնավորապես նոր բարելական թագավորությունը, մանավանդ Մեղիան (Մարաստանը), որը 625 թ. ազատազրվելով սկյութական 28-ամյա տիրապետությունից՝ հզորանում էր, դառնալով Մերձավոր Արևելքի ուղղմաքաղաքական անցքերի գիսավոր գերակատարը։

³³ Գ. Բ. Զահովյանը սկայ-ը համեմատում է Մրական սկայ-ների ցեղի անվան հետ։ Տե՛ս «Հայերնը և Շնդիվրոպական հին էկզուները», Երևան, 1970, էջ 67։

³⁴ Ի. Մ. Դյակոնօ, Իշտորա Միդին, Մ.-Լ., 1956, է. 354։

Ուրարտուն, թուշացած և կանգնած արտաքին սպառնալից վտանգի առջև, շմասնակցեց 612 թ. անցքերին, որից կարելի է ենթադրել, որ Մեղիան և նոր բարելական թագավորությունը Ուրարտուն համարում էին Ասորեստանի բարեկամը։ Ասորեստանի կործանումից հետո Մեղիան և նոր բարելական թագավորությունն իրենց մեջ էին բաժանել ասորեստանյան «ժառանգությունը» և ինչպես լինում է նման գեպքերում, գժուվել և թշնամացել էին։

609 թ. նոր բարելական թագավոր Նարպակասարի գործերը, հետապնդելով նզիպտոսից օգնություն ստացած ասորեստանյան զորքերին, հասան մինչև Ուրարտուի սահմանները՝ Խսալացից հյուսիս, Տավրոսյան լեռների շրջանը։ Այդ նույն ժամանակ Մեղական բանակը ծանր հարված հասցրեց Ուրարտուին։ Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով մեղացիները իրենց ենթարկեցին Ուրարտուն, միաժամանակ գտնում է, որ Ուրարտուի նվաճումը նրանց կողմից սկսվելով 609 թ. տեղի է որոշ ժամանակի։ Նշվում է, որ Մանան, Ուրարտական և Մկութական թագավորությունները, թեև Մեղիային ենթակա, պահպանում էին իրենց ինքնությունը և վերջին անգամ հիշատակված են 593 թվականին³⁵։

594 կամ 593 թթ. է թվագրվում Երեմիայի մարգարեւթյունը, որով կոչ է արվում Բարեկոնի զեմ հանել հյուսիսային երկրների մեջ ժողովուրդներին։

Աստվածաշնչի հայերն թարգմանության մեջ նշվում է. «Առէք նշան ի վերայ երկրիդ, փող հարէք ընդ աղջու ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զունդու, պատուէք տուք յինէն Այրարտեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան զնդիհ...»³⁶, Երրայական բնագրում եղել է «զազու կոչեցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինույ և Ասքանազայ...»³⁷.

«Այրարտեան թագաւորութեանցն» հոգնակի ձեզ ակըն-

³⁵ Ի. Մ. Դյակոնօ, Իշտորա Միդին, է. 116—117.

³⁶ Մարգարեւթիւն Երեմեալ, գլ. ՄԱ, 27։

³⁷ Նույն տեղում, ծան. 6։

Հայութեն ծագում է Արքայական բնագրից, որտեղ հիշատակված է երեք թագավորություն³⁸:

593 թ. ուրարտական թագավորությունը դեռևս պահպանվում էր, և իրավացի են Գր. Ղափանցյանը, Բ. Պիտորովսկին և ուրիշները, որոնք գտնում են, որ Այրարատյան (Երրայերեն բնագրում «Արքատայ», Խորենացու բնագրի մի այլ ձեռագրում՝ «Արքատեան») թագավորության անվանումը վերաբերում է Ուրարտուին:

Հավանական է այն ենթադրությունը, որ ուրարտական թագավորության անկումը տեղի է ունեցել 590 թ., երբ մեղական զորքը արշավանք ձեռնարկելով գեղի արևմուտք՝ Իիդիա, չը կարող թիկունքում թողնել ուրարտական թշնամի պետությունը: Այսպիսով ըստ ի. Մ. Դյակոնովի, ուրարտական պետությունն ընկավ մեղացիների հարվածների ներքո: Բ. Պիտորովսկին, ն. Հարությունյանը նշում են, որ ուրարտական պետության կործանմանը VI դարի սկզբին նպաստեցին նաև նրա ներքին թուլացումը, իսկ գոյության վերջին շրջանում՝ այդ պետության կազմի մեջ մտնող մի քանի երկրամասերի ապրաւամբությունները, ուրարտական քաղաքներին և վարչական կանտոններին հյուսիսից թափանցած սկյութների և այլ ցեղերի հասցրած ծանր հարվածները: Միանգամայն հավանական է, որ Կիաքսարը գրավել էր ուրարտական պետության երկրները, քանի որ 590 թ. պատերազմից հետո Մեղական պետության և Իիդիայի սահմանները Փոքր Ասիայում անցնում էին Հալիս գետով:

Մեղական զորքերը հավանաբար գրավել էին նաև Արմե-Շուպրիան: Այդուհանդերձ կարելի է ենթադրել, որ եթե ուրարտական թագավորությունն իրու Մեդիայի հակառակորդը կործանվեց, ապա Արմե-Շուպրիան, որը Վարքակ-Կիաքսարի պաշնակիցն էր, կարող էր պահպանել իր ինքնուրույնությու-

³⁸ Մովսես Խորենացու խոսքերը, «Հրաման տուր, ասէ, Այրարատյան թագավորությանն և Ասրանագեան գնդին» ծագում են Աստվածաշնչից, միայն այն տարբերությամբ, որ Խորենացու մոտ փոխանակ «Այրարատյան թագավորութեանց» հոգնակի ձեփ բերված է «Այրարատեան թագավորութեան» հոգակի ձեզ:

Նո, որպիսի հնարավորություն չի բացառում նաև ի. Դյակո-նովը:

Եերևա Արմե-արիմների երկրի շատ հին լինելն են նշանագործում նրա գլխավոր քաղաք Նիխիրիայի անվան, ինչպես և արիմների երկրի Ingala (Հայկական աղբյուրների Անգեղալուն) գավառը, որի մասին Փալստոս Բուզանդն ասում է. «Ուստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ», ըստ որում Անգղ (Անգղ) ամրոցը Ղափանցյանը նույնացնում է Նիխիրիայի հատ: Դյակոնովն էլ նշում է, որ Նիխիրիան հայտնի էր դեռևս 2-րդ հաղարամյակի սկզբներից:

Հայ ժողովրդի կաղմագործան պրոցեսը XII—VII դդ. մ.թ. ա. շատ էր առաջադիմել և արգեն ձևագործել էին երկու խոշոր կանոնադրությունները, որոնք համախմբելով բոլոր հայկական ցեղերն ու ցեղախմբերը, պետք է վճռական դեր կատարեին և իր ավարտին հասցնեին Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ քնակլության և հայկական, և ոչ հայկական (ուրարտների, խոտիների, լուսիների, մուշքերի) էթնիկ միավորների հայացեղու դառնալը և համաձուլվելը կազմագործող հայ ժողովրդի մեջ, որը անդի էր ունենում հայ էթնոսի և հայոց լեզվի վճռական և որոշիչ դերի շնորհիվ:

Բ. Պիտորովսկին իրավացիորեն նշում է, որ «Հայ ժողովրդի ձևագործան մեջ բացառիկ նշանակություն են ունեցել ցեղերի երկու միությունները՝ մեկը Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում՝ Արմինա միությունը (Արևելյան Հայաստան), մյուսը՝ Հյուսիս-արևմուտքում՝ Հայկական (Խաչքան) միությունը (Արևմտյան Հայաստան)³⁹:

Այսպես, արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից տեղի է տևենում Հայերեն լեզվի տարածումը դեպի Լեռնաշխարհի կենտրոնական և արևելյան երկրամասերը: Արևմուտքում արդեն հայացել և հայալեզու էին դարձել Հայաստայի տարածքի ոչ Հայկական ցեղերը, Թողարամայի բնակչությունը, Մելիդու-Մելիտենեի լուսիները: Հայկական ցեղեր էին բնակվում Խոռո-

³⁹ Բ. Բ. Պիտորովսկի, Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը, էջ 25. առեւ նաև «Վանское царство» (Սրարու), с. 129.

վա-Շուշիա-Շոփքում և այժմ հայալեզու էին դառնում լեռնաշխարհի կենտրոնական մասի նախրյան երկրների խոռոքի և ուրարտական ցեղերը, որոնք պատմական այս ժամանակներում արդեն քայլալիում էին և հնթակա էին անհնտացման:

Նույնը տեղի էր ունենում լեռնաշխարհի հարավ-արեմուտքում, որտեղ, հայկական միջավայրում, արդեն հայալեզու էին դարձել Շուպրիայի սուրարիները, մուշքերը, հայալեզու էին նուրուցկիա-նախրի և Տիգրիսի վերին հոսանքի երկրների բնակիչները: Հայոց լեզուն այժմ հարավ-արեմուտքից տարածվում էր դեպի Հյուսիս և արևելք: Ինչպես երեսում է, այս կողմերում ևս, բացի խոռոխներից և IX—VII դարերում հաստատված ուրարտներից, կային նաև հայկական ցեղեր, օրինակ Արածանիի վերին հոսանքի շրջանի Տուրարածինյան հովտում՝ հայկական Տուրարածատափում: Միանգամայն հավանական է հայկական ցեղերի առկայությունը նաև Հայկական միջնաշխարհի և արևելյան մարդերի այլ վայրերում, նաև Այրարատ նահանգում: Հարցեր, որոնք կարու են լրացուցիչ փաստարկների:

Ուրարտական պետության հյուսիսարևելյան մարզերի, մասնավորապես Արարատյան բարերեր դաշտավայրի և հառակից նախալեռնային երկրամասերի դերը շափազանց մեծ է եղել ինչպես տնտեսական, նույնպես և ռազմաստրատեգիական առումներով: Դա պարզ երեսում է ուրարտական բազմաթիվ արձանագրություններից, ինչպես և այս վայրերում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքներից: Պատահական չէ, որ Արարատյան դաշտավայրում և նրա մերձակայքում գոյություն են ունեցել ուրարտական բազմաթիվ քաղաքներ և ամրոցներ, անցկացվել են ջրանցքներ: Կարելի է ասել՝ Արարատյան դաշտավայրն իր շրջակայրով դարձել էր Ուրարտական պետության կարևորագույն կենտրոնը նրա հյուսիսում: Դրան համապատասխան պետք է մեծ լիներ նաև այս վայրերի բնակչության դերը՝ տարբեր ասպարեզներում, նաև Հայոց ժողովրդի կազմավորման գործում: Արարատյան դաշտը, ըստ արձանագրությունների, եղել է Աղա երկրի կենտրոնը: Էթնիկ ի՞նչ կազմ ուներ տեղի բնակչությունը՝ պարզ չէ: Ենթադրում

ճն, որ եղել են խոռոխներ, ինչ որ քանակությամբ հարավից եկած ուրարտներ և ուրիշներ, իսկ Աղայի բուն բնակիչները չընթել և լեզվական ի՞նչ խմբի էին պատկանում, մի հարց, որը կարու է ուսումնասիրության, որի համար աղբյուր կարող են ծառայել սեպագիր արձանագրություններում պահպանված անդամներն ու անձնանունները: Այս ամենը դեռևս ենթակա է պատմակազմական լուրջ և վերլուծական քննության: Հայկական ցեղերի առկայությունն այստեղ բացառված չէ:

Ուշագրավ է նաև մի կարևոր փաստ, գեռևս VIII դարի առաջին քառորդում խատի և Շուպանի երկրներից Աղա երկրի էրեքունի քաղաքը վերաբնակեցված 6600 բնակիչները: առավելապես Հայեր էին (Շուպանի, Սոփեից բերվածները) և ամենայն հավանականությամբ արդեն հայալեզու էին նրանց հետ եկած խատի-խեթերը: 6600-ը փոքր թիվ չէր և Արարատյան գաշտի կենտրոնում բնակեցված այդ հայալեզու բնակչությունը տեղի հայերի հետ միասին կարող էր որոշ գեր կատարել հայերենի տարածման և արմատավորման գործում:

Հայոց լեզվի տարածման և ոչ Հայ բնակչության հայերի հետ ձուլվելով՝ հայալեզու դառնալով՝ հայացման հյուսիսարևմուտքից սկսված պրոցեսը նույնպես ծավալ էր ստանում: Ղափանցյանը նշում է, որ հայացիների հետ միասին արևելք էին գալիս նաև նրանց ազգակից պալա (բալա) ցեղերը⁴⁰:

Հայոց լեզվի տարածման և ոչ Հայ բնակչության հայացման շարժումները սկսվելով հյուսիս-արևմուտքում և Հարավ-արևմուտքում, շուտով ընդգրկեցին Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ արևմուտքը և առաջնալով՝ Հանդիպեցին հայոց միջնաշխարհում և միավորվելով մեծ ուժ և զորություն ստացան: VII դ. վերջերին VI դ. սկզբներին մ. թ. ա. Հայ ժողովրդի կազմավորման դարավոր պրոցեսն իր ավարտին էր հասնում և Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը հիմնականում հայալեզու էր: Հայոց լեզվի արագ տարածմելով կարելի է բացատրել Հայ ժողովրդի կազմավորման դարավոր պրոցեսի վերջին փուլի բունք բնթացքով, հայկական էթնիկ ընդհան-

40 Գր. Կալանցի, Историко-лингвистические работы, с. 128.

բությամբ և հայոց լեզվի մեծ կենսունակությամբ, Գրան Հակառակ՝ խուռփ-ուրարտական ցեղերը կանգնած էին ժողովուրդի կազմելու ճանապարհին և, աստիճանաբար ձուլվելով հայերի հետ, պիտի անհետանային, որն արտահայտվեց նաև նրանց լեզվի մահացման և անհետացման իրողությամբ։ Վերջապես ամբողջ լեռնաշխարհի ոչ հայկական ցեղերի ու ցեղախմբերի հայացման հիրավի արագ տեղի ունենալը անուղղակի, բայց կարեոր փաստարկ է այն տեսակետի օգտին, որ հայկական ցեղեր և ցեղախմբեր բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի ոչ միայն Հյուսիսարևմտյան և Հարավարևմբարյան երկրամասերում, այլև հին նախրյան երկրների հյուսիսային կենսաբունական մասերում, հայոց միջնաշխարհում։

Գր. Ղափանցյանը և Բ. Բ. Պիոտրովսկին հայ ժողովուրդը և նրա լեզուն Եվրոպայից հետած չեն համարում, բնդհակառակը կանգնած են նրանց բնիկ տեղական (ավտոխթոն) լինելու տեսակետի վրա, շրացառելով հայոց լեզվի կապը (բայց ոչ նույնությունը) փոքր ասիհական, փոռվական լեզուների հետ նրանք միաժամանակ իրավացիորեն նշում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները միայն հայեր չեն եղիլ, այստեղ բնակիլ են նաև այլ ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնք հետագայում ձուլվեցին հայ ժողովուրդի հետ։

Ղափանցյանը և Պիոտրովսկին քննական մոտեցում հնցուցաբերում հայկական հինավուրց ավանդությունների, մասնավորաբար Մովսես Խորենացու պահպանած տեղեկությունների նկատմամբ, իհարկե, արժանին մատուցելով դրանց⁴¹։

41 Ի. Մ. Դյակոնովը բացասական վերաբերմունք է ցուցաբերում հայկական աղբյուրների, մասնավորապես Մովսես Խորենացու պահպանած ավանդական տեղեկությունների նկատմամբ, միշտեն Խորենացին հնչում է ոչ միայն բանափոր, այլև գրավոր ավանդված տեղեկությունների վրա։ Խորենացին ինքը սուս, փծուն և անձոնի համարելով որոշ առասպելներ, միաժամանակ ասում է, որ կան առասպելներ, «որք զնշմարտութիւն իրացալարանաբար լինեան սմին թաքուցեալու Ուրեմն ուսումնասիրողի խընդիրն է քննական վերլուծությամբ բացահայտել ավանդությունների ու առասպելների մեջ թաքնված ճշմարտությունը»։

Այս ամենով հանդերձ, պետք է մերժել համարել ավանդական, մասնաւուղ առասպեկտական տեղեկությունների ոչ բննական, պարզունակ, նույնիսկ անհարաժեշտ չնեկալումը, իբրև պարզ ճշմարտություն։ Բազմակողմանիք

Պիոտրովսկին գտնում է, որ այդ ավանդությունների կարևորության անտեսումը և, ընդհակառակը, հունական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների գերազահատումը բացարձում է մի կողմից՝ հուների տարածմամբ Միջերկրականի ավաղանում և հարակից երկրներում զգալի թվով գաղության, ինչպես և հոգեբանության հունական բնույթով, մյուս կողմից հայոց լեզվի հնդեվրոպական լինելու հանգամանքով, քանի որ այդ լեզվի նախահայրենիքը սովորաբար տեղադրվում էր Եվրոպայում՝ Բալկաններում։

Հույն հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հիմանվրա Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ հայերը եկել են Բալկաններից և միավորվելով տեղական բնակչության հետ կազմել հայ ժողովուրդը։ Սովորաբար նշում է, որ այդ հարցում Մանանդյանը հետևում է իր ուսուցիչ Մարկվարտին, սակայն պիտք է ասել, որ Մարկվարտն ավելի դգուշավոր է արտահայտվում։ Նա հայերի միգրացիոն ալիքները կապելով Եփրատի վերին հոսանքի, Փոքր Հայքի հետ, միաժամանակ նշում է, որ հայերի ներգաղթը Եվրոպայից Փոքր Ասիա դուրս է մնում մերպատմական իմացության սահմաններից։

Այժմ մի քանի խոսք Տ. Վ. Գամկրելիձեի և Վ. Խվանովի «Индоевропейский язык и индоевропейцы» աշխատության մասին։ Այդ երկնատոր մեծածավալ աշխատությունը պարունակում է հսկայական փաստական նյութեր։ Նրանում բննարկված են բազմազան տեսակետներ հնդեվրոպական լեզուների, հնդեվրոպացիների նյութական ու հոգևոր մշակութիւն մասին։ Աշխատության մեջ մեծ տեղ են գրավում հնդեվրոպական ցեղերի «նախահայրենիքի» և ընդհանուր նախալեզվի տրոհման, հնդեվրոպական հիմնական լեզուների առաջացման ու տարածման (միգրացիայի) ուղղությունների և ուղիների հարցերը։

Քննական վերլուծական մոտեցումը այս և նման դեպքերում գիտական ուսումնասիրության անխախտ և պարտագիր պայմանն է։

Հնագույն լեզուների և պատմամշակութային բաղմազան փաստերի քննության հիման վրա հեղինակները գալիս են այն եղակացության, որ հնդեվոռական ցեղերի և հնդեվոռական ընդհանուր լեզվի «նախահայրենիքը» գանվել է ոչ թե կենտրոնական կամ հարավարևելյան եվրոպայում, այլ Մերձավոր Արևելքում և ընդգրկել է Փոքր Ասիան, Հարավային Կովկասը, Հյուսիսային Միջագետքը և Իրանի Հյուսիսարևմբտյան մասը: Ուրեմն Հայկական լեռնաշխարհն համարյա ամբողջովին գտնվել է այդ ուլորտում:

Տ. Վ. Գայաների մեջ և Վ. Վ. Խվանովի ուշագրավ և գիտական բազմակողմանի ուսումնասիրությունների ուղիներ բացող այս աշխատության նշանակությունը անառարկելի է: Նրա կարևորությունը մեծ է նաև հայ ժողովրդի կազմավորման և Հայոց լեզվի ահաջացման հարցերի տեսակետից, որքանով խոշոր նպաստ է բերում հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի բնաշխարհիկ լինելու օգտին⁴²:

Ուրարտու-Հայաստան և հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի ուսումնասիրության ներկա վիճակը թույլ է տալիս անել մի քանի ընդհանուր բնույթ կրող նպակացություն:

1. Ասորեստանյան թագավորների թողած սեպագիր արձանագրությունները վկայում են, որ դեռևս նախքան մեր թվականության XIII դարում Վանա լճի հարավարևելյան ավազանում առաջացել էր Ուրուատրի-Ուրարտու ցեղային միությունը, որը հետզհետե ավելի միավորվելով ու զորեղանալով IX դարի առաջին կեսին ձևավորվեց իրեն պետություն: Ուրարտներն իրենց բուն երկիրը անվանում էին Բիայինաթիայնիի (այդաեղից էլ Վան), իսկ պետությունը նույնպես Բիայինիի: Այսպիսով բուն Ուրարտու-Բիայիլին, սկզբում սահմանափակվում էր Վանա լճի ավազանով: Շուտով Ուրարտու-Բիայինիի պետության թագավորները, հենվելով ուժեղ զորքաբանակի վրա, ուզմական արշավանքներ ձեռնարկեցին մանավանդ դեպի արևմուտք, հյուսիս ու հյուսիս-արևմուտք և

42 Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, т. II, раздел II, гл. 11—12, с. 892—995.

իրենց տիրապետությունը հաստատեցին ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր երկրների, ցեղերի ու ցեղախմբերի վրա: Պետությունը ստեղծել էին ուրարտները, ուստի այն կոչվում է Ուրարտական պետություն, ավելի հաճախ Ուրարտու, բայց Ուրարտուն միատարր էթնիկ կազմ չուներ, բաղկացած էր և էթնիկապես և լեզվով տարրեր ցեղերից ու ցեղախմբերից, որոնց թվում բուն ուրարտները փոքրամասնություն էին, իսկ գերակշռող մեծամասնությունը կազմում էին Հայ-արմենական, որոշ վայրերում սկզբնապես նաև խուսի ցեղերն ու ցեղախմբերը: Հայկական լեռնաշխարհում Ուրարտական պետության գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում ուրարտները միասնական ժողովուրդ չտեղեցեցին և չեն կարող ստեղծել ուրարտական պետությունը տարրեր ցեղերի, ցեղախմբերի և ցեղային միությունների ուսպանական ուժով միավորված քաղաքական կազմավորում էր, զորք էթնիկական միասնությունից: Այսպիսով, ուրարտացի ասելով պիտի հասկանալ բուն բիայնացի՝ ուրարտներին, իսկ Ուրարտու ասելով՝ Ուրարտական պետությունը, որի բունած տարածքը Հայկական լեռնաշխարհն էր՝ Հայաստանը:

2. Միասնական ժողովուրդ չեն կարող կազմել ոչ միայն Բիայնացի ուրարտները, այլև Հայկական լեռնաշխարհում նրանց հետ միասին բնակվող և պատմության բերումով նույնպես քայլավոր անհետացող, անհետացող խուսի ցեղերը: Հայտնի է, որ չեն արևելքի հնագույն, անգամ հզոր պետությունները զենքի ուժով քաղաքական միասնություն ստեղծեցին, սակայն բաղկացած լինելով խայտարղետ և այլալեզու էթնիկ խմբերից, նրանց մեջ միասնական ժողովուրդներ չգոյացան, ուստի կործանելով՝ այդ պետությունները էթնիկ հետնորդներ լիովեցինք: Նրանց խայտարղետ էթնիկ խմբերի ու միավորների հետագա պատմական ճակատագիրը հանգեցրեց նրանց լուծմանը նոր կազմավորող ժողովուրդների մեջ: Նույն ճակատագիրն էր վիճակված, ինչպես Միտանի պետության խուսի-սու-

43 Բ. Բ. Պիուրովսկի, Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը, էջ 13—14:

բարիներին, նույնպես և Ռուսական պետությանը և ռուսարտացիներին:

3. Միանգամայն այլ ընթացք ունեցավ Հայ ժողովրդի կազմավորումը տեղում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Այն սկսվել էր գեռս III հազարամյակում՝ նախնագարյան կարգերի քայլայմանը համընթաց, նկատելիորեն առաջադիմեց II հազարամյակի կեսերին և նոր թափ ու կերպարանք ստացավ հետագայում:

4. Նախքան մեր թվ. II հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Հայասա երկրում, առաջացել էր Հայասական ցեղային բավականաչափ զորեղ միությունը, որն իր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացմամբ ընթանում էր դեպի պետության կազմավորումը: XII դարում Հայասական ցեղային միությունն իբրև քաղաքական միավորում քայլայվեց, սակայն մինչ այդ, նաև հետագայում, Հայասական ցեղերն ու ցեղային միությունը խոշոր դեր կատարեցին Հնդկուստական հայերենի տարածման, Հայ ժողովրդի կազմավորման գործում և ենթադրվում է, որ իրենց անունը ժառանգություն թողեցին Հայ ժողովրդին:

5. Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում XII—VIII դարերում տեղի ունեցավ Հայկական ցեղերի միավորումը, որը իր հետ ձուլեց և Հայակեզու դարձրեց այդ ընդարձակ շրջանի ոչ Հայկական ցեղերին, մասնավորապես թուլացած և քայլայված շուպրիացիներին: Այսպիսով կազմավորվեց Արմե-Շուպրիա հայկական բավականաչափ զորեղ ցեղային միությունը, որը օգտվելով 714 թ. ուրարտական պետության Ասորեստանից կրած պարտությունից և թուլացումից, անջատվեց նրանից և ինքնուրույնություն ձեռք բերեց: Ավելի ուշ այդ ցեղային միության իշխանավորը՝ Սկայորդու որդի Պարուրը ըստ աղբյուրների դաշնակցած Մեղիայի թագավոր Վարքակ-Կիաքսարի հետ մասնակցեց ասորեստանյան պետության կործանման կոխվներին և Վարքակից թագ ստացավ:

Արմե-Շուպրիան ուներ զարգացած երկրագործական, անասնապահական տնտեսություն, արհեստագործություն, այդ թվում տեղական հանքերի մշակման վրա հենված մետաղա-

գործություն: Այսպիսով Արմե-Շուպրիան Հայասայից ամենի ուշ կազմավորված և սոցիալ-տնտեսական, էթնիկական ավելի կուռ հայկական հանրություն էր և փաստորեն կազմավորվող հայ ժողովրդի կորիդի դերը կատարեց, Արմե երկրի արմենների անունը անցավ ամբողջ Հայ ժողովրդին:

Էթնոգենետիկ միակ կենսունակ պրոցեսը Հայկական լեռնաշխարհում հայ ժողովրդի կազմավորման շարունակվող և խորացած պրոցեսն էր, Հայկական էթնիկ տարրի առաջատար և վճական դերով: Կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ լուծվեցին ինչպես բիայնիլի-ուրարտները, նույնպես և խուռիները, ինչպես և Հայկական լեռնաշխարհում ինչ-ինչ ժամանակներում երևան եկած մուշքերը, իրենց հիմնական էթնիկ զանգվածներից պոկլած կիմմերական և սկյութական ընդհանուր անունով աշկուզա, Հայկական աղրյուրների ասքանազյան ցեղերը: Եվ, եթե Թոփարմա երկրի և ցեղերի անունով Հայկական գրավոր ավանդությունը հայերին համարում է «Թորգոմյան ազգ», ապա աշկուզա էթնիկ խմբերի անունով՝ «Ասքանազյան ազգ»:

Այսպիսով, Ռուսական պետության գոյուրյան ժամանակաշրջանը պատմականութեն հանդիսացավ նայ ժողովրդի կազմավորման վաղուց ընթացքի արագացման և դեպի ավարտը տանող կարեոր դարաշրջան:

Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում IX—VII դդ. մ. թ. ա. Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծվել է Հարուստ և խիստ բազմազան մշակույթ: Ամենից առաջ դա տեղական ցեղերի մշակույթն էր, որը լեռնաշխարհի սարերով-ձորերով բաժան-բաժան եղած տարրեր մասերում բնակվող ցեղերի ստեղծագործությունը լինելով, ուներ տեղական ինքնատիպ բնույթ, թեև ընդհանությունները նրանց միջև, ինչպես ցուցը են տալիս հնագիտական պեղումները, արդեն առաջանում էին:

Սկզբնապես նույն բնույթն է ունեցել նաև Բիայնիլի-Ռւրուստրի ցեղախմբի մշակույթը: Սակայն ուրարտական պետության առաջացմամբ ստեղծվեց ուրարտական մշակույթը, որը բավականաշափ հարուստ է, ընդգրկում է բազմադասն ընա-

գավառներ, բայց կրում է առավելապես պետական պաշտոնական բնույթ, նկատելիորեն միջագետքյան գծեր և որոշակիորեն տարրերվում է լեռնաշխարհի բնիկ մյուս ցեղերի և էթնիկ խմբերի, մասնավորապես Հայերի մշակույթներից: Արդպիսին է եղել նաև ուրարտական սեպագրությունը, որը փոխ է առնվել ասորեստանյան սեպագրերից, թեև մասամբ մշակվել, փոխվել է, հանդիսանալով ուրարտական պետության պաշտոնական գիրը, որով ստեղծվել են մեծ թվով արձանագրություններ: Ինչ վերաբերում է արձանագրությունների լեզվին, ապա այն տարրեր է հայերնից, թեև նրա հետ ունի բառապահարի գգալի առնչություններ և հանդիսացել է բուն Քիայնիլի-ուրարտների գրավոր, հավանաբար նաև բանագործության լեզուն, որն անհասկանալի էր լեռնաշխարհի բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայկական և այլ ցեղերի համար ու թերևս մասամբ հասկանալի երկրի խուռի բնակիներին:

Ուրարտական մշակույթն, իր հինարևելյան գծերով հանդերձ, Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված բնիկ տեղական մշակույթ է, առաջացած լեռնաշխարհի բնակիչների ընդհանուր շանքերով՝ նրանց պատմության որոշակի դարաշրջանում՝ IX—VII դդ. ուրույն պայմաններում, ուստի այն Հայկական լեռնաշխարհի մյուս, ամենից առաջ հայկական ցեղերի ու ցեղախմբերի կերտած մշակույթի հետ միասին կազմում է հայ ժողովրդի մշակութային դարավոր ժառանգության անբաժան մասը, ինչպես և իրենք ուրարտները հանդիսացան կազմակորված հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ մասը:

Ուրարտական պետությունը հինարևելյան հզոր տերություններից մեկն էր, սակայն երկար կյանք չունեցավ և գոյատևելով շուրջ 270 տարի՝ կործանվեց: Մինչդեռ նախքան մեր թվ. I հազարամյակի առաջին կեսում շարունակվում էր հայ ժողովրդի կազմավորման հարաճուն ընթացքը, որն ընդգրկել էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը և հանգեց հայ ժողովրդի ձևավորմանը իրեն էթնիկապես միասնական և կենսունակ հանրություն՝ ժողովրդ, մշտապես հարատևելու պատմական հեռանկարով:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհում-Հայաստանում պատմականութեն կազմավորված առաջին և միակ ժողովությունը եղել է և մեռում է հայ ժողովությունը:

Կազմավորվող հայ ժողովուրդը, —նշում է Ս. Երեմյանը, —Ուրարտուի անկումից անմիջապես հետո ստեղծեց իր պետությունը՝ Երվանդյան թագավորությունը⁴⁴:

Արդեն կազմավորված հայ ժողովրդի մասին կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Աքեմենյան Թարհն արքայի Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ, ինչպես և հույն հեղինակների աշխատություններում: Բեհիսթունի եռալեզվան (հին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելոնեն) արձանագրության մեջ շարադրված են իրանում 522—521 թթ. տեղի ունեցած անցքերը և որոշակի տեղ է հատկացված հայերի ապստամբությանը պարսկի տիրապետության դեմ: Հայաստանը, իրեն ձևավորված հայ ժողովրդի երկիր, անվանված է Արմենիա, իսկ բաբելոնեն բնագրում Ուրաշտու (այսինքն՝ Ուրարտու), որը ոչ այնքան վաղ անցյալից եկող անվանում է, քանի ոչ Արմենիան (Արմենիան) նույն Հայկական լեռնաշխարհն է, որտեղ IX—VII դդ. գոյություն ուներ Ուրաշտու (Ուրարտու) պետությունը⁴⁵:

Հին հունական պատմահայր Հերոդոտոսը (484—425) Արմենիան հիշատակում է իրեն կազմավորված հայ ժողովրդի հայրենիքը՝ Արմենիա անվամբ⁴⁶: Մյուս հույն պատմիչ Փոսնոփոնը, որը 401—400 թթ. հունական 10000 զորքերի հետ Հայաստանի միջով վերադարձել է ինոնիա, մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի և նրա բնակչության արմենների, նրանց բնակավայրերի, տնտեսության և նիստ ու

44 Ս. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայերական առաջին պետական կազմավորումները: Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմությունը, հ. 1, էջ 423—443.

45 F. Kötig F., Relief und Inschrift des Königs Dareios I, Leiden, 1938. Թարգմ. տե՛ս Գ. Մ. Նալբանդյան, Թարհն Վշտասպի թիսիթունյան արձանագրությունը, Երևան, 1984, պր. 6, 26—30: Տե՛ս նաև՝ Քիստումատիան, էջ 154—156,

46 Հերոդոտոս, թարգ, Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 79—80:

կացի մասին⁴⁷: Իր «Կյուրոպեղիա» աշխատության մեջ, որը վերաբերում է մ. թ. ա. VI դ. անցքերին, Քսենոֆոնը խոսում է ոչ միայն Արմենիայի, այլև «արմենների թագավորի», նրա հարստությունների և զորքի մասին, հաղորդելով, որ «Արմենների հեծելազորը մոտ ութ հազար է, և հետևազորը մոտ 40 հազար»⁴⁸:

Քսենոֆոնը հիշում է արմենների թագավորի երկու որդիներին՝ Տիգրանին և Սարգսին (Հավանաբար Շավարշ), սակայն թագավորի անոնքը չի հիշատակում, իսկ Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ հայոց թագավորը եղել է Երվանդը:

Այսպիսով, դեռևս VI դ. մ. թ. ա. հայ ժողովուրդը պատմության ասպարեզ էր իշել իրեւ արդեն ձևավորված ժողովուրդ, իր ըուն հայկական պետականությամբ:

Վերջում հարկ ենք համարում նշել, որ Ուրարտուի, ուրարտական պետության և մշակույթի վերաբերյալ հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ, ինչպես Սովետական Միության մեջ, այդ թվում՝ Հայաստանում, նույնպես և արտասահմանում և ուրարտագիտությունն ստացել է միջազգային բնույթ: Հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի վերաբերյալ փաստական նյութը սակագ է, երբեմն հակասական, ուստի հարցի վերաբերյալ գրվել և հրատարակվել են զգալի քանակությամբ տարաբնույթ աշխատություններ, հոդվածներ, արտահայտվել են տարբեր տեսակիների: Այս պայմաններում վերջին տարիներին հրապարակ են հանվել նաև այնպիսի աշխատություններ, հոդվածներ (առավելապես ոչ մասնագետ հեղինակների գրով), որոնց բնորոշ են միատեսակ թերություններ՝ փաստերի ոչ գիտական ընկալում և մեկնարանություն, տվյալ հարցում պատմական օրինաշափությունների անտեսում, իսկ երբեմն էլ գրվածքի հարմարեցում ինչ-ինչ միտումների:

47 Քսենոֆոն, Անարազի, թարգ. Ա. Կրկինարյանի, Երևան, 1970, գիրք չորրորդ, գլ. 3—5-րդ, էջ 88—98:

48 ՏԵ՛՛ Մանանյան Հ., Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1944, հ. Ա, էջ 395—412:

Ներկա աշխատությունը շարադրելիս հարկ չենք համարել քննարկման առարկա դարձնել Ուրարտուին ու հայ ժողովրդի կազմավորմանը վերաբերյալ տարրեր տեսություններն ու տեսակետները և ելակետ ենք ունեցել հարցերը ներկայացնել գրական շարադրանքով՝ գիտությանը այժմ մատչելի աղբյուրների և փաստերի ուսումնասիրության հիման վրա:

К ВОПРОСУ УРАРТУ И ОБРАЗОВАНИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

Вследствие разложения первобытного общинного строя в середине II тыс. на северо-западе Армянского нагорья возникает союз племен Хайаса, явившийся значительным явлением на пути этногенетических процессов образования армянского народа. Дальнейшее развитие повело к образованию государственности. Первым государством возникшим на территории Армянского нагорья было Урарту. Первоначально оно занимало юго-восточный бассейн озера Ван. В IX в. Урарту распространило свою власть над всем нагорьем. Однако политическое единство не привело к этическому единству. Урартское государство состояло из различных племен — урартов (самозвание бианили), хурритских, армянских и др. племен и этнических групп в числе которых урарты составляли меньшинство.

В дальнейших этногенетических процессах ведущая роль принадлежала армянским этническим группам. На юго-западе Армянского нагорья образуется союз армянских племен, известный под названием Арме-Шуприя. Происходит дальнейшая консолидация армянских этнических групп как на северо-западе, так и на юго-западе страны и процесс образования армянского народа постепенно охватывает все Армянское нагорье.

Ни урарты, ни хурриты, обитавшие на Армянском нагорье, не стояли на пути образования народности.

Они были лишены исторической перспективы и в ходе образования армянского народа ассимилировались и перестали существовать, а их языки стали мертвыми.

Единственная жизненная и перспективная этническая общность на территории Армянского нагорья—исторической Армении была армянская, которая продвигалась к завершению своего формирования как единый народ и как таковой была признана персами, греками и др. народами.

Таким образом первым и единственным народом возникшим на территории Армении был и остается армянский народ.

Գ. Խ. ՍԱՐԳՈՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

(Հայ ժողովրդի կազմավորման խնդրի շուրջը)

Հին Առաջավոր Ասիայի հասարակությունների կյանքում մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսին—I հազ. առաջին կեսին հանգիս են գալիս տարբեր բնույթ կրող պատմական երկու պրոցեսներ՝ հայ ժողովրդի կազմավորման և Հին Արևելքի խոշորագույն տերություններից մեկի՝ Ուրարտական տերության առաջացման, ծաղկման ու բարյայման պրոցեսները: Թեև այդ պրոցեսներն ընթացել են ըստ էության միաժամանակ և միևնույն՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, և թեկուզ հենց այդ պատճառով փոխկապակցված պիտի լինեին, սակայն պատմական գիտության մեջ նրանց կապը դեռևս պատշաճ կերպով լուսաբանված չէ:

Այդ հանգամանքը բացատրվում է, մեր կարծիքով, առաջին հերթին օրյեկտիվ պարագաներով՝ հիշյալ պրոցեսների քնույթների տարրերությամբ և պատմական մեխանիզմների զանազանությամբ, որոնք հանգեցրել են պատմական աղբյուրների մեջ նրանց իիստ տարբեր արտացոլմանը, ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական առումով:

Ուրարտուի պատմությունը բավական լիարժեք է արտացոլվել պահպանված աղբյուրներում: Վեցիններիս երկու հիմնական խմբերը՝ նյութական և գրավոր աղբյուրները (ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրություններն ու վավերագրերը) ու միայն օրըստօրե աճող ինֆորմացիա՝ են մատուցում պետության ուղղական կազմակերպության, նրա տնտեսական կառուցվածքի, գյուղատնտեսության ու արհես-

առագործության, նյութական ու հոգևոր մշակույթի, կրոնիք լեզվի ու դպրության մասին, այլև հնարավորություն տալիս քայլ առ քայլ հետևելու նրա՝ հղոր տերության փոխակերպմանը, ապա և քայլքայմանը:

Ի տարբերություն սրա, հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը ծայրահեղորնեն աղոտ է լուսավորված առկա աղբյուրներով, մի հանգամանք, որ վիճակված է գրեթե բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք կազմավորվել են հին շրջանում, տեղական գրավոր աղբյուրների բացակայության պայմաններում: Հարևան երկրների դպրություններում լավագույն դիպում հիշատակվում են միայն կազմավորվող ժողովուրդների հետ նրանց շփման դեպքերը, իսկ սեփական, ուշ շրջանում ծագած դպրությունները պահպանում են այդ հնագույն ժամանակների մասին սոսկ մշուշապատ և նախորդ դարերի ընթացքում կերպարանափոխված ավանդություններ:

Հնագիտական աղբյուրները, ինչպես հայտնի է, ի վիճակի լեն միանշանակ պատասխան տալու էթնոգիննեղիսին վերաբերող հարցերին: Գալով մարդարանությանը, պետք է ասել, որ այդ հարցերին պատասխանելու նրա մեծ ուսակությունը էակես սահմանափակված է նրա հետազոտական մեթոդիկայի տակավին անկատար վիճակով: Այս պարագաներում առավել շոշափելի և հուսալի պատմական աղրյուր է համապատասխան ժողովրդի լեզուն: Լեզուն, ինչպես հայտնի է, հնկայական ինֆորմացիա է պարունակում. նրանում գաղտնագրված է տվյալ ժողովրդի ողջ պատմությունը, հատկապես այլ ժողովուրդների հետ նրա շփումների պատմությունը՝ սկսած նրա ծագման և կազմավորման ժամանակներից¹:

1 Լեզվի այսպիսի դիրքը, սակայն, նրա ֆետիշացման, տվյալ ժողովրդի առավել բնորոշ և ցցուն հատկանիշից հետազոտողի աշխատ ժողովրդի միակ հատկանիշի վերածվելու վտանգ է պարունակում, ինչպես այդ երեսում է էթնոգիննեղիսին նվիրված որոշ աշխատություններից: Երականում լեզուն էթնոսի հատկանիշներից ամենակարևորն է, բայց ոչ միակը Այն ուղեցվում է մարդարանական և մշակութային հատկանիշներով: Վերջիններին բացառումը կամ թերագնահատումը կարող է հանգեցնել այն դրույթի բացասամանը, որ ժողովուրդը կազմավորվում է բազմաթիվ ցեղերից՝ ան-

Այս բոլորը վերաբերում է նաև հայերի էթնոգիննեղիսին Զնայած հիշատակված օրյեկտիվ պատճառներին (նշված երկու պատմական պրոցեսների տարարություններում և աղբյուրների մեջ նրանց արտացոլման քանակի ու որակի տարրերությանը), նրանց տարանջատումը և զատ-զատ դիտարկումը, որ բնութագրական է մեր պատմական հետազոտությունների համար, չի կարելի արդարացված կամ հեռանկար ունեցող համարել: Պետք է համառորեն որոնել նրանց փոխադարձ կապերը, նրանց հատման կետերը, և նրանց փոխափանցումը բացահայտող փաստեր, ընդ որում, կողմնորոշվելով ոչ այնքան գետի նոր նյութերի հայտնագործումը, որքան ի նորո թերթատելով ու համապատասխան տեսանկյուններով դիտարկելով ու զննելով արդեն առկա՝ Հայկական լեռնաշխարհին և Հարևան երկրներին վերաբերող բավական ծավալուն ու բազմատեսակ նյութը:

Նման տեսանկյունից առավել կարելոր պետք է համարել նշված երկու պրոցեսների, այն է՝ հայ ժողովրդի կազմավորման և Ուրարտական տերության գոյատևման, ժամանակի և տարածքի տեսակետներից համընկնելու հանգամանքը:

* * *

Ժողովրդի ծագումն ու նրա կազմավորումը պատմաբեմում նրա հանդես գալու պրորեմի երկու կողմերն են ներկայացնում: Ժողովրդի ծագման խնդիրներն ուսումնասիրելիս հիմնականում խոսք է լինում նրա բաղադրատարր հանդիսանալիք միավորների էթնիկական և լեզվական նկարագրի մասին: Ժողովրդի կազմավորման խնդիրների հետազոտությունը կոչված է հիմնականում պարզելու այդ բաղադրատարրե-

հրաժշտ պայմանների հասունացման համընթաց, որ ժողովուրդը, ցեղի հետ համեմատած, նոր որակ է հանդիսանում, վերջին հաշվով, հենց ժողովուրդ հասկացության պատմականության բացասամանը: Այն տանում է դեպի ցեղ՝ ժողովուրդ-ազգ հասկացությունների շփոթում կամ միախառնում:

բի պատմական համագործակցության բնույթը, կռնկրես դրակորումները, ժամանակագրական և աշխարհագրական շրջանակները և այլն:

Այս առումով Հնդկրոպական նախահայրենիքի պրոբլեմը, որը հսկայական նշանակություն ունի Հայ ժողովրդի, ինչպես և մնացած Հնդկրոպակալիզու ժողովուրդների ծագման խնդրի համար, և որը վերջին տարիներին դարձել է աշխույժ քննարկման առարկա շնորհիվ սովետական երկու լեզվաբանների՝ Թ. Վ. Գամկուհիձեի և Վ. Վ. Խվանովի առաջադրած նախահայրենիքի աշխարհագրական տեղադրման նոր, նախորդներից էապես տարրերվաղ, տեսակետի², դուրս է մնում ներկա աշխատության շրջանակներից, քանի որ վերջինս նվիրված է Հայ ժողովրդի կազմավորման, և ոչ ծագման խընդիրներին։ Նշենք նաև, որ դա առավելապես լեզվաբանական, իսկ ժողովրդի կազմավորման պրոբլեմը՝ առավելապես պատճառական պրոբլեմ է։

Այս տեսակներից մեզ համար ելակետային է հայ ժողովորդի կազմավորման վերաբերյալ տարբեր կարծիքների ներկայացուցիչների կողմից առարկություններ շառաջացնող այն փաստը, որ հայ ժողովուրդը կազմավորվել է մի տարածքում, որը հետագայում նրա անունով անվանվել է Հայկական լեռնաշխարհ։ Ընդումին, հայերը ոչ միայն առաջին, այլև միակ ժողովուրդն են, որ կազմավորվել է այդ տարածքում։ Այն ամենը, ինչ եղել է նրանից առաջ՝ եղել են ցեղեր, ցեղախմբեր, նույնիսկ՝ պետություններ, բայց ոչ հազարամյակների կանքի ուղի ենթադրող էթնիկական ընդհանություն՝ ժողովուրդ։

Նման մոտեցման դեպքում առաջնակարգ նշանակություն
է ստանում Հայկական լեռնաշխարհի կամ Նրա մերձակայքի
այն էթնալեզվական տարրերի որոշումը, որոնք կապուի է

² *85* Т. В. Гамкелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, I—II, Тбилиси, 1984 (*արևելյան լեզուների հետազոտություն*).

Հաստատապես կամ բարձր հավանականությամբ դասել հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի ժամանակագրական տեսակետից առավել վաղ, կարելի է ասել, նախնական, մասնակիցների շարքը: Կուղենայինք ընդգծել, որ այստեղ, ինչպես և նախորդ պնդման դեպքում, մենք շնոր ծգտում ինչ-որ նոր խոսք ասել, այլ շարադրում ենք այն տվյալները, որոնք գերիշխում են գիտության մեջ վերջին տասնամյակների ընթացքում:

Քանի որ մեզ հետաքրքրող տարածքի էթնալեզվական տարրերը, բացի խուռականից, ուրարտականից, իսեթականից ու լուվականից, ներկայացված չեն սեփական գրավոր հուշարձաններով, որոնք թույլ կտային համոզիչ եղբակացություններ անել նրանց լուսական պատկանելության մասին, իսկ թվարկված տարրերը հայալեզու չեն, ստիպված ենք նշանակալից շափով կողմնորոշվել ցեղատեղանուններով (ԷԹՆՈ-ՊՈՆԻՄ): Այս տեսակետից հսկայական նշանակություն ունի այն փաստը, որ այն ցեղատեղանունները, որոնցում հնարավոր է տեսնել հայ ժողովրդի կազմավորման մասնակիցների հատկանիշներ, սեղմ խմբով տեղափորված են սահմանափակ տարածքում:

Եթե սկսենք թվարկել մեզ հետաքրքրող տարրերը հյուսիսից Հարավ, ապա առաջինը պետք է հիշատակվի Հայաստանի երկիրը, որը տեղադրվում է լեռնաշխարհի հյուսիսարևմուտքում, էապես դուրս ելնելով նրա սահմաններից Սև ծովի ուղղությամբ: Ինչպես հայտնի է, այն հիշատակվում է XV—XIII դդ. մ. թ. ա. վերաբերող խեթական աղբյուրներում, որպես խեթական թագավորության համար հակառակորդ³: «Հայաստան» անվանման համադրումը «Հայ» ինքնանվանման հետ բազմամյա պատմություն ունի և այսօր ներկայանում է որպես առկա տարրերակներից առավել համոզիչը⁴: Նրա

³ Гр. Капанцян, Хайса—колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1948, с. 27 слл.

⁴ Տե՛ս «Հայոց ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971,էջ 180 (Ս. Ս. Արեմյանի բաժինը):

բանակը ուղիղ է և զգի խնդրի շուրջը ծավալված վեճերը (Հայեցնենի նախնին է, ցեղակից է խեթա-Հնդկավականին, խուռերնին)⁵ չեն խանգարում ընդունելու իրեն՝ ցեղանվան կողմից թելադրվող այն կարծիքը, որ Հայաստիները անմիջական մասնակից են եղել Հայ ժողովրդի կազմավորմանը, քանի որ այդ պրոցեսի մեջ են ներգրավվել նաև մի շարք այնպիսի ցեղեր, որոնք խոսել են Հայերնից տարբեր՝ Հնդկավական և ոչ Հնդկավական լեզուներով (ինչպես, օրինակ, ֆրանկների գերմանալեզու ցեղերը ոչ միայն մասնակցել են ֆրանսիացիների կազմավորմանը, այս տվյալները նույնական են)։

Հայաստից հարավ, Եփրատի ձախափնյակում, ընկածէր ասորեստանյան աղբյուրների Սուլիմու (իսթական աղբյուրների ջուլիմա կամ Շուլիմա) երկիրը, որի մասին քիչքան է հայտնի: Նրա անունը, սակայն, համառորեն համադրում են «սուլիսի» ցեղանվան հետ, որը հայերի նկատմամբ կիրառում են վրացիները (այստեղից էլ Սուլիսիթ՝ Հայաստան): Հենց այս շրջաններում է ենթադրվում այն վայրը, ուր հայկական ցեղերը կարող էին տևական շփումներ ունենալ վրացականների հետ⁶:

Ավելի հարավ, Եփրատի աջափնյակում, ընկած էր Թեղաբամա երկիրը (ասուրական աղբյուրների թիլ-Գարիմմուն), որը նույնացնում էն Աստվածաշնչի «Թոպարմայի տան» հետ (Մ. 10:3; Ա. Մ. 1:6; Եզ. 27:14); Հայկական տառ-

⁵ Капанцян, Хайаса, с. 78 сл.; Г. Б. Джакян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, 1964; И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа. История Армянского народа с 1500 по 500 г. до н. э. Хурриты, лувийцы,protoармяне, Ереван, 1968, с. 211—214 (*այլունեակ տերթուն* ПАН).

6 Гр. Халатянц, О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей, «Древности восточные», Труды Восточной комиссии Имп. арх. общества, т. II, вып. 2, 1901, с. 126; Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, с. 24 сл.; Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1954, с. 172. Հեղինակը գտնում է, որ Ծովամ-Սովամ երկիրը ու միայն մերձ էր Հայստանին, այն երած մասն էր Կազմում: Տի և նաև Դյаконов, ПАН, с. 180 сл.

մական ավանդությունը, որ զրի է առնված Վ դ., հայ ժողովրդի ծագումը կապում է Հենց «Թողարմայի տան» Հետ, համարելով Թողարմային (Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանության մեջ՝ Թորգոմ, «Տուն Թորգոմայ») հայերի նախնի և անվանագիր Հայկի Հայր⁷:

Թեզարամային հարուստ էր նրա հետ սերտորեն կապված Մալղիան (ըստ խեթական աղբյուրների, ըստ ասուրական-ների՝ Մելիդ (դու), ուրարտականների՝ Մելիտեա, անտիկ Մելիտենեն, արդի Մալաթիան), Եփրատի արևմտյան ափին: Նախքան Հայերին «արմենացիներ» (ձախունու) անվանելը, հույներն, ըստ երեսութին, կոչել են նրանց «Ամելիտենացիներ» (ԱՅԼԻՏԵՆԳՈՒՍ):⁸ Թերևս, Հայկական հնագույն պետական կազմավորումներից մեկի («Թոգարմայի տուն»—«Տուն Թորգումայ») կենտրոնի անվամբ, պետություն, որի առկայությունն աւտեղ ենթադրում է ի. Մ. Դյակոնովի:⁹

Մալաթիայից հարավ, գետի Միջերկրականը ձգվող լայնածավալ տարածության վրա գտնվում էր ասուրական աղբյուրների և սաթթի, ուրարտականների և սաթե, խաթի երկիրը։ Այս անոնքը, բայց ոչ տարածքը, ժառանգված էր Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում գտնված խեթական պետությունից, որը դուրս էր եկել պատմաբեմից XIII դ. վերջերին, սակայն թողել էր ուժեղ ավանդությունը, որոնք շարունակում էին գործել Եփրատից գետի արևմուտք ընկած փոքր պետություններում (այսպես կոչված «ուշխեթական» պետություններ)։ Խաթթի/Խաթե տեղացեղանունը նույնպես, Հայաստան նման, ներկայացվում է գիտական հետազոտություններում որպես «Հայ» ինքնանգվանման հնարագոր նախատիպ¹⁰։

⁴. 7 Капанцян, Хайаса, с. 140; ПАН, с. 180 слл.

* 84" I *quoniam cum W. K. Pritchett, D. A. Arnyx, The Attic Stela, "Hesperia", XXII, 1952, 4; XXV, 1956, 3; XXVII, 1958, 3-4.*

Следует упомянуть и о том, что в 605-604 гг. до н. э. вавилонские царя, включая Навуходоносора II, совершили походы на Малую Азию и Армянское нагорье, в результате которых были захвачены Синада, Каппадокия, Галатия, Малая Азия, Киликия, Армения, Грузия, Иран и др. ВДИ, 1981, 2, с. 56, пр. 101.

⁹ Дьяконов, ук., соч., с. 60 слл.

10 Հ. Տաշյանի և Պ. Ենգենի կարծիքը, որը հետազոտմ դարձայլի է իւ. Վ. Շահովսկովուն:

Բնական է, որ այս կամ այն տեղացեղանվան սուհական նմանությունը հայերի ցեղանվանը ինքնը ստիլով համար դիմանալ: Սակայն պատմաբանները հենվում են տվյալ դեպքում ոչ թե մեկ առանձնակի, այլ զանգվածային, տարածքաշահանությունների վրա, որ արդեն այլ մոտեցում է պահանջում: Մյուս կողմից, այս պարագաներում (այսինքն՝ համեմատաբար փոքր, սահմանափակ տարածքի վրա իրենց ձևով կամ բովանդակությամբ հարազատ տեղացեղանունների կուտակման պարագաներում) սկսում ուշադրության են արժանի այդ տարածքի նաև մնացած անունները: Այսպիս, օրինակ՝ ինթական աղբյուրների հսուվա (ասուրականների հսուա, հշուա, հավանաբար՝ ուրարտականների Սուփիա¹¹), անտիկ աղբյուրների Սոֆենե և հայկականների Սոփիք) երկիրը և ասուրական աղբյուրների Կումմուխ (ուրարտականների Կումախա, անտիկ՝ Կոմմագենե) երկիրը, որոնք գտնվում էին Եփրատի, Համապատասխանաբար, ձախ և աջ կողմերում, Մալիիա-Մերսակեցված լինել հայալեզու ցեղերով:

Այսպիսով, վերին Եփրատի հովտի երկրները, սկսած Հյուսիսում Ընկած Հայաստից մինչև հարավում տեղակուրված Մելիտենին, Համատարած կերպով առնվում են հայերի ցեղանուններին: Պարզ է դառնում, որ հենց այստեղ է գտնվել հայ ժողովրդի կազմավորումը սկզբնավորող ցեղերի նախնական բնակավայրը: Հիշատակված անունների մեջ, սակայն, բացակայում են այնպիսինները, որոնք առնվելին ուրիշ ժողովուրդների միջև հայերի առավել տարածում գտած (գործնականութեան՝ միակ եթե վերանանք վրացական «սումեթիշ-ից») արմատի հետ կապված անվանմանը: Այդ ցեղանվան ծագումը մինչև օրս լիովին պարզված չէ: Այդորինակ պիճակի պատճառներից է նաև այն, որ նշված արմ հնւունակապակ ցությունը բավական տարածված է բազմաթիվ լիովների մեջ:

¹¹Տե՛ս Հ. Բ. Արյունյան, Տոպոնիմիկա Ուրարտ, «Խորրիտ և ուրարտ», 1, Երևան, 1985 (այսուհետեւ տեքստում՝ ՏՅ), ս. 237.

Բավական կլինի նշել այս կապակցությամբ «արամեացիներ» ցեղանումը, որն արդեն հնում զուգադրվել է «արմենացիներ» ցեղանվան հետ և առիթ տվել այդ երկու լեզվով իրարից միանգամայն տարբեր ցեղերին՝ սեմիտ-արամեացիներին և հնդեվրոպացի-հայերին, ընդհանուր ծագում վերագրելու համար¹²:

Մինչև օրս էլ հիշյալ ցեղանվան հետ նմանություն ցուցաբերող տերմինների որոնումը հայկական էթնալեզվական տարրի ճանաչման հիմնական ուղիներից մեկն է: Առաջմ նրա ամենավաղ և բացարձակորեն անկասկածելի ձևը մնում է Պարեց Ի-ի թեհիստունյան արձանագրության (520 թ. մ. թ. ա.) «Արմինիա» (և «Արմինիյա»—արմինացի) տերմինը: Նրան հաջորդում են հունական «Արմենիա» և «Արմենիոս»—արմենացի (Հեկատայոս, Հերոդոտոս և այլ հեղինակներ) տերմինները: Ավելի վաղ ձեւեր որոնելիս կանգ են առնում Ակկադի թագավոր Նարամսունի արձանագրության մեջ հիշատակվող «Արմանում» տերմինի վրա, որը հանդիպում է էրլայի անվան կողքին՝ «և» շաղկապով միացած, և «Արմի» տերմինի վրա, որը հանդիպում է հենց էրլայում (Թել-Մարդիխ՝ Հալեպից Հարավ՝ Միրիայում), ընդ որում զարձյալ էրլայի անվան հետ նույն ձևով լծորդված վիճակում¹³: Սակայն այս տեղանունները թիւ թիւ շատ հստակորեն չեն տեղադրվում քարտեզի վրա, իսկ նրանց սերտ կապը էրլայի հետ թելադրում է հստագոտողներին փնտրել այդ երկիրը էրլային մոտ վայրերում: Բացի այդ, մ. թ. ա. III հազ. այդ տեքստերի և հաջորդ՝ «արմեն» ցեղանվան հետ համեմատելի, տերմինների միջև ժամանակակից առաջականությունը պահպանվում է այս անհամար տերմինների մոտ:

¹² Strab., I, 2, 34; XVI, 4, 27.

¹³ Տե՛ս՝ Ur Excavation Texts, I, 7, 17; II, 4; III, 24: Ar-ma-nam ki և Eb-la ki «(քաղաք) Արմանում և (քաղաք) Էրլա», R1-i և d Adad LUGAL Ar-ma-nim ki «ՈՒշ-Ազագ, արքա (քաղաք) Արմանումից և այն, Հալեպի հետ Արմանումի հնարավոր նույնացման մասին տե՛ս Camb ridge Ancient History, 1/2, 3d Edition, p. 442 (C. J. Gadd). Տե՛ս նաև Պ. Գարելլի, Զամечания по топонимике из архивов Эблы, в кн. «Древняя Эблы», М., 1985, с. 284 слл. Հեղինակը, գտնելով, որ Արմի քաղաքը պետք է որոնել էրլայի մոտերքը, չի բացառում, որ այն կարող էր գտնվել և Հալեպի շրջանում:

մանակագրական բավական էական խզումը դժվարացնում է այստեղ ժառանգորդություն ենթադրելը: Հսոտակորեն չեն տեղադրվում նաև Հոմերոսի «արիմները», որոնք նույնպես հաճախակի զուգադրվում են «արմենի» հետ¹⁴:

Բեհիստունյան արձանագրությանը նախորդած ժամանակներին վերաբերող՝ մեզ հետաքրքրող տերմիններից ուշադրության առավել արժանի են ուրարտական արձանագրությունների Սրմե և Ուրմե (ու) Երկրների անունները (մ.թ. ա. VIII դ. առաջին կես), և ակներևարար սրանց հետ առնչվող ասուրական արձանագրությունների «ուրումու», «ուրումացիներ» ցեղանունը (մ.թ. ա. XII դարի վերջը): Սրանց առավելությունը, բացի այն, որ նրանք տեղադրվում են Հայկական Երոնաշխարհի Հարավ-արևմուտքում, այսինքն վերը մեր թվարկած Երկրներին կից, նաև այն է, որ նրանք հիշատակվում են Հատկապես ուրարտական և ասուրական աղբյուրներում, որտեղ և, ենիւով նրանց ժամանակագրական և աշխարհագրական ընդգրկումից, պետք է սպասվիին տեղեկություններ հայ ժողովրդի կազմավորման մասին¹⁵:

Ասորեստանյան թագավոր Թիգլաթպալասար I-ի (1115—1077 թթ.) արձանագրությունները 1115 թ. տակ հիշատակում են նրա զորքերի ընդհարումը մուշկերի հետ, որոնք պարտություն են կրում և ընդունում Ասորեստանի թագավորի իշխանությունը: Հաջորդ տարի նույն այս վայրերում ասորեստանցիները ընդհարվում են ուրումացիների և կասկացիների (ուրիշ արձանագրություններում՝ աբեշլացիների) հետ, որոնք որակված են որպես «խեթերի Երկրի անհնաղանդ մարդիկ»¹⁶:

¹⁴Տե՛ս ՊԱՀ, ս. 225.

¹⁵Արմե՞ ՍԿՀ, 156, DI+DII₁₁; Կառավար, Խանաս, ս. 140 ռու. Պոտրովսկի, Օ պրոխոյժении армянского народа. Ереван, 1946, с. 9 ռու.; Արմե՞ ՍԿՀ, 41, Ը₃; 127, VI₅; 128, A IV²⁴-25. Ուրմեն՝ ՍԿՀ, 40 լուս. շտ. A₃; 155 A₂₂. Ի. Մ. Գյալինով, Խեթեր, փոյտիացիները և հայերը, «Տեղ. 2002 ԳԱ», Հայ. դիտ., 1956, № 11, էջ 76. Ս. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե՞-Շուպրէա լորում, ՊԲՀ, 1959, № 3, էջ 62 և հաջու.

¹⁶ԱԲԻՒՅ, 10 (I, 62), 20 հազար մուշկացիներ (տաշէյա) 5 թագավորներից գլխավորությամբ դրանից 50 տարի առաջ գրավել էին 56

Այս արևելյան մուշկերի կամ մուշկացիների և ուրումուների կամ ուրումացիների, որպես պրոտօնայկական ցեղերի խնդիրը, բավականաշափ շոշափվել է գրականության մեջ, և այն այստեղ հանգամանորեն շարադրելու անհրաժեշտություն չկա: Խնդիրը հարուցել է Ի. Մ. Գյալինովը, որը էապես ավելի քիչ նշանակություն է տալիս հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցելու առումով ուրումուներին (մասնավորապես և առանձին կարևորություն չի տալիս նրանց ցեղանվան նմանությանը հայերի ցեղանվանը), քան «արևելյան» մուշկերին: Սրանց մեջ է տեսնում նա պրոտօնայեր լինելու հիմնական թեկնածուներին, ի տարրերություն «արևմտյան» մուշկերի՝ փոյտիացիների¹⁷: Միևնույն ժամանակ ասուրական աղբյուրներում նրանց տված ընդհանուր՝ «մուշկեր» անվանումը հարում է Հերոդոտոսի այն Հաղորդմանը, թի հայերը «փոյտական արտագաղթողներ են», ինչպես և հույն Հեղինակների՝ հայերի և փոյտիացիների մոտիկության մասին տեղեկություններին ու մի շարք լեզվաբանների՝ հայերենի և փոյտիացիների հարազատության մասին կարծիքին:

Արածանու ստորին հոսանքի և Տիգրիսի գերին հոսանքի միջև գտնվող Ալզի և Պուրուկումզի երկրները և այդ տարում (1115 թ.) ներխուժել Տիգրիսի վերին հոսանքից հարավ գտնվող Կատմալիսի երկիրը: Հաղթելով նրանց, արքան իր հպատակների թվին է զատում նրանցից մնացած 6 հազար հոգուն Տե՛ս նաև ԱԲԻՒՅ, 12, 13, 18—ԿՈՒՐ Մաշ-կիշ (երկիր) Մուշկիս: Շարտակության մեջ (ԱԲԻՒՅ, 10, I, 89)) նկարագրվում է, թե ինչպես հաջորդ 1114 թ. նույն այդ երկրների տարածումը Թիգլաթպալասար I-ը հանդիպում է 4 հազար կասկացիների և ուրումացիների՝ «խեթերի երկրի անհնաղանդ մարդկանց», որոնք գրավել էին «աստված» Աշուրին (այսինքն Ասորեստանին) հեթակա շենքերը: Նրանք առանց ճակատամարտի անձնատուր՝ ինչ լինում և արքան ընդունում է նրանց՝ իրենց հարստության և մարտակառքերի հետ միասին, իր հպատակության տակ: Տե՛ս նաև ԱԲԻՒՅ, 13, որ ասված է 4 հազար ուրումացիների և աբեշլացիների մասին (վերջիններս փոխարինում են այստեղ ԱԲԻՒՅ, 10-ում հիշատակված կասկացիներին): Տե՛ս նաև ԱԲԻՒՅ, 11, 12:

¹⁷Տե՛ս Ի. Մ. Գյալինով, Խեթերը, փոյտիացիները և հայերը, էջ 71 և հաջու, մանականդ, ՊԱՀ, էջ 214 և այլն:

Այս բոլորի հետ մեկտեղ, սակայն, ամենափառ պետք չէ թերագնահատել «ուրումու» ցեղանվան հնչյունական տեսքը Հայերի ցեղանվան հետ նույնանալու հավակնող տերմինների խմբին այս ցեղանվան պատկանելու հավանականությունը սաստկանում է Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքում ասուրական աղբյուրների հիշատակած այն «Ներքին Ուրումու»¹⁸ երկրի առկայության հանգամանքով, որի անունը գործնականորեն համընկնում է Ուրմե(ու) տերմինի հետ: Այդ երկրի տեղադրման ոչ բավարար հստակությունը փոխհատուցվում է նույն այդ տարածքում Ուրմե(ու) և Արմե երկուների առկայությամբ, որոնց հետ, կամ որոնցից մեկնումենի հետ նա, թերևս, նույնական է¹⁹:

Գալով ուրումացիների հետ համատեղ հանդիս եկող կասկացիներին (կասկերին), որոնք երեք այլ դեպքերում համանման կոնտեքստուներում փոխարինված են արելացիներով, չպետք է մոռանալ, որ երկու այս ցեղանունների կրողներն էլ ապրելիս են եղել Սև ծովի հարավարևելյան մերձափնյա շրջանում, այսինքն՝ Հայասայի անմիջական հարեանությամբ: Չի կարելի իսպառ բացառել այն հնարավորությունը, որ Թիգլաթպալասար I-ի այս արձանագրությունների կասկա-աքելացիները ներառնում էին նաև Հայասայի բնակիչներին: Նմանօրինակ ենթադրությանը չէր հակասի այն հանգամանքը, որ կասկա-արելացիների համար այստեղ կիրառված է «խեթերի երկրի անհնազանդ մարդիկ» արտահայտությունը, որը նշանակում է միայն, որ նրանք եկել են անդրեիրատյան շրջանից:

Միաժամանակ այս ենթադրությունը հնարավորությունը կստեղծեր «Հայական» և «արմենական» բաղադրատարրերի միջև նոր շրջափելի շփման կետեր հայտնաբերելու համար:

«Խեթերի երկրի անհնազանդ մարդկանց» շարքն են դասված նաև ուրումացիները, որոնք ևս, հետևաբար, եկել են անդրեիրատյան շրջանից: Գալով մուշկերին, նրանց ելակետը

¹⁸ АВИИУ, 23(II, 2).

¹⁹ Տե՛ս ստորև, էջ 101:

նշված շէ: Ասված է միայն, որ նրանք ներխուժել են Ալղի և Պուրուզովի երկրները, իսկ այնուհետև, 1115 թ.՝ Կատմուխի երկիրը: Սակայն նրանց համար ևս դժվար է պատկերացնել որևէ այլ ելակետ, քան մերձեփրատյան շրջանը:

Հետաքրքրական է, որ ցեղանունների այս զույգը՝ մուշկուուրումու, որը ենթադրաբար կապված է հայ ժողովրդի կագծավորման հետ, իր զույգահեռն է գտնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդիս եկող անձնանունների մի զույգի մեջ, ընդ որում այդ զույգահեռն ամրապնդվում է աշխարհագրական գործոնով: Խոսքը Արամ-Մշակ զույգի մասին է: Հայկի հետնորդներից Արամը, պատմում է Մովսես Խորենացին, որի անունով են կոչում հայ ժողովրդին բոլոր մնացած ազգերը, արշավում է անդրեիրատյան շրջանը, նվաճում այն, և թողնում այնտեղ որպիս վերակացու իր մերձավորներից Մշակին: Վերջինս քաղաք է կառուցում և անվանում այն իր սեփական անունով: Մովսեսը հատուկ նշում է, որ հները, շկարողանալով ճշգրտորեն արտասանել նրա անունը, քաղաքն անվանում էին Մաժաք (որը հայտնի կեսարիան է)²⁰:

Մշակ անունը հնչյունական տեսակետից միանգամայն համադրելի է «մուշկու-ի հետ: Այսպիսի «զույգային» նժամությունը, մանավանդ երբ այն ամրապնդվում է տարածքի նմանությամբ, ըստ երևոյթին չպետք է շտապել դասելու «պատահական» համընկնումների շարքը, նկատի ունենալով նաև այն հանգամանքը, որ պատմահոր բազմաթիվ նմանօրինակ ցուցումներ գտել են իրենց հաստատումը:

Այսպիսով, ի մի բերելով Ուրարտական տերության տարածման նախօրեին հայ ժողովրդի նախնական բաղադրատարրերի աշխարհագրական տեղադրման մասին տվյալները, կարելի է նշել, որ նրանք, խեթա-լուսկական և խուռական բնակչության հետ մեկտեղ, գրավում էին Եփրատի փոքրասիական հոսանքի հովիտը և ձգտում դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կինտրոնական շրջանները, դեպի Վանա լճի ավազանը, ուր Հնուց ապրում էին ուրարտական ցեղերը:

²⁰ Մ. Խոր., 1, 14, տարբնթերը՝ Մաժաք:

Հարկ է ընդգծել, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի տեղադրման մասին նոր տեսության հեղինակները սկզբում քրորեն համաձայն են այս եղակացության հետ, ինչպես որ այդ երևում է նրանց հետևյալ արտահայտությունից. «Հնդեվրոպացիների մերձավորարևելյան նախահայրենիքը ընդունելու դեպքում հնթադրվում է պրոտհայերենի համեմատաբար փոքր տեղաշարժ՝ փոքրասիական տարածքի սահմաններում, որտեղ այն կարող էր շփվել անատոլիական (այսինքն՝ խեթական—Գ. Ս.) լեզվական աշխարհի հետ։ Այստեղից պրոտհայերը հետագայում տարածվում են պատմական Հայաստանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, մակաշերտվելով իրութիւ-ութիւ-ուրարտական հնթաշերտի վրա»²¹:

Ուրարտական տերության առաջացումը կարծես վարագուրում է երկու հարյուրամյակից ավելի մի ժամանակաշրջանով Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցող էթնիկական անցուղարձր։ Եթե որ այդ վարագույրը Ուրարտական տերության անկումից հետո, մ.թ.ա. VI դ. սկզբին, կրկին ետք է քաշվում, պարզվում է, որ լեռնաշխարհում էական փոփոխություններ են տեղի ունեցել. բացվում է հայ էթնալեզվական տարրի տարածման միանգամայն այլ պատկեր՝ այն գրավել է արդին լեռնաշխարհի ճնշող մասը։ Մանոթանանք այդ իրավիճակին ավելի հանգամանորեն։

* * *

Հայկական լեռնաշխարհի հտուրարտական ժամանակաշրջանի պատմության հիմնական աղյուրներն են Աքեմենյանների եռալեզու արձանագրությունները, հատկապես Դաւրեհ I-ի Բեհիստունյան արձանագրությունը, և հույն պատմագիրների երկերը՝ Հերոդոտոսի «Պատմությունը», Քսենոփոնի «Կյուրոսի դաստիարակություն» ու «Անարասիսը»։

²¹ ИЕЯИ, II, с. 912.

Մեր խնդրից զուրս է բյուր հույնների՝ Կունաքսայի ճակատամարտից հետո տեղի ունեցած նահանջի ճանապարհի մասին «Անարասիսի» բաղմից ուսումնասիրված տվյալների նոր մեկնարանման փորձ կատարելը։ Անհրաժեշտ ենք համարում միայն հիշեցնել այդ երկի էթնաշխարհագրական մի քանի տվյալներ, որոնք գիտության մեջ առանձին տարակարծություններ չեն առաջացրել:

Դեպի հյուսիս նահանջելիս, հույններն անցնում են կարգումների երկրով և հասնում կենտրիտիս գետին (Արևելյան Տիգրիս կամ Զերմ, Բոհատան), որը, ըստ Քսենոփոնի պնդման (IV, 3, 1), կազմում էր Հայաստանի սահմանը։ Հիրավի, գետի հակառակ ափին նրանց սպասում էին Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի դորքերը (III, 5, 17; IV, 3, 3—4). Անցնելով գետը, հույնները շարժվեցին Հայաստանի տարածքով մինչև Տելեբուս գետը, որի տակ պետք է հասկանալ Արածանու ձախ վտակ Մեղրագետը (Ս. Տերեմյան)՝ Վանա լճից արևմուտք։ «Այս վայրը կոչվում էր Արևմտյան Հայաստան» (օ ծե տόπος օντος՝ Ἀρμενία ἐκάλειτο ἡ πόλις ἑσπέραν), դրում է Քսենոփոնը (Առաք. IV, 4, 4): Եթա կառավարիչը (հյուպարքոս՝ ὄπαρχος) Տիրիբազոսն էր, որը իր դորքերի հետ միասին հետապնդեց հույններին համարյա մինչև Տելեբուսի (Մեղ) և Արածանու միախառնման վայրը։ Անցնելով Արածանին, հույնները շարունակում են ընթանալ դեպի հյուսիս՝ կրկին Հայաստանի սատրապ Օրոնտասին հնթակա տարածքով (IV, 5, 10):

Այս նկարագրությունից պարզվում է Հայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի սահմանի մի փոքր հատված՝ ըստ Քսենոփոնի, որն անցնում էր Մեղ գետի երկայնքով՝ Տարոն գավառում։ Այդ սահմանի շարունակության մասին մնացյալ տեղեկությունները շատ ավելի ընդհանուր ընույթ ունեն։ Մենք գտնում ենք դրանք «Անարասիսի» եղբափակիշ հատվածում (VII, 8, 25) և հավանաբար դրանք ընդմիջարկության հետեւվանք են, բայց այդ ընդմիջարկությունը արված է գիտակ մարդու կողմէ և այդ ընդմիջարկությունը արված է գիտակ մարդու կողմէ։

ոու ձեռքով²²: Այստեղ Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս Տիրիբազոսի իշխանության ոլորտի մեջ են ներառված փասիանների (ժաւառօչու) և հետպերիտների (ըսոքներ)՝ դրադեցրած տարածքները: Երկա ալդ շրջանն էլ հստակորեն տեղադրվում են քարտեզի վրա, չնորհիվ հայ միջնադարյան առաջնությունների համար իրենց անոնքը թողել են հայկական թասեան գավառին, իսկ հետպերիտները (կամ, որ նույն է՝ Հերոդոտոսի սասպեյրները (օճառւթուց) Սպեր գավառին: Քսենոփոնը հաղորդում է նաև, որ հյուսիսում, դեպի ուր շարժվում էին Հույները, Հայաստանը հարեան էր խալբանների երկրին (γάλυβες-IV, 5, 34):

Հիրավի, Արաքսն (Քսենոփոնի մոտ՝ Փասիս)²³ անցնելով, նրանք դեմ են առնում խալբանների, տաղիսների և փասիանների զորքերին (IV, 6, 5): Փասիանների պես, տաղիսներն ու խալբանները ևս հեշտությամբ տեղադրվում են միջնադարյան հայկական տոպոնիմիկայի օգնությամբ. առաջինները՝ Տայք (Վրաց. Տառ) նաշճանգում, երկրորդները՝ Խաղոտիք (ուրարտական աղբյուրների Խալիտ—ՍԿԻ, 2784) գավառում, քանի որ խալբանները, ինչպես հայտնի է, համապատասխանում էին մերձական խալդայններին²⁴:

Այսպիսով, Հայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի սահմանն ըստ Քսենոփոնի՝ Վանա լճից արևմուտք ընկած շրջանից ձգվում էր դեպի հյուսիս՝ Մեծ ծովի հարավարևելյան մերձափնյա վայրերը, որտեղ էլ ապրում էին հիշատակված ցեղերը:

²² Տե՛ս Մ. Ի. Մաքսիմովա, Կսենոֆոն ու եղ «Անաբասիս», Յ. Կսենոֆոն, Անաբասիս, Մ.—Լ., 1951, ս. 286.

²³ Քսենոփոնը տարբերում է նույն ալդ անոնով երկու գետ՝ Արաքսը և Ոփոնը՝ Համապատասխանարար նա փասիաններ է անվանում և այն ցեղերին, որոնց մենք այստեղ անգրադարձանք, և Ոփոնի ավազանում ապրու ցեղերին, ալսինքն՝ կոլխիրին (V, 7, 36), սակայն հստակորեն տարբերում է նրանց իրարից:

²⁴ Այդ նշել է դեռևս Ստրաբոնը (XII, 3, 30 և հաջ.), ոնիրկայիս խալբանները հնում կոչվել են խալդայններ (γαλδαῖοι), Հենց նրանց երկրի որիմաց էր գտնվում Փանակիան» և ալլն: Քսենոփոնը երկու անվանումներն էլ սպագործում է:

Ուրեմն, ըստ «Անարասիսի» տվյալների, Հայաստանը մ.թ. ա. 400 թ. բաժանված էր երկու մասի՝ «բուն» Հայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի: Հավանական է, որ վերջինին հյուպարքոս Տիրիբազոսը ենթակա էր Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի իշխանությանը (քանի որ սատրապը ավելի բարձր պաշտոն էր), թեև «Անարասիսի» տեքստից այդ անմիջականութեան մեջ հետևում:

Մեր հետապնդած նպատակի համար սույն հարցի այս կամ այն լուծումը առանձին կարևորություն չունի: Կարևոր համոզվելն էր, որ Հայաստանը բաժանվում էր երկու մասի, որոնցից Քսենոփոնին որպես «բուն» Հայաստան էր ներկայանում նրա արելյան մասը:

Անցնենք Քսենոփոնի «Կյուրոսի դաստիարակության» տվյալներին, նախապես նշելով, որ բարյաէթիկական բնույթ կրող այս երկում, որն ընդհանրապես չի համապատասխանում պատմական երկին ներկայացվող պահանջներին, Հայաստանին վերաբերող մասերը ճանաչված են գիտության մեջ որպես համեմատաբար ավելի արժանահավատ²⁵, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ ինքը Քսենոփոնն այստեղ բավական երկար ժամանակ է անցկացրել: Բացի այդ, տվյալ դեպքում մենք դիմում ենք այս երկրում պարունակվող միայն աշխարհագրական տեղեկություններին, որոնց վրա հեղինակի բարբարէթիկական հայացքներն առանձնապես աղղիլ չեն կարող:

«Կյուրոսի դաստիարակությունում» խոսք չկա Արևմտյան Հայաստանի մասին, հիշատակվում է սոսկ Հայաստանը: Արդյո՞ք սա նշանակում է, որ խոսքն այստեղ միայն «բուն» Հայաստանին (այսինքն՝ սրա արելյան մասին) է վերաբերում: Այդ լիովին չի բացառվում, թեև քիչ է հավանական: Հայաստանին սահմանամերձ ցեղերից այստեղ հիշատակվում են միայն մերձական խալդայնները («Անարասիսի» խալդայնները:

²⁵ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d' Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Ա. Յ. Յ. Պ.), 1946, p. 335 sqq. Հ. Մանենյան, Թիվական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 17 և հաջ.: Դյակոնով, ՊԱՆ, ս. 183 ոլլ.

հաւալդայները), սակայն այդ կարելի է վերագրել ինչպես ամբողջ, այնպես էլ «բռն» (այսինքն՝ արևելլան) Հայաստանին, որը, ինչպես հիշում ենք, սահմանակից էր նրանց: Մեզ համար կարելոր է համոզվել մի այլ բանում, այն է, որ անկախ Քահնոփոնի կողմից «Կյուրոսի դաստիարակությունում» Արևմբարձուան Հայաստանը Հայաստանի մեջ մտցնելու-շմտցնելու հանգամանքից, նա վերջինիս կազմում անպայմանորեն տեսնում է նաև «բռն Հայաստանը»: Իսկ սա աներկեալիք է, որովհետեւ «Անարասիսի» հեղինակը չէր կարող Հայաստանի մասին իր պատկերացումից բացառել նրա այն մասը, որը նա իր աշխատության մեջ համարում է «բռն» Հայաստան:

Դիմենք այժմ Հերոդոտոսին: Հայաստանը (¹ Արաւու: Արմենիկ) և Հայերը (² Հայնու - արմենիոլ-արմենացիներ) հիշատակվում են նրա «Պատմության» մեջ տարբեր կոնտեքստներում, այդ թվում և այնպիսիներում, որոնք թույլ են տալիս որոշել նրա պատկերացումները երկրի սահմանների մասին: Հերոդոտոսը վկայում է, որ Հայաստանում են գտնվել ոչ միայն Եփրատի, այլև Հայիս գետի ակունքները: Վերջին անդեկությամբ ուրվագծվում են Հայաստանի հյուսիսարևմտյան սահմանները, որոնք ենթելով այս վկայությունից, Հերոդոտոսին ներկայանում էին որպես Եփրատի վերին հոսանքից, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից, բայսկան հեռու դեպի հյուսիս-արևմուտք տարածված: Նրա պատկերացմամբ, հետեւարար, Հայաստանն ընդգրկում էր նաև Փոքր Հայքը (նախկին Հայաստան), որը, սակայն, որպես այդպիսին նա չի հիշատակում, և որը, ուրեմն, նրա ժամանակներում դեռևս չէր զատկել Հայաստանից²⁶:

²⁶ Փոքր Հայքն անհայտ է, ըստ երեսութին, նաև Քսենոփոնին: Նրա մասին հնագույն տեղեկությունները տալիս է Պոլիբոսը, որը հիշատակում է այն որպես Շատարապա» Միջդպատի իշխանության տակ գտնված երկիր (XXV, 2, 3—13) և հակադրում «Հայաստանի մեծ մասին» (XXV, 2, 13), որը գտնվում էր Արտաքսիասի (Արտաշես I-ի) իշխանության ներքո Ազկի ուշ շրջանի հեղինակները՝ Ստրաբոնը, Կուրցիոս Ռուփոսը, Հասցենում են Փոքր Հայքի գոյությունը մինչև մ. թ. ա. III և IV դարերը, մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակը, երբ, Ռուփոսի համաձայն, Մեծ Հայքի և

Հերոդոտոսի երկու այլ տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի արևմտյան և Հարավային սահմաններին: «Կիլիկիցիներին...», գրում է նա, մեջ բերելով Միլեթյան տիրան Արիստագորասի խոսքերը, որը Սպարտա էր ժամանել Համոզելու նրա թագավորին արշավել Պարսկաստան, և ցուցադրում էր բոլոր իր հիշատակած երկրները պղնձյա տախտակի վրա փորագրված քարտեզի վրա²⁷, «Հաջորդում են Հայերը (արմենացիները)..., Հայերից հետո... մատիենները» (V, 49): Այսուհետև, Սարգես քաղաքից մինչև Սուզա (Շոշ) ձգվող Հոչակավոր աքեմենյան թագավորական ճանապարհը նկարագրելիս, նա գրում է. «Կիլիկիայի և Հայաստանի (Արմենիայի) սահմանը նավարկելի գետն է, անունը Եփրատ: Արմենիայով հիսունվեց և կես փարսախ տարածության վրա կատասնինդ կայան՝ իջևանատներով. այնուղի կա նաև պահակակետ: Այս Արմենիայից ճանապարհը մտնում է Մատիենե, որտեղ կա երեսուն շորս կայան, Հայրուր երեսուն յոթ փարսախի վրա: Այս երկրի միջով հոսում են շորս նավարկելի գետեր, որոնք անհրաժեշտ է նավով անցնել: Այդ գետերից առաջինը Տիգրիսն է. երկրորդը և երրորդը Համանուն են, բայց նույն վայրից չեն բխում, քանզի հիշյալ գետերից առաջինը բխում է Հայաստանից (Արմենիայից), իսկ երկրորդը՝ Մատիեննից: Չորրորդ գետը կոչվում է Գյումդես, որը Կյուրոսը բաժանել էր երեք Հայրուր վաթսում ջրանցքներից²⁸:

Փօքր Հայքը շոկատները կոչվում են Գավագամելայի ճակատամարտում (331 թ.), պարսկական բանակի կազմում: Փօքր Հայքի առանձնացումը Հայաստանից, հավանաբար, պետք է թվագրել մ. թ. ա. IV դ. առաջին կետով:

27 Գրանից առաջ Արիստագորասը Միլեթիում խորհրդակցել էր իր մերձակուների հատ, այդ թվում՝ Հայունի լոգոգրափոս Հեկատայոս Միլեթացու, որը խորհրդակցության ժամանակ ըմֆարկցից Դարեհին հպատակ բռնը ժողովուրդները (V, 36): Համարվում է, որ Արիստագորասի իր հետ Սպարտա բներծ քարտեզը, ինչպես և նրա տեղեկությունները Աքեմենյան տերության ժողովուրդների մասին, գալիք էին Հեկատայուսից:

28 Թարգմանությունն այստեղ և ստորև՝ Ս. Մ. Կրկեռաշուշինց ՀՀ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը զրբից, Երևան, 1986:

Ինչպես տեսնում ենք, մեջբերված հաղորդումներից առաջինը երկրորդի հակիրճ ամփոփումն է: Այստեղ Հայաստանի արևմտյան սահմանը միանգամայն հստակորեն է ներկայացված. դա եփրատ գետի փոքրասիհական հատվածն է: Հարավային սահմանը այդշափ պարզորոշ չի ներկայանում, բայց քանի որ թագավորական ճանապարհը, որն ըստ Հերոդոտոսի անցնում էր Հայաստանի վրայով, ձգվում էր, ինչպես հայտնի է, Տիգրիսի հյուսիսային հոսանքին դուգբնթաց, այս հենց այդ հոսանքն էլ պետք է ընդունել որպես Հայաստանի հարավային սահման, արդեն այդ ժամանակներից սկսած: Այդ սահմանն այնուհետև պահպանվել է դարերի և հազարամյակների ընթացքում:

1
2

Հերոդոտոսի հիշատակած 56 կարսախը, հաշվելով

Եփրատի անցումից, հասցնում է մեզ մինչև Վանա լճի հարավակողմը, մինչև այն Կենտրիտիս (Զերմ, Թոհոտան, Արևելան-Տիգրիս) գետը, որը Քսենոփոնը հիշատակում է որպես Հայաստանի և նրանից հարավ ընկած Կարդուխների երկրի սահման (Առա., IV, 3, 1): Հերոդոտոսի տվյալներից բխում է, որ այդ տեղից արևելք էլ սկսվում էր մատիենների երկիրը, որի միջով թագավորական ճանապարհը ձգվում էր գրեթե երկուեկես անգամ ավելի երկար տարածությամբ, քան Հայաստանի միջով՝ ծիչա: Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ հասած տեքստում այդ երկրով անցնող ճանապարհաւատվածի երկարությունը բնութագրող փարսախների, ինչպես և կայանների թվերը շեն պահպանվել, սակայն հետազոտողները վերականգնում են դրանք, հանելով մնացած երկրների համար անազարտ պահպանված թվերի գումարները ողջ ճանապարհի համար դարձյալ անազարտ պահպանված ընդհանուր հանրագումարային թվերից (V, 52, 53)²⁹:

Վերը մեջբերված հատվածի տեքստը վնասված է նաև այլ տեղերում և վերականգնված՝ հետազոտողների կողմից: Այս-

²⁹ Տե՛ս Նароды нашей страны в «Истории» Геродота, М., 1982, с. 158, հոմարեն տեքստը.

պես, որպես Հաթառօ³⁰ վերականգնված Զավ (Զար) հիդրոնիմի գոփարեն մեզ հասած տեքստում ընթերցվում է այսօք Շնորհը, Շնորհակիսին: Այսուհետեւ, ոչ ծէ ունեցած Արաւենից հօթձալութիւնը է ուղարկութիւնը մեզ հասած տեքստում Հաջորդում է Կյուրոսի կողմից Գյունդես գետը 300 զրանցքների բաժանելու մասին հիշատակմանը³¹: Տեքստի այդպիսի վիճակում գործն այնպես է ներկայանում, թե Հերոդոտոսի հիշատակած շորս գետն էլ՝ Տիգրիսը, Մեծ և Փոքր Զավերը, Գյունդեսը (Քիյալան) հոսում են Հայաստանի միջով, որ ոչ միայն հեռու է իրականությունից, այլև հակասում է Հերոդոտոսի իսկ ուրիշ տվյալներին:

Այդ իմաստով կարելի է մտածել միայն Տիգրիսի մասին, բայց արդեն ոչ Մեծ Զավի, որ թեև ըստ Հերոդոտոսի իր ակունքն ունի Հայաստանում (տե՛ս ստորև, էջ 70, ծան. 35), սակայն տվյալ կոնտեքստում, ուր խոսքը նրա նավարկելի հատվածի մասին է, Հայաստանին շի առնշվում (ավելորդ է խոսել այս առումով Փոքր Զավի և Գյունդեսի մասին, որոնք հոսում են Հայաստանի սահմաններից շատ հեռու՝ հարավ-արևելքում): Տեքստի հրատարակիչները տեղափոխել են այդ նախադասությունն այնտեղ, ուր մենք գտնում ենք այն վերը թարգմանարար մեջբերված հատվածում (էջ 65): Նրանք նաև վերականգնել են երկու գետերի միանական Զավ անունը: Այս վերականգնումներով վերանում են առկա տեքստի ներքին հակառակությունները, քանի որ ստացված տարրերակը լիովին համապատասխանում է Հերոդոտոսի վերը հիշատակված թվական տվյալներին և նրա այն ցուցումներին, որոնց համաձայն Փոքր Զավի (V, 52) և Գյունդեսի, այսինքն՝ Քիյալայի (I, 189, 202) ակունքները գտնվում են Մատիենեում: Մնում է Տիգրիսի խնդիրը, այն իմաստով, որ պարզ չէ, թե որ գետը նկատի ունի Հերոդոտոսը՝ իրակա՞ն Տիգրիսը (այսպես կոչ-

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 388, ծան. 708 և հաջ.

³¹ Սույն տեղում, էջ 159 և հաջ.՝ հունարեն տեքստը և թարգմանությունը:

ված Արևմտյան Տիգրիսը), թե՞ Արևելյան Տիգրիսը (Կենտրի-
տես, Զերմ, Բոհուան): Քանի որ խոսքն այստեղ Թագավոր-
ութեական ճանապարհի վրա գտնվող շորս գետանցների մա-
սին է, և առաջինն էլ Հիշատակված է Տիգրիսի գետանցը,
ապա պետք է եղակացնել, որ Հերոդոտոսը նկատի է ունե-
ցել Արևելյան Տիգրիսը (Թագավորական ճանապարհը Հա-
յաստանի տարածքում բուն Տիգրիսը չէր հատում):

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ, ըստ Հերոդոտոսի, Հայաս-
տանի և Մատիեննեի սահմանը սկսվում էր Վանա լճից Հարավ
ընկած շրջանում:

Եթե Հերոդոտոսի մոտ Հայաստանի արևմտյան ու Հարա-
վային սահմանների խնդիրը այդպիսի տեսք ունի, ապա նրա
արևելյան ու Հյուսիսային սահմանների մասին հեղինակը ուղ-
ղակի ցուցումներ չի տալիս: Անուղղակի ցուցումներ է պարու-
նակում նրա՝ Աքեմենյան սատրապությունների («արկային-
շրջանների») հայտնի ցուցակը (V, 90—96): Այստեղ կարդում
ենք (V, 93). «Պակտուիկներից, արմենացիներից և Հարևան-
ներից մինչև Եվրոպինանը ստացվում է շորս Հարյուր տաղանդ,
սա տասներեքերորդ նահանգն էր»: Այնուհետև (V, 94): «Մա-
տիենների, սասպեցների և ալարողացիների վրա սահմանված
էր երկու Հարյուր տաղանդ Հարկ. սա տասնութերորդ նա-
հանգն էր»:

Գիտական գրականության մեջ Հաճախ կարելի է հանդիպել
այն պնդմանը, թե XVIII սատրապությունը, XIII-ի նման, բնա-
կեցված է եղել Հայերով³²: Այս պնդումը, որն ինչպես կուս-
նենք, իր հիմքում ճշմարտացի է, կարու է, սակայն, Հիմնա-
վորման, քանի որ Հերոդոտոսը այդ սատրապության կապակ-
ցությամբ Հայերին չի հիշատակում, այլ հիշատակում է միայն
Մատիեններին, ալարողացիներին և սասպեցներին: Իսկ չէ՞
որ Հերոդոտոսը XVIII սատրապության և նրա էթնիկական-
կազմի վերաբերյալ միակ աղբյուրն է: XVIII սատրապու-

³² Տե՛ս Մ. Մ. Դյակոնով, Օчерк истории древнего Ирана, М., 1961, с. 381; И. М. Дьяконов, История Мидии, М., 1956, с. 343; М. А. Дандамаев, В. Г. Луконик, Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980, с. 111 և որից:

թյունն, ըստ Հերոդոտոսի, անմիջականորեն սահմանակից է
եղել XIII սատրապությանը: Այդ պարզվում է թագավորական
ճանապարհի նկարագրությունից, որտեղ ասված է, թե այն
Հայաստանից անցնում էր անմիջապես Մատիեննե: XVIII
սատրապության ցեղերից մատիենները մեզ արդեն հայտնի են.
Նրանց երկերը ձգվում էր, ըստ Հերոդոտոսի, Հայաստանի՝
Վանա լճից Հարավ անցնող սահմանից դեպի արևելք: Սաս-
պեցները (Քսենոփոնի հետաքրիտները) ապրում էին Սև ծովի
Հարավարելյան մերձափնյա շրջաններում (Հայկական Սպեր
գավառը): Ի դեմս ալարոդացիների ցեղանվան հետազոտող-
ները իրավացիորեն տեսնում են ուրարտացիների ցեղանվան
Հոռական աառաղարձումը: Ալարոդացի-ուրարտացիները,
նրա ելնենք XVIII սատրապության մասին Հերոդոտոսի տրվ-
յալներից, ապրում էին մատիենների և սասպեցների³³, այսին-
քըն՝ Ուրմիա լճի ավազանի և Սև ծովի Հարավարելյան մեր-
ձափնյա շրջանների միջև: Այս տարածքը կարելի է գնահատել
որպես, մի կողմից, նախկին Ուրարտական տերության կո-
րիցի, այն է՝ Վանա լճի ավազանի արևելյան մասի (որտեղ
գտնվում էր նաև Տուշպա մայրաքաղաքը) և, յուս կողմից,
ուրարտական իշխանության Հյուսիսային հենարան հանդիսա-
ցող Արարատյան գաշտի, այսինքն՝ Արաքսի միջին հոսանքի
հովտի (որը կրել է խիստ հատկանշական Այրարատ անունը)
զուգակցություն:

Պետք է ենթադրել, որ XVIII սատրապության Հյուսիսային
և արևելյան սահմանները մոտավորապես համընկնում էին
նախկին Ուրարտական տերության համապատասխան սահ-
մանների հետ, անցնելով, Հավանարար, Սևանա լճի մյուս
կողմը և մոտենալով Կուրի հովտին³⁴:

³² Հերոդոտոսի այն ցուցումը, թե սասպեցները Մեդիայի (Մարաս-
տանի) անմիջական հարեւաններն են եղել (I, 104, 110; IV, 37), նկատի
ունի ըստ ամենայնի Մեդական տերության թաղաքական սահմանները, որոնք
ընդգրկում էին և Մատիեննե, և նախկին ուրարտական հոգերը: Հմատ.
ՊԱՆ, էջ 240, ժան. 133:

³³ Հմատ. Գ. Ա. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.
թ. ա. VI դար), ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 92:

Այս պատկերացումների հիման վրա ուրվագծվում է նաև Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանը՝ ըստ Հերոդոտոսի, կամ, որ նույնն է՝ XIII և XVIII սատրապությունների սահմանը. դա մի գիծ էր, որ ձգվում էր Վանա լճից³⁵ դեպի Սև ծովի հարավարևելյան անկյունը: Այդ գծի ետև տարածված էր XVIII սատրապությունը, որը բնակեցված էր, ըստ Հերոդոտոսի, ոչ թե Հայերով, այլ ուրարտացիներով (ալարոդացիներով), մատիններով և ասսպեյրներով:

Այսպիսի սահմանների առկայությամբ XVIII սատրապությունը հիմնականում համընկնում է Քսենոփոնի «բոմ» Հայաստանի հետ, կամ, ավելի ճիշտ, ներառում այն: XIII սատրապությունն էլ, հետեւար, ներառում է նրա «Արևմբարյան Հայաստանը»³⁶, իսկ Հերոդոտոսի իմացած Հայաստանը Քսենոփոնի «Արևմտյան Հայաստան» է:

Հերոդոտոսն, ինչպես տեսնում ենք, այս խնդրում արմատապես տարբերվում է Քսենոփոնից, որը «բոմ» Հայաստանը տեսնում է հենց այնտեղ, ուր Հերոդոտոսն ընդհանրապես Հայեր չի նկատում: Այդ երեսույթի բացատրությունը կարելի կլիներ թերևս փնտրել երկու պատմիչներին բաժանող շուրջ 50

35 Սրան մասսամբ հակասում է Հերոդոտոսի ցուցումներից միայն մեկը, այն է՝ Մեծ Զավի ակռները Հայաստանում են: Դրանք իրականում գտնվում են Ուրմիա և Վանա լճերի միջև, նրանցից գրեթե հավասար հեռավորության վրա: Սակայն հնարավոր է, որ այստեղ գործ ունենք Հերոդոտոսի թույլ տված սխալի հետ, որն առաջացել է թերևս տվյալ գեպօտամ Մեծ Զավի (որի անոնք, ինչպես հիշում ենք, բացակայում է Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ՝ հասած տեքստում), մի այլ գետի, գույք հենց Արեւելան նիֆատի (Կնանտրիտա) հետ շփոթելու հետևանքով: Այդ գետի մատուրով էր անցնում, ըստ Հերոդոտոսի, Հայաստանի և Մատինների սահմանը և, ըստ Քսենոփոնի, Հայաստանի և Կարդուխների երկրի սահմանը (Anab., IV, 3, 1):

36 Հստ Քսենոփոնի (VII, 8, 25, տե՛ս վերը, էջ 61) Արևմտյան Հայաստանի հյուպարբու Տիրիրազոսի իշխանությունն ընդգրկում էր հնապերիներին, իսկ ըստ Հերոդոտոսի, նրանց համապատասխանող սասպերները վերաբերում էին ոչ թե XIII, այլ XVIII սատրապությանը: Հավասարապ սասպեր-հնապերիների բնակության տարածքը բաժանված էր երկու սատրապությունների միջև:

կամ ավելի տարիների ընթացքում³⁷ տեղի ունեցած փոփոխությունների մեջ: Սակայն նման բացատրությունն անտեղի է, ինչպես ցույց են տալիս Աքեմենյանների եռակիզու արձանագրությունները, առաջին հերթին՝ թեհիստունյանը:

Այդ արձանագրություններում, ինչպես արդեն նշվել է, մենք հանդիպում ենք Արմենիա տերմինի առաջին աներկրայիլի և հնյունաբանորեն կատարյալ «Արմինա» ձեին, ինչպես և նրանից ածանցված «արմինիյա» (արմինացի, Հայ) ձեին, որոնք հետագայում կիրառվում են նաև այլ Աքեմենյան արքաների արձանագրություններում: Թեհիստունյան արձանագրությունը Հայաստան-Արմինան տեղագրելու երեք հնարավորություն է ընձեռում: Առաջինը նրանում Աքեմենյան տերությունը կազմող երկրների թվարկման որոշակի կարգն է: Այդ թվարկման մեջ Արմինան հիշատակվում է Մադա (Մեղիա, Մարաստան) և Կատապատուկա (Կապադովկիա) երկրի միջև, մի հանգամանք, որ մատնացույց է անում ճիշտ Հայկական լեռնաշխարհը, որը հիրավի ընկած էր Մեղիայի և Կապադովկիայի միջև³⁸: Երկրորդ հնարավորությունը կապված է Արմինա տեղանվան՝ արձանագրության տարրերակներում հերթագայման փաստի հետ: Եթե Արմինան կիրառվում է հին պարսկերենով գրված տարրերակում, իսկ էլամերենով գրրվածում տեսնում ենք նրա տարատեսակ «Խարմին(ու)յան», ապա բարեկլոներենով (ակկադերենով) գրված տարրերակում, նույն կոնտեքստում, կիրառված է Ուրաշտու (=Ուրարու) տեղանունը³⁹:

37 Տե՛ս Դանձամաւը. Լյոկոնին, նշվ. աշխ., էջ 110, որտեղ վկայակուված է հետագոտզների մեծամասնության այն կարծիքը, թե սատրապությունների Հերոդոտոսյան ցանկը թվագրվում է մ. թ. ա. V դարի կեսերու Քսենոփոնն էլ եղել է Հայաստանում, ինչպես հայտնի է, մ. թ. ա. 401—400 թթ.

38 Տե՛ս Դեյքոնօս, Իстория Մидии, ս. 355.

39 Է՛լ հետապուտ պահպանությունը պահպանվում է ակկադերենի առողջական բարբառում, որով գրված են գրեթե բոլոր այն արձանագրությունները, որոնցում հիշատակվում է Մագտւ տեղանունը: Բարեկլոնան բարբառում, որն ընկած է ակկադերեն գրական լեզվի հիմքում, որը և կիրառված է Բաշ-

Քանի որ ասուրա-բարելական դպրական ու աշխարհագրական ավանդությունը երկուսկիս հարյուրամյակի ընթացքում նախքան բեհիստոնյան արձանագրությունը Ուրարտու ասելով հասկացել է Ուրարտական տերության տարածքը, և քանի որ այս արձանագրության մեջ Ուրարտու անվանումը, հերթագալելով Արմինա անվանման հետ, հանդիս է գալիս որպես հնարանություն, այսինքն՝ որպես տուրք միջազգետքյան քարացած ավանդությին, ապա բնական կլինի այստեղ ևս ընկալել այդ անվանումը նախկին Ուրարտական տերության տարածքի, այսինքն, ըստ Էության, Հայկական լեռնաշխարհի, իմաստով:

Արմինայի տեղադրման երրորդ հնարավորությունը կապված է այն տեղանունների հետ, որոնք հիշատակվում են այդ երկրի ապստամբության ճնշման առիթով: Դրանք հինգն են. Զուղահյա, Տիգրա, Ուշյամա, Իզալա, Առտիյարա: Որքան ինձ հայտնի է, դրանցից հաստատորեն տեղադրվում է միայն Իզալան, որը համազրում էն ասուրական աղբյուրների հժալ-լայի և ուրարտականների Խալայի հետ: Սա Ասորեստանի մարզերից մեկն է, որ գտնվում էր Հյուսիսային Միջազգետքում, Տիգրիսի ակունքներից հարավ⁴⁰: Ըստ արձանագրության տըլ-յալների, արմինացիները ներխուժել էին այստեղ երկրից, հանգամմանք, որը հաստատում է տեղադրման ճշգրտությունը: Արանից, համենայն դեպքում, հետեւում է, որ Արմինան տարածվում էր նաև XIII սատրապության մեջ, որը, ըստ Հերոդոտոսի, ընդգրկում էր ողջ նրա իմացած Հայաստանը:

տանյան արձանագրության համար, այդ հնագապակցությունը փոխարիշում է Տ/Հ-ի: Այստեղից էլ Արածն ձեւ:

40 Հ. Մահանգանը տալիս է մնացած տեղադրման փորձերի հանրագումարը (Քննական տեսություն, էջ 52 և հաջ.) Նրանք պատկանում են Յուստիին, Մարկվարտին ու Մանդանյանին: Զուգուն (Զուգահյա) համեմատվում է արդի քրդական Զուգակի հետ, Տիգրան՝ Տիգրիսի ափին գտնվող Թիլլ ամրոցի հետ: Ուշագրության է արժանի Առտիյարայի համարումը քրդական Թիլլարի (Մարկվարտ) և հայկական միջնադարյան գագագու Այտուանների հետ (Մանդանյան), որպիսի համադրությունները տեղադրում են Առտիյարան մոտավորապես միևնույն վայրում՝ Մեծ Զագի-

Ալեպիսով, ոչինչ չի խանգարում շարունակելու ընդունել այն տեսակի ետք, որ Բեհիստոնյան արձանագրության համաձայն Արմինան գրավում էր մոտավորապես Ուրարտական տերության տարածքը, կամ որ գրեթե նույնն է՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը: Նմանօրինակ պատկեր է ստացվում նաև Քսենոփոնի երկերից: Առանձնակի դիրք են գրավում միայն Հերոդոտոսի տվյալները, որոնք ժամանակի տեսակետից այդ երկու աղբյուրների արանքում են գտնվում, բայց երկուսին էլ հակասում են:

Պարզ է գառնում, որ կամ Հերոդոտոսի տվյալները չեն համապատասխանում պատմական իրականությանը, կամ էլ նրանք կարուտ են հատուկ մեկնարանության: Վերջինս մեզ շատ ավելի հավանական է թվում: Խնդիրը, մեր կարծիքով, հանգում է Հերոդոտոսի աղբյուրներին, ավելի ճիշտ, այն հարցին, թե որտեղից է փոխառել Հերոդոտոսը «ալարողացի» տերմինը և ի՞նչ կարող է նշանակել այն նրա մոտ:

Հետազոտողները նշում են, որ Հերոդոտոսը լավատելված է եղել Արեմենյան տերության գործերին, մի բան, որ ի հայտ է գալիս նրա տվյալները պարսկական նյութերի հետ համեմատելիս: Եշվում են, նախ և առաջ, Հերոդոտոսին նախորդած լոգոգրափուների, մասնավորապես՝ Հեկատայոսի կուտակած գիտելիքները, որոնք լայնորեն օգտագործել է Հերոդոտոսը Այնուհետև գալիս են այն տեղեկությունները, որ մատուցում էին Հունաստանում հանգրվանած պարսիկ ականավոր գործիշները կամ նրանց հետոնորդները (սովորաբար բերվում է Զուցյուրոսի որդի Մեգարիդոսի օրինակը) կամ էլ, բնդհակառակն, պարսից տերությունում ապրած հույները: Դրանց հաջորդում են Հերոդոտոսի՝ դեպի Պարսկաստան, էկրատան կատարած

Հովտում՝ Զուգամերկի և Ռեանդուզի միջև Հատկանշական է, որ բոլոր այս տեղադրումները, ներառյալ և Իզալայինը, կարծես շարժած լինեն Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմանների երկայնքով: Արանից եկեղելով կարելի է նեթագրել, որ Հայաստանի դեմ Դարձի Ի-ի կազմակերպած արշավանքները իրականացվում էին նույն այն երթուղիներով, ինչ որ Ասորեստանի արքաների՝ IX—VIII դդ. Ուրարտուի դեմ ձեռնարկված, արշավանքները:

Հանապարհորդության ընթացքում անձնական ժանոթության և Հարցուփորձի միջոցով հայտայթած տեղեկությունները: Վերշապես, Հերոդոտոսի՝ որպես պարսկական տերության մասը կազմող Հալիկառնաս քաղաքում ծնված և ապրած մարդու Համար արժանահավատ տեղեկությունների աղբյուր էր նրա ուղղակի կամ անուղղակի ծանոթությունը տերության պաշտոնական վավերագրերին, որոնք, ինչպես հայտնի է, անհրաժեշտ գեպքերում պատճենների ձևով տերության վարչական կենտրոն Սուլայից (Շոշ) տարածվում էին տարբեր սատրապությունները: Այդ պատճենները կազմվում էին արամեերեն լեզվով, որը տերության դիվանատան պաշտոնական լեզուն էր, իսկ այնուհետև, սատրապություններում թարգմանվում տեղական բնակչության լեզուների⁴¹:

Այսպիսի պրակտիկայի լավագույն օրինակ է հենց Բեհուտունյան արձանագրությունը: Նախ և առաջ, Դարեհն ինքն այստեղ նշում է, որ հրամայել է արտագրել այն կավե աղյուսակների և կաշվե փաթեթների վրա, այսինքն՝ համապատասխանաբար, ակկադերեն և արամեերեն լեզուներով: Այնուհետև նա հաղորդում է, որ տարածել է արձանագրության բովանդակությունը բոլոր երկրներով և եկ: Երկրորդ, իսկապես որ գտնված են այդ արձանագրության հատվածներ ինչպես կավե աղյուսակների վրա՝ ակկադերեն լեզվով⁴², այնպես էլ կաշվե փաթեթների՝ արամեերենով: Վերջիններս (արամեերեն տարբերակի հատվածները) գտնվել են հրեական մի ուազմական բնակվայրի արխիվում՝ Նեղոսի էլեփանտինե կղզում: Ի դեպ, դրանցում պահպանվել է հատկապես Արմինա-Արարտուի՝ Դարեհի դեմ ապստամբության մասին հատվածը⁴³:

Այսպիսով, Աքեմենյան տերության պաշտոնական վավերագրերի ներթափանցումը Հոնիա, որտեղ գտնվում էր Հերո-

⁴¹ Տե՛ս Դանդամաև, Լукоնի, Կոլուտր և էկոնոմիկա դրանց Իրան, с. 126 և.

⁴² Տե՛ս R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon, Լր., 1914, S. 200 ff.

⁴³ A. Ungnad, Aramäische Papyrus aus Elephantine, Լր., 1914, S. 83: C. Die Darius-Inscription aus Behistun.

դուռուսի հայրենի Հալիկառնաս քաղաքը, կարելի է միանգամայն բնական համարել: Հենց նման մի աղբյուրից էլ, ինչպես կարծում է հետազոտողների մեծամասնությունը, ծագում է Հերոդոտոսի սատրապությունների ցանկը⁴⁴, որի մեջ մենք հանդիպում ենք «ալարողացիներ» ցեղանվանը:

Եթե, որ կասկածից դուրս է, այդորինակ վավերագրերի հունական տարբերակները ստեղծվում էին այն արամեերեն պատճենների հիմքի վրա, որոնք ուղարկվում էին արքայական դիվանատնից սատրապական դիվանատները, ապա գդվար չէ պատկերացնել այդ ցեղանվան ծագումը: Բանն այն է, որ Աքեմենյան եռալեզու արձանագրությունների Արմինա-Արարտու միացյալ հասկացությունը, որը պարսկական տարբերակում հանդես է գալիս որպես Արմինա, իսկ բարելականում՝ որպես Ուրարտու <Ուրածու/ արամեական տարբերակում գրված է՝ 'Ե՛՛ ձևով⁴⁵, առանց ձայնավորների, որը կարելի էր ընթերցել տարբեր եղանակներով՝ Արարտ, Արարտ և այլն: Այստեղից մինչև ձևաձնությունը մեկ քայլ է, և այդ քայլը արել են հունական թարգմանիչները, որոնց մոտ նայ Ե՞ն տարնմանությամբ դարձել է նայ 1, մի երկույթ, որ հատուկ է շատ լեզուների (հմմտ. ուսւ. դիլեկտոր, կոլի-դօր):

Այսպիսով, Հերոդոտոսի ալարողացիներն արտացոլում են պարսկական տարբերակի Արմինան, արմինացիներին:

'Ալարօննու տերմինը հանդիպում է միայն Հերոդոտոսի մոտ և ընդամենը երկու անգամ: Դառնանք նրա երկրորդ կիրառմանը (VII, 79): Այստեղ այն հանդես է գալիս Հունաստանի վրա արշավող Քսերքսես արքայի զորքը կազմող ցեղերի և ժողովուրդների թվարկման մեջ: Թվարկումը կազմում է 35 գլուխ՝ գրի մի քանի էջ (VII, 61—95): Մեզ հետաքրքրող

⁴⁴ Դանդամաև, Լուկոնի, նշվ. աշխ., էջ 110. «Հերոդոտոսի սատրապությունների ցանկը Հեկատոյոսի կամ Դարեհիսին Արմինացու միջնորդական ծագում է Հոնիայի արքայական դիվանատնի պահպանական պահպանական աղբյուրից»: Հղումները՝ նշված աշխատության մեջ են Անդրեյ Դևյանոս, Իсторիя Միան, с. 341.

⁴⁵ Տե՛ս Ungnad, Aramäische Papyrus, S. 83 և.

տեղում կարդում ենք. «ալարողացիները և սասպեյրները արշավում էին կոլսերի նման զինված»:

Որտեղից է Հայտնվել այս թվարկումը և այս կոնկրետ ցուցումը Հերոդոտոսի մոտ: Այս կապակցությամբ նա ինքը հաղորդում է (VII, 100). «Երբ զորքն արդեն հաշվել էին և դասղասել, Քսերքսեսը կամեցավ անձամբ ստուգատես կատարել, անցնելով շարքերի միջով: Նա այդպես արեց, և ուղարկառք նստած, անցնելով յուրաքանչյուր ազգության բոլոր շոկատների առաջով, հարցնում էր նրանց անունները, իսկ գրագիրները գրում էին, մինչև որ նա ծայրից ծայր անցավ ամբողջ հեծելազորի և հետեւակի առաջով»:

Այսպիսով, ալարողացիների մասին այս տեղեկությունը ևս, նախորդի նման, ծագում է արքունի դիվանատան վավերագրերից, և այս հասել է Հերոդոտոսին սատրապությունների թվարկման ուղղում համանման ուղիով:

Ալարողացիների հիշատակման երկու դեպքերում էլ, ինչպես սատրապությունների ցանկում, այնպես էլ Քսերքսեսի գորքը կազմող ցեղերի թվարկման մեջ, մենք հանդիպում ենք՝ զորքը զակառու թվարկման մեջ, մենք հանդիպում ենք՝ Հայերի (արմենացիների) հիշատակմանը: Արդյո՞ք այս հանգամանքը չի հակասում վերն արված եղրակացությանը: Հստ երևութին՝ ոչ: Բանն այն է, որ Հայաստանը (Արմենիան) և Հայերին (արմենացիներին) Հերոդոտոսը հիշատակում է նաև մի շարք այլ գեպքերում, որոնց մի մասին մենք վերը ժանոթացանք Հայաստանի սահմանների մասին նրա պատկերացումները պարզելիս: Օրինակ, մենք նրանից տեղեկանում ենք նաև Բարելոնից Եփրատի վրայով Հայաստան տանող առևտրական ուղղումափեղին (I, 194), այն մասին, թե Հայերը փոյութիւնների արտագաղթողներն են (V, 73), որ նրանք անաստմներով հարուստ են (V, 49) և այն: Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկությունների թիվը Հերոդոտոսի մոտ բավական մեծ է և դրանցից ոչ բոլորն են, որ ծագում են պարսկական պաշտոնական վավերագրերից: Դրանց մեծ մասը, ըստ իրենց բնույթի, վերագրելի է Հերոդոտոսին նախորդած լագոգրափուններին, իր սեփական դիտարկումներին ու հարցուփորձին՝ ճանապարհորդության ժամանակ և այն, մի խոսքով՝

Աքեմենյան տերության կյանքի մասին այն ոչ պաշտոնական աղբյուրներին, որոնք վերը թվարկեցինք: Դրանք բոլորը, ավելի ճիշտ՝ դրանցից աշխարհագրականորեն որոշակիները, վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասին, XIII սատրապության մեջ մտնող տարածքին: Հայաստանի և Հայերի մասին այս տեղեկություններն են, ահա, որ Հերոդոտոսի պատկերացումներից դուրս են մղել ալարողացիների մասին պարսկական տվյալների այն բաժինը, որը արամեական տերմինաբանությանը (ՌՇ) հետևող վավերագրերում կարող էր վերաբերել Հայկական լեռնաշխարհի՝ Հերոդոտոսի կողմից հաստատուեն Համարված մասին: Մյուս կողմից, Հերոդոտոսի՝ Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունների ամբողջությունից երևում է, որ պատմահայրը ովհնչ լի իմացել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասում Հայերի գոյության մասին, բացի այն, ինչ նրան հասել է պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, իսկ սրանցում պարսկական տարրերակի Արմինան անվանված է եղել՝ 'ՌՇ' Հունարեն էլ՝ ալարողացիների երկիր: Այսպիսով, Աքեմենյան արձանագրությունների տերմինաբանության երկվական բնույթը, որը հանգեցրել էր մինույն երկիրը՝ Հայաստանը, երկու Արմինա և Ուրարտու անուններով հորջորջելուն, Հերոդոտոսի մոտ արտահայտվել է այդ իսկ երկիրը երկու մասի՝ Հայաստանի և ալարողացիների երկրի, բաժանելու մեջ: Այլ խոսքով, Հերոդոտոսի մոտ առաջացել է Հայերին (արմենացիներին) անվանելու համար մի երկրորդ՝ ալարողացիներ, ցեղանունը⁴⁶:

Այսպիսով, ի գեմս Հերոդոտոսի, ալարողացիների պետք է հասկանալ ոչ թե ուրարտացիներին, որոնք արդեն (կամ Համարված արդեն) գոյություն չունեին, լուծված լինելով Հայացեղու տարրի մեջ, այլ հենց Հայերին: XIII և XVIII սատրա-

46 Հնարագոր է, որ դրան նպաստել է Հայաստանի՝ երկու սատրապությունների միջև Հերոդոտոսի ժամանակ արդեն իսկ գոյություն ունեցած բաժանումը, որի իրականացումը հետազոտողները վերագրում են Գարեն I-ի որդի Քսերքսեսի ժամանակներին: Տե՛ս Դանձառած, Լյոկոնի, Խզվ. աշխ., էջ 111:

պությունների մասին Հերոդոտոսի տվյալների այսպիսի մեկնաբանման դեպքում նրանց և ավելի վաղ շրջանի աղբյուրի թեհիստունյան արձանագրության, ու ավելի ուշ շրջանի աղբյուրի՝ Քսենոփոնի երկերի տվյալների միջև եղած հակառակությունը վերանում է:

Սակայն մնում և մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում Հերոդոտոսի մոտ Հայաստանի երկատումը երկու սատրապությունների այն սահմանագծով, որը մենք վերը փորձեցինք ցուցադրել: Թեհիստունյան և Աքեմենյանների այլ արձանագրությունների մեջ իր հաստատումը շգտնելով, այս բաժանումը ի հայտ է գալիս Քսենոփոնի «Անաբասիսում», ընդ որում Հերոդոտոսի մոտ հանդես եկող բաժանման դիմք մոտավորաբես համբնկում է Քսենոփոնի «բռն» և Արևմտյան Հայաստանների սահմանագծին:

Մենք առաջ ենք բաշում մի ենթադրություն, որը ստորև կփորձենք հիմնավորել, այն է՝ որ Հայաստանը հարավից հյուսիս՝ Վանա լճից մինչև Սև ծովի հարավարևելյան մերձափնյա շրջանը հատող այդ գիծը, աքեմենյան արձանագրություններում շարտահայտվելով հանդերձ, սերում է Աքեմենյան տերության առաջացնումից շատ ավելի վաղ ժամանակներից և արտացոլում նախորդ դարերի՝ հայ ժողովրդի կազմավորման հետ կապված իրադարձություններն ու երեսությունները:

* * *

Մենք ծանոթացանք Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական իրավիճակին երկու կտրվածքով՝ ուրարտական նվաճումների և ուրարտական տերության ստեղծման նախօրեին (շուրջ 800 թ. մ. թ. ա.), և նրա անկումից (շուրջ 600 թ. մ. թ. ա.) հետո: Տարբերությունը հսկայական է. եթե առաջին դեպքուն հայկական տարրը կենտրոնացած էր Եփրատի վերին հոսանքի հովտում և Արածանու ու Տիգրիսի վերին հոսանքի երկայնքով ձգտում էր դեպի արևելք, Վանա լճի կողմը, ապա երկրորդում Հայկական լեռնաշխարհի գործնականորեն ողջ տարածքն արդեն հագեցած է հայկական տարրով այն շափով, որ ստացել

է Հայաստան անունը: Հարց է ծագում, թե ինչպես է կատարվել այդ փոխակերպումը, ինչպիսիք են եղել նրա կոնկրետ ընթացքն ու դրսուրումները, որոնք վարագուրված են մեզանից Ուրարտական տերության երկրաբյա գոյությամբ: Այս հարցը մենք տալիս ենք այն համոզմամբ, որ եթե նման մի պրոցես իսկապես տեղի ունեցած լինի⁴⁷, ապա այն չի կարող իր հնտեքերը թողած լինի մեզ հասած սկզբնադրյուրների մեջ, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանի համար բավական հարուստ են (ի՞րարկե, հին աշխարհի մասշտաբներով), ինչպես և այն համոզմամբ, որ անհրաժեշտ որոնումները ի վիճակի են վեր հանել այն:

47 Կարելի է, իրարկե, նաև այսպիսի հարց տալ, թե արդյո՞ք տեղի է ունեցել նման մի պրոցես և արդյո՞ք ողջ Հայկական լեռնաշխարհը ի սկզբանե անտի բնակեցված լի եղել միայն հայերով: Այս հարցին տրված դրական պատասխանով կրացառվեր նրանց տարածման ուղիների և ձերքի դիտական ուսումնաբան անհրաժեշտությունը: Սակայն մեզ հարցի պատասխանը բացասական է ներկայանում, թեկողն հնաց այն պատճառով, որ այդ դեպքում Ուրարտական պետությունը, տերությունը, յուրաքան և հոգեր մշակությունը, չկառու և դպրությունը, որոնք անխախտելի, բացարձակ պատմական իրականություն են, տեղի չկի ունենա: Համենայնդեպս, դրանք թեկուզ հնապար կերպով այն տևաքը չկի ունենա, որը գծագրված է առկա հարուստ և բաղմազան աղբյուրների հիման վրա: Այն պատկերացումը, թե որևէ օտար դիմացան կարող էր պարտագրել իր լնուն (իսկ որտեղից է ներուժեցնել ուրարտերին լնուն, եթե Ուրարտի տարածքից դուրս ոչ մի տեղ այն վկայված չէ), իր նուժմական մշակությը (որը նույնանու որևէ այլ տեղ չի վկայված) և մեացած հատկանշները կիրակապի միատարր, միաւելու հպատակների զանգվածին՝ մուտքնեմ է անհերթելիթյան և պատմականորեն անհամարկ է: Թիվ շնորհական պատմությանը ծանոթ օտար դիմացանները: Օրինակ, այսպիսի մեկը գոյարթյան է ունեցել Միտաննիում, որտեղ թագավորները, ի տարրերություն իրենց հպատակների խուսների, ունեցել են հնդիրանական անուններ: Բայց Միտաննիում ոչ միայն խոսել, այլև գրել են խուսներին և մնացյալ ողջ մշակությն էլ, ամրողությամբ վերցրած, խուսական է եղել: Այդ համարանությամբ (անառողիանվ), եթե օտար մի դիմացան ընկները հայկական միջավայրը (օրինակ՝ Արշակունիները), ապա այն գույք պահպաներ իր անձնանումները, բայց ստեղծված պետության լեզուն (այց թվում՝ գրավորը) և մշակությը հայկական կիրնեին: Այսպիսով, այս դեպքում Ընարավոր չէ խոսել օտար դիմացանիայի մասին, եթե նույնիսկ կարելի լիներ մատնացույց անել, թե որտեղից՝ ո՞ր միջավայրից է նա ներուժեցնել:

Մենք կցանկանայինք մեջ բերել նշված կամ նույնանման սորոցհաների վերաբերյալ երեք ասուլիթ, որոնք պատկանում են Հայ ժողովրդի ծագման խնդրին տարբեր մոտեցումներ դրանորող հեղինակների:

Գր. Ղափանցյանը իր «Հայաստան Հայերի բնօրբան» պրեհ ռՀայերի տեղաշարժը դեպի Ուրարտու» բաժնում գրել է. «Սկսվում էր Հայ վերաբնակիչների ինչ-որ ներաձում, Հայարամենական և սուրբարախուրդիտա—Գ. Ա.)-ուրարտական նահրական էթնամշակութային աշխարհների ստվարաշերտի մեջ, որն իմ կարծիքով տեղի էր ունենում ավելի շուրջ խաղաղ ճանապարհով, քան նվաճման, թեև Հայ-արմենները լուրջ ուղղմական ուժ էին ներկայացնում, որը հստակ դրսմուլեց Դարեհ I-ի հետ ընդհարումների ժամանակ»⁴⁸:

Ի. Մ. Դյակոնովը հին աշխարհում էթնիկական տեղաշարժերի տեսակներին նվիրված իր աշխատության մեջ դրում է. «Հայեախ, երբ խոսում են էթնիկական տեղաշարժի մասին, իրականում նկատի են ունենում լեզվական տարածքների տեղաշարժը: Սակայն դրանց պատճառները կարող են երկակի լինել. ոչ միայն տվյալ լեզվի կրողների իրական տեղափոխությունը, այլև մի լեզվի տեղափոխությունը նախապես մեկ ուրիշ լեզվից կամ լեզուներից օգտվողների վրա»⁴⁹:

48 Գր. Կապանցյան, Հայաս—կոլյել արման, Երևան, 1947, ս. 154. Այս բաժնի վերնագրից երևում է, որ Գր. Ղափանցյանը Հայերի տեղաշարժի սկիզբը լեռնաշարհում առնչում է Ուրարտական պետության թուրքական ու անկան ժամանակաշրջանի հետ (մ.թ.ա. VI դարի սկիզբը) և ոչ թե ավելի վաղ ժամանակների, ինչպես որ ներառյալ աշխարհում է մեր սույն աշխատության մեջ. Սակայն տվյալ գերբում, երբ խոսքը պրոցեսի ընդունիթի, և ոչ՝ ժամանակի մասին է, այդ տարբերությունը կարևոր չէ:

49 Ի. Մ. Դյակոնով, Типы этнических передвижений в ранней древности (с конца IV тыс. по начало I тыс. до н. э.), «Древний Восток», 4, Ереван, 1983, с. 13. Հեղինակը ընութագրում է էթնիկական տեղաշարժերի հին աշխարհում տարածված նաև այլ տեսակները. Մեցրեված ընդհանուր դրությունը կոնկրետացված է Հայերի տեղաշարժերի նկատմամբ նրան ՊԱՀ աշխատության մեջ (էջ 230 և հաջ.), որտեղ նաև խոսում է պետքայերի նենադրական թվարանակի մասին, Համեմատած տեղական բնակչության հետ և վերջինիս երկեղվության ժամանակաշրջանի մասին, եթե այդ բնակչությունը, Հայերնեն ընդունած լինելով հանդիր, դեռևս որոշ

թ. Վ. Գամկրելիձեն և Վ. Վ. Խվանովը գրում են... «Մենք միշտ հատուկ վերապահություն ենք անում այն իմաստով, որ վերջին հաշվով դիտարկում ենք ոչ այնքան բարբառ-էթնուների տեղաշարժերը, որքան իրենց՝ բարբառների, որոնք մակաշերտվում են տարբեր էթնոսների վրա: Բարբառների շաբաթումը և տերիտորիալ տեղաշարժերը առաջանում են այն էթնոսի որոշակի մասի շարժման և տեղափոխման հետևանքով, որը հաղորդում է իր լեզուն ուրիշ, հնարավոր է, ուսայի տեսակետից իրենից տարբեր, էթնոսի: Իհարկե, էթնոսի որոշակի մասը տեղափոխվում է մի տարածքից մյուսը, բայց այն ոչ թե դատարկություն է լցնում, այլ ներմուծվում է այդ շրջանների տեղական բնակչության մեջ, հաճախ փոխելով նրա լեզվական և ուրիշ նկարագրությունը»⁵⁰:

Այս երեք քաղվածքներից առաջինում շեշտը դրվում է Հայկական տարբերի խաղաղ տեղաշարժման վրա, իսկ մյուս երկուում ավելի ընդհանուր ձևով, անց է կացվում միմնույն գաղափարը, այն է, որ հնում տվյալ լեզվի տարածումը մի այլ լեզվական միջավայր տեղի է ունեցել երկու փոխկապակցված ձևերով. որպես այդ լեզուների կրողների ֆիզիկական շարժման արդյունք և որպես արդյունք լեզուների շարժման, որոնք էստաֆետային ձևով ընդունվում էին Հարևան էթնիկական զանգվածների կողմից: Փետք է ընդունենք, որ Հայկական լեռնաշխարհում ևս մեզ հնտաքրքրող պրոցեսը իրականացել է նույն այս ձևերով, դրանց զուգակցման և համագործակցության պայմաններում:

Ժամանակի առավանում էր նաև իր լեզուն: Սրան հաշորդում է նրա լիովին անցումը Հայերներին, որն իր էերթին ներծծում է ենթաշերտային էլեկտոնից նրանց բառապաշտը և հնունական տարբերի մի մասը:

50 Տ. Վ. Գամկրելձե, Վ. Վ. Խվանով, К проблеме прародинных носителей родственных диалектов и методы их установления. (По поводу статей И. М. Дьяконова в ВДИ, 1982, № 3 и 4), ВДИ, 1984, № 2, с. 119. Անկախած, լեզու-էթնոսի հնոց այս տիպի տեղաշարժերը նկատի ունեն վկայակոչված Հեղինակները, եթե դրու են, որ պրառա-շրջանակ տարածվել են «պատմական Հայաստանում» Հայկական լեռնաշրջանական մակաշերտվելով խուսի-տրարտական ենթաշերտի վրա: Տե՛ս վեց:

Սակայն մեր նպատակն է դիտարկել այս պրոցեսը ոչ թե ընդհանրապես, այլ կոնկրետ ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. VIII—VII դդ. շրջանակներում, և կոնկրետ պատմական պայմաններում՝ Ուրարտական հզոր տերության առկայությամբ: Այս հանգամանքը պարտավորեցնում է մեզ հենց սկզբից անդրադառնալ այն տարակուսանքին և անվտահությանը, որը կարող է առաջանել ինքը՝ Ուրարտական տերության նման տերություններում այդօրինակ պրոցեսների հնարավորության մասին հնիթադրությունը: Այդպիսի տարակուսանքին պատշաճ պատասխան ենք համարում պատմական համարանոթյան վկայակուստմը, սակայն ոչ թե հեռավոր ու վերացական համարանոթյան, այլ կոնկրետ մի օրինակի, որը մոտ է մեր պարագային և ժամանակագրական, և՝ տարածքային, և՝ տիպաբանական տեսակետներից: Խոսքը արամեացիների էթնալեզվական տարածման մասին է՝ Ասորեստանյան տերության ողջ հողերով մեկ, տերություն, որն էլ ավելի հզոր էր, քան Ուրարտականը:

Արամեական ցեղերը հայտնվել են Սիրիայում և Միջազգետքում հարավից մ. թ. ա. XIV—XIII դդ. սահմանագլխին և այդ ժամանակից սկսած, անշեղորեն առաջացել են դեպի Հյուսիս և արևելք՝ այսպես կոչված «բերրի կիսալուսնի» տարածքով: Ասորեստանի թագավորներ Սալմանասար I-ը (1274—1245), Թուկոլթի-Նինուրթա I-ը (1244—1208), հատկանի, Թիգլաթպալասար I-ը (1115—1077), իսկ այնուհետև Աշուրբեկալան (1047—1057), Աշուրպղան II-ը (934—912), Աշուրպղատիրապալ II-ը (883—859) բազմիցս արշավել են արամեացիների վրա, որոնք հիմնադրել էին իրենց իշխանությունները Դամասկոսում, Յահուդիում (Սամալ), Բիթ-Աֆուսիում, Թիթ-Բախսիանիում՝ Հալեպի շրջանում, Եփրատի և Խաբուրի վրա և շատ ուրիշ տեղերում: Սակայն նրանք ի վիճակի շեղան խոլընդոտելու արամեացիների առաջխաղացումը: Առաջավոր Ասիայի արամեականացումը իրականանում էր մեծ չափով արամեերեն լեզվի տարածման միջոցով: Ասորեստանյան տերության կործանման պահին (VII դ. վերջը) այդ լեզուն արդեն հասցրել էր ողողել նրա ամբողջ տարածքը, ներառյալ

բուն Ասորեստանը և Բաբելոնիան, և դուրս մղել ակիագերենը իսոսակցական ոլորտաից: Օրյեկտիվորեն դրան նպաստում էր VIII—VII դդ. Ասորեստանի թագավորների՝ տերության մկանը մյուսը հպատակեցված էթնիկական զանգվածների վերաբնակեցման քաղաքականությունը: Այնուհետև արամեերենը դառնում է նաև աքեմենյան պետական դիվանագույնության («կայսերական արամեերեն», «արամեական կոյնե»): Առանձին արամեական գյուղեր պահպանվել են մինչև օրս: Արամեացիների հետնորդներն էին միջնադարյան սիրիացիները (ասորիները), իսկ այժմ էլ՝ արդի ասորիները⁵¹:

Արամեական կամ հայկական էթնալեզվական տարրի Ասորեստանյան կամ Ուրարտական տերությունների նման քաղաքական կազմավորումների տարածքով մեկ սփոսիկու պրոցեսը դիտարկելիս չպետք է մոռանալ, որ խոսքը հինարեվելյան տերությունների մասին է, որոնք դժվարությամբ են բավարարում ընդհանրապես տերությունների (державы) էության մասին ընդունված պատկերացումներին: Գրանք, նույնիսկ ամենահզորները, թուլածող ուազմաքաղաքական միավորումներ էին՝ անկայուն պետական սահմաններով, որոնք միշտ չեն որ ի վիճակի էին վերահսկել իրենց զրագեցրած հրակայական տարածքներում տեղի ունեցող կենսական երեւութները և որոնք հիմնականում և առաջին հերթին կողմնորոշված էին հպատակ բնակչությունից ինչ գնով էլ լինի, հարկեր ու տուրքեր կորպելու նպատակին⁵²:

Այդ պատճառով նրանց սահմաններում տեղի ունեցող էթնալեզվական պրոցեսները նրանց տիրակալների հոգսերի առարկա էին դառնում միայն իրենց սրման և ուզմական սպառնալիքի վերածման պահերին: (Հենց այդ պահերին էլ

51 Տե՛ս ՀԱՅ և ՀԱՅԻ պատճեն (հ. 1, էջ 692—696), Ի. Մ. Դյալոկով, Նароды Древней Азии, в кн. «Переднеазиатский этнографический сборник», М., 1958; նույնի, ՊАН, էջ 191; Գ. Մ. Ավետիսյան, Ранние сведения о распространении арамейских племен по Северной Месопотамии и Армянскому нагорью, ՊԲՀ, 1984, № 3;

52 Der Alte Orient in Stichworten, Lpz., 1978, s. v. և այլն:

Հիայն դրանք հետքեր են թողել մեզ հասած աղբյուրների մեջ:

Այժմ անդրադառնանք հայկական և ուրարտական ցեղերի շփումներին: Դրանք սկսվել են մ. թ. ա. II հազարամյակում, աևել կես հազարամյակից ոչ պակաս և ավարտվել ուրարտացիների տարրալուծմամբ հայերի մեջ: Այդ շփումների ցուցանիշների միջև առաջին հերթին պետք է առանձնացնել Նրանց դրսևորումը լեզվի ոլորտում: Դա հայերնի և ուրարտերնի համար ընդհանուր բառամթերքն է, որը նշանագում է ուրարտական արձանագրություններում և հայոց լեզվի բառակազմում: Ընդհանուր բառերի թիվը տարրեր ուսումնասիրողների մոտ զանազան է, բայց բոլոր դեպքերում խոսքը տասներկների մասին է, և այդ քիչ չէ, եթե հաշվի առնենք ուրարտերնի մեզ հայտնի բառակազմի սահմանափակ և միակողմանի ընույթը⁵³: Այս ցուցանիշի թերությունն այն է, որ դժվար է որոշել այս կամ այն փոխառության ճշգրիտ ժամանակը՝ շփումների ընդհանուր ժամանակագրական շրջանակի ներում: Փոխառության ուղղությունը ևս միշտ չէ, որ ակնբախ է, ասկայն մեզ տվյալ դեպքում ավելի հետաքրքրում է ոչ թե դործի այդ կողմը, այլ ինքը՝ ընդհանուր բառերի առկայությունը որպես շփումների գոյության մասին աներկրայիլի վկայություն: Մեզ հետաքրքրող շփումներն ուսումնասիրելու համար բավական հետաքրքրական ընագավառ կարող է դառնալ ուրարտական պանթեոնը (դիցաշարը), որի աստվածների ցուցակը փորագրված է Վան քաղաքի շրջակայթում գտնրվող «ՄՀերի դուռ» կոչված արձանագրության մեջ: Այդ արձանագրությանը և ուրարտական պանթեոնին ընդհանրապես, ունեն են մեծ թվով հետազոտողներ և դրանց հետ կապված շատ հարցեր կարելի է պարզված համարել⁵⁴: Շոշափվել են

նաև այդ պանթեոնի և հարևան Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի հասարակությունների պանթեոնների միջև եղած կապերի խնդիրները: Վերջին ժամանակներս հատուկ ուշադրություն է դարձվում արձանագրության մեջ Հայկական լեռնաշխարհի ոչ ուրարտական հասարակությունների աստվածությունների հիշատակման խնդրին:

Այս փորձերի հեղինակները, որպես կանոն, ելնում են այն լուելայն ընդունվող ենթադրությունից, թե «ՄՀերի դուռ» արձանագրության մեջ արտացոլվել է ուրարտական, այսպես ասած «կայսերական» պանթեոնը, այսինքն՝ ոչ միայն բուն ուրարտական աստվածները, այլև տերության միավորած երկրների աստվածները: Բայց չէ՝ որ IX դ. 10-ական թիվ, երբ գրվել է արձանագրությունը, Ուրարտական տերություն գեռևս գոյություն չի ունեցել, այլ եղել է համեմատաբար փոքր մի ուրարտական թագավորություն, որի տարածքը մեզ բավական լավ հայտնի է սկզբնաշրջուրների տվյալներից: Այն տարածված է եղել Վանա լճի ավազանում և ձգվել է դեպի Հյուսիս-արևմուտք՝ Արաքսի հովիտը և գետի հարավ-արևելք՝ Ալբարիա լճի հարավային մերձափնյա շրջանը: Գոյություն չի ունեցել, հետևաբար, նաև «կայսերական» պանթեոն: Այսուհետեւ, պարզուց ցուցանիշներ կան, որ «ՄՀերի դուռ» արձանագրության աշխարհագրությունը նրան ժամանակակից ուրարտական թագավորություննից ավելի լայն է⁵⁵: Մենք

55 Մեր կարծիքով այստեղ պետք է ոչ թե կայսերական պանթեոն տեսնել, այլ Ուրարտական թագավորությանը նախորդած ծավալուն ցեղալին միության՝ նախրի ավանդությունների՝ առաջին ուրարտական թագավորների գողմից պահպանման ու օգտագործման մի փաստ: Իսկ նախրի ցեղալին միավորումը, ինչպես հայտնի է, ժամանակ առ ժամանակ ընդգրկել է Հայկական Հնեաշխարհի ողջ արևմտյան և հարավային մասերը, ներառյալ բուն Արարատուի տարածքը, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանը (ինքն այդ լինը անվանում էր «Նախրի ծով»): Ի հաստատումն մեր կարծիքի, կարելի է վկայական մեզ հայտնի ուրարտական թագավորներից երկրորդի՝ Սարգուրի Լի (ասուրական արձանագրությունների Սեղուրին, որը հիշատակված է մ. թ. ա. 832 թ. տակ, տե՛ս ԱԲԻԽ, 28, 141 և հաշ.), տիտղոսաշարը՝ նրա ասուրերն արձանագրության մեջ, որը ուրարտական թագ-

53 Տե՛ս Գր. Ղափանցյանի, Հր. Աճառյանի, Ի. Մ. Գյալոնովի, Գ. Բ. Զահուկյանի, Մ. Լ. Խաչիկյանի և այլոց աշխատությունները:

54 Տե՛ս Գր. Ղափանցյանի, Ա. Ագոնցի, Բ. Բ. Պիտարովսկու, Գ. Ա. Միթթիշվիլու, Գ. Բ. Զահուկյանի, Ա. Հմայակյանի և այլոց աշխատությունները:

այստեղ կվկայակունք միայն երկու փաստ, որոնք վերաբերում են տվյալ աշխատության մեջ մեզ հետաքրքրող արձմբույան ուղղությանը: Առաջինը Կունուա աստծու հիշատակումն է, որը հանդիպում է «ՄՀերի դուռ» արձանագրությունից և վանա լճի ավազանից բացի (УКН, 114; 106₁₃, դիցանուն պատկանող տեղանվան (?) մեջ՝ 58₂₃), նաև Եփրատի հյուսիսային (փոքրասիական) հոսանքի հովտում՝ Սարգուրի Ռ-ի արձանագրությունում (УКН, 158₃₁)՝ աստվածանուն պարունակող

գործության մեջ հայտնի առաջին վավերագրին է: Այստեղ առանձնապես կարեր են «Երկիր» Նախրի թագավոր (LUGÁL KUR № 3-1-1) և արքա- մեծ արքա (LUGÁL LUGÁL meš) (УКН 1, 2 և 4) արտահայտությունները: «Նախրի անեմինի այն նշանակություններից, որոնք ի հայտ են արձանագրություններում, այն չ' Նախրի՝ լայն իմաստով (ԱՅԻՒՅ, 33, 34), և Նախրի՝ որպես Ասորեստանյան փոխարքայություն (նույն տեղում, 40, Ա, Ե) նույն (նույն տեղում, 27, 1, 20 և հաջ.), Սարգուրի արձանագրության մեջ պալիս, անշուշտ, առաջինց (Ըստ երկույթին, Ուրարտուի և նույն քամանակներին առաջացած՝ հովութիւնի թագավորության առաջին արդարիր վիճարկում էին «Նախրի թագավոր» պատվավոր տիտղոսը), նացնում է Հիշողության մեջ ասուրական արձանագրությունների տառայական ասուրի թագավորների մասին հիշատակումները, բայց իր պատշաճ հիմքան համեստ միանակի մեջ՝ «Երկիր» Նախրի թագավոր է անվանուած իրեն և անշնավորումը չ' գտնում ուրարտական երկրորդ թագավորի փաստական տիտղոսը, որը վերակենդա- նական է Հիշողության մեջ ասուրական արձանագրությունների տառայական ասուրի թագավորների մասին հիշատակումները, բայց իր պատշաճ հիմքան համեստ միանակի մեջ՝ «Երկիր» Նախրի թագավորը պատվավոր տիտղոսը, և անշնավորումը չ' գտնում է Հիշողության մեջ ասուրական արձանագրությունների տառայական ասուրի թագավորների մինչեւ ուրարտական ուարտիկի կայում տեղական անվանուած է՝ նրա պատմության մեջ՝ Ասուրի թագավորը է անվանուած իրեն և շապուհին, կելիշինի երկնեղվյան արձանագրությունների տառայական համեստ միանակի մեջ՝ Սուրբ Սուրբ Եղիշե (735—714) Թոփուլա- վայի երկեղվյան արձանագրության մեջ (УКН, 264) ուրարտական թիլիին (տող 29) ասուրերն տերսում համապատասխան տեղում կարգում ենք «Բիալիլի», որը Ուրար- տուի կայում տեղական անվանուած է՝ նրա պատմության սկզբից մինչեւ վերջն ընդգրկող ժամանակաշրջանում: Ռուսա 1-ի (735—714) Թոփուլա- վայի երկեղվյան արձանագրության մեջ (УКН, 264) ուրարտական թիլիին (տող 29) ասուրերն տերսում համապատասխանում է արդեն ոչ մեծ տերության առաջացումից հետո, Նախրի տերմինը, որի անհրաժեշտու- թյունը վերոհիշել իմաստով արդեն շար, զեն է նետվել Ուրարտուի տի- պականների կողմից: Ուրարտուում «Նախաւրարտական» (եաիրիակա՞ն)՝ երկույթին, նաև Ի. Մ. Գյակոնովի նշած այն հանգամանքով, որ ուրարտա-

Կունուակիտաշի քաղաքանվան մեջ⁵⁶: Երկրորդը «ՄՀերի դուռ» արձանագրության մեջ հանդիպող Շերիթու դիցանունն է, որը Ն. Աղոնցը հպանցիկ, բայց ինձ թվում է, միանգամայն հիմ-

կան արագագիրը հավանաբար իր ակունքն է ունեցել ոչ թե միջինասուրա- կան դպրության մեջ, ինչպես վիմագիր արձանագրությունների գիրը, այլ դեռևս խեթա-խոսիական դպրության մեջ՝ II հազարամյակի կեսերին (տե՛ս Երա «Սարդական պատմություններ» և այլն արագագիրը կողմին ուրար- տական հիբրովի գալությունը:

Տ6 Այս եզրակացությունը, թե Կունուա աստծու պաշտամունքը Եփրատի ափերն է ըերվել հենց ուրարտացիների կողմից, այսինքն, թե Կունուակիտաշին Հիմնադրել ու անվանակոչվել է Սարգուրի Ռ-ի նախորդներից մեջ՝ Մե- նուաշի կամ Արգիշտի Լ-ի կողմից, որոնք նույնպես եղել են Եփրատի ափե- րին, չ' կարող համարվել միակ հնարավորը: Էնդահապահն, ուրարտական արձանագրություններին հատուկ էր նվաճված երկրների տեղական անվա- նուանների առաջ հիշատակումը և սույն արձանագրության մեջ Կունուակիտաշի կողքին մնակուեն տասնյակ այգիներ անվանուանների առկայությունը հա- վանական է զարձնում այդ քաղաքի անվան ոչ ուրարտական ծագման մա- սմին կարծիքը: Ճիշտ է, որա երկրորդ թագավորից՝ Լաշե-Ն համբնումը է ուրարտական տաշ «Նվեր» բառի հետ, և անշուշտ հենց «Նվեր» էլ նշանա- կում է (Queraglia-Tache - «Կունուայի Նվեր»), սակայն այդ բառը զրեթե նույն գրառամամբ (Tache) և գոյց՝ նույն հնամամբ, հատուկ է նաև խուռե- նին (տե՛ս Մ. Լ. Խաչուկյան, Խորրիտական և սարդական յանական արարությունների համարական գործակումները, 1985, ը. 40, 48, 50) և աշխարհագրական այլ վայրերում լիովին կարող է հենց խուռեն համարվել (հմտ. ստորև, էջ 99): Ի գեպ, նույն արձանա- գրության մեջ հիշատակում է մի այլ հարեան քաղաք՝ Տաշ («Նվեր») անունում: Այն լայն համանանցուանները, որ արվում են գրականության մեջ Կունուա դիցանվան կապակցությամբ (Վրաց. Քվիրիա, լատ. Քվիրինու և այլն) մեջ տեղին է թվում լրացնել ևս մի համագրությամբ՝ Հայերնեն կուտ-է անհեղական բառի հետ: Հայերնում կա նաև կուտ ածական և մակ- րայ, ինչպես և կուլ բայր: Բառարաններում կուտ-քը կապում են սրանց հետ և իմաստավորում որպես «կուտու»: Սակայն այս իմաստավորումը կարող է և ժողովրդական ստուգարանության արդյունք լինել, ընդ որում նսեմացու- ցիչ ընտառիթի, որ միանգամայն բնական կլիներ քրիստոնյայի գիտակցության մեջ, որը մերժում է «կուտու», այսինքն ձևուագրը աստվածներին: Այդ դեպքում կարելի կլիներ ընդունել, որ կուտ-քը ինքնուրուց բառ է, և նրա նմանությունը կուտ-ին կարող է զուտ արտացին համարվել ու այն կարող է ծագաւ լինել Կունուա դիցանվանից, որը, թերևս, ընդունված է եղել հին Հայերի մեջ Կունուայի պաշտամունքի հետ միասին, իսկ հետագայում գար- ձել է հասարակ անուն՝ կուտ-ի իմաստով: Ուշադրության է՝ արժանի ն. Վ.

Նավոր կերպով, համեմատում է Արածանու հովտում՝ թալուի շրջանում գտնվող Շերեթերիա երկրի անվան հետ⁵⁷:

Այս և նմանօրինակ փաստերը վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների ու ուրարտական աստվածությունների որոնումը ուրարտական դիցաշարում («ՄՀԵրի դուռ» արձանագրության մեջ) և, հետևաբար, նաև այսուհետայ-ուրարտական մշակութային առնչությունների որոնումը լավ հեռանկարներ ունի:

Դիմենք այժմ ուրարտական արձանագրությունների այն կոնկրետ նյութին, որը վերաբերում է Ուրարտական թագավորության ծավալման և նրա՝ Ուրարտական տերության վերածման պատմությանը: Մեկ այստեղ հետաքրքրում է հատկապես դեպի արևմուտք, դեպի Եփրատի հովիտը, առաջինացնային ընթացքը: Եթե ճիշտ են վերը վկայակոչված կարծիքները (որոնց մենք համաձայն եցինք) Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերից գեպի նրա խորքը հայկական էթնալեզվական տարրի տեղաշարժման մասին, մերթ լեզվի դիֆուզիայի, մերթ նրա կրողների խաղաղ տարածման կամ ռազմական բախումների հետ կապված միջոցներով, ապա հնարավոր է, որ մենք

Հարությունյանի (Բնակչութեան, Երևան, 1970, ս. 354) առաջ բաշխված համեմատությունը VIII դարի հայ Հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանի հիշատակած Կուտա առասպելական անձնական ու ուսալ տեղանվան հետ Այդ անձնանունը հանդես է գտնիս Կուտա, Մեղան և Տոռի եղյակի կազմում, որի անշամենքը հիմնադրել էին համառուն շնչեր: Մրանց համեմատում են ինքն ուսանական ավանդության կից, Ծեկ և Խորիվ եղյակի հետ (տե՛ս Կ. Բ. Անասան, Իстория Тарона и армянская литература IV—VII вв., Ереван, 1976, ս. 279). Կուտա դիցանվան համապրումը նույն հնդինակի կողմէց Արօքատյան դաշտի Կուտալինի հովտի անվան և Կուտազանի ցեղանվան հետ (Բնակչութեան, ս. 353) պահպան համոզի է, որովհետև այս դիցանվան ազգարկիներ բացատրել ձախավորների տարրերությունը և դիցանվան սույցը (ոչ տերթիստիկի) բացակայությունը այս անուններում, այն դիցանվան ըստոր երեք անվանումներն էլ միննույն՝ ուրարտական աղբյուրների մեջ չեն հանդիպաւմ:

⁵⁷ N. Adonts, Histoire d'Arménie. p. 226. ԱՌ կարծիքը է գր. Ղափանցյանը, տե՛ս նրա „Об урартском божестве Шибиту”, Ереван, 1947.

վերո՞իշալ նյութի մեջ հայտնաբերենք այդ պրոցեսի հետ-
քիությունը:

Ուրարտական պետության ռազմական առաջընթացը, նրա իշխանության տարածումը Վանա լճի ավագանում ամփոփված սկզբնական թագավորության տերիտորիայից ողջ Հայկական լեռնաշխարհի, այնտեղ այդ ժամանակ ընակվող քաղմաթիվ և քաղմակեզու ցեղերի ու ցեղախմբերի վրա և, այդպիսով, նրա վերաճումը Ուրարտական տերության (կամ կայսրության) սկզբում է Մենուա թագավորի օրոք (810—776 թթ. մ. թ. ա.): Մեղ այստեղ, ինչպես ասացինք, առաջին հերթին հետաքրքրում է նրա արևմտյան, այսինքն՝ դեպի հայալեզու ցեղերով զբաղեցված շրջանները կատարած արշավանքների շարքը: Դրանցից մեկի երթուղին պարզորոշ արտահայտվել է Բալուում գտնված մի արձանագրության մեջ (YKH, 39): Դրա մեկնաբանությունը տրված է ն. կ. Հարությունյանի կողմէից⁵⁸, որն ի մի է բերում նաև նախորդ հետազոտողների կատարած աշխատանքները: Այդ արշավանքի երթուղին անցնում էր Արածանու հովտով, Եերեւերիա «քաղաքի երկրութ» (որը հենց նոր հիշատակեց մի այլ կապակցությամբ)⁵⁹, ևուշանա «քաղաքի երկրով», Սուփա (Հայկական Սոփա) երկրով⁶⁰ դեպի Եփրատ: Հասնելով այստեղ, Մենուան

⁵⁸ Байнили, с. 163 сл.

59 Բաղուհի ՍԿՀ, 39 արձանագրություններ ըստ նրանութիւն գտնվում է Ենց Շերիբերքա երկրում (տե՛ս Գ. Ա. Մելիքասևու, Նաիր-Սրբություն, 1959, ս. 244): Մէնուայի մի այլ արձանագրություն՝ ՍԿՀ, 42-ր, Քաշուին մէրձակա Պաղենում, հաղորդում է այստեղ՝ Հավանաբար՝ Շերիբերքայում, ուն Թիթիանիի մարզի կառավարիչ (նաև EN, NAM) նշանակելու մասին: Թէրեւս գա երկրի ըթագավորն» (առաջնորդն) էր, որը, տեղի տալով պանց պայքարի, թողնվել է որպես Արքի զեկավար և ստացել «մարզի կառավարչի» պաշտոնը (տե՛ս Մելիքասևու, Նաիր-Սրբություն, ս. 245): Թիթիանի անունը հնատագուտըներին հիշեցնում է փոքրասիական անվանաձևեր (տե՛ս նույն տեղում): Կարելի է նրա հնտ ենթադրաբար Համազեն նաև Հայերեն ըթաթի բառը, որից Ճ. Թ. V դարում ունենք թաթուց և Թաթիկ անունները: Տե՛ս Անառջան, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 257 և հաջ.:

60 Ա. Վ. Հարությունյանի հաղորդման համաձայն ՍԿՀ-ում սկսած մամբ՝ ըստ դաշտավայրի

ընթացավ գետի երկայնքով դեպի հարավ և հասավ Մելիտեա (Ներկ. Մալաթիա) քաղաքը, որի շրջանը սահմանակից էր նա-թե երկրին: Մենուան, հավանաբար, այս երկիրն էլ է մտելու հաթի (Խաթի, Խաթինա, ասուր. Խաթթի) տերմինը այս ժա-մանակ ակներեաբար կիրառվում էր մի լայնածավալ ու-րածքի նկատմամբ, որը ձգվում էր եփրատի աջափնյակից գետի Միջերկրականը:

Մենուայի արևմտյան արշավանքներից մեկ ուրիշը նկա-րագրված է Մուշ քաղաքում գտնված մի արձանագրության մեջ (УКН, 41) և, հավանաբար, նրանից ոչ հեռու գտնվող Թրմերդի արձանագրության (УКН, 40) մեջ: Ըստ Մուշի արձանագրության, կարելի է վերականգնել արշավանքի հե-տեյալ երթուղին. (կոտրվածք) — (քաղաք^{ոք})⁶¹ Կուլմերի — (կո-տրրվածք) — (քաղաքը) Աթառնե — (երկիր) Ուրմե — (երկիր) Արխի — (կոտրվածք)⁶²:

Կուլմերի քաղաքը նույն է, ինչ ասուրական արձանա-գրությունների Շուրբիա երկրի Կուլմերի քաղաքը, ու թերևս նույնական է նաև Մենուայի արձանագրություններից մեկի

⁶¹ Տե՛ս ՈԿН 41, ժան. 1, որտեղ բնարկվում է առկա տերմուած քա-ցակառող զետերմինատիվի խնդիրը: ՈԿН 40, Ե5-ում Կուլմերին հիշատակ-ված է (քաղաք) զետերմինատիվով:

⁶² Երթուղու ալսախի ընթացքը հիմնված է պահպանված Հատվածների ընթերցման հետևյալ, ՈԿН-ում առաջարկված, կարդի վրա. ա. առաջակող-մը, ե. աջ կողմը, շ. հետևի կողմը, գ. ձախ կողմը: Այս հերթականության մեջ անկասկածելի են և և կետերը՝ սկիզբը (ներածություն) և վերջը (անեծքի բանաձեկ): Մյուս երկու՝ աջ և հետևի կողմերի ընթերցման հեր-թականությունը տեսականորեն կարելի է և հակառակ պատկերացնել: Այս-պես, օրինակ, Արգիշթի 1-ի և Սարգուրի 11-ի առարգուրի պարեգրամա-կող կողողների արձանագրությունները, ըստ Գ. Ա. Մելիքիշչյանի, պետք է ընթերցվն այսպես, առաջակողմ-հետևի կողմ-ձախ կողմ-աջ կողմ: Սակայն մեր զերքուած տերստի ավարտը ակներեաբար ընկնում է ոչ թե աջ, այլ ձախ կողմի վրա, ուստի և կարելի է մտածել, որ այսուեղ հերթականությունը սկզբունքուն այլ է, քան երկու վկայակոչված բարակությունների վրա, այ-սինը հենց այն է, որը առաջարկում է ՈԿН, 41-ում Գ. Ա. Մելիքիշչյան: Այս կարծիքն ամրապնդվում է նաև այն հանգամանքով, որ վկայակոյմած բարակություններում (Արգիշթի 1-ի և Սարգուրի 11-ի) առաջակողմը և հետևի կողմը գրեթե կրկնակի անգամ լայն են աջ և ձախ կողմերից, ուրեմն և նրանք զիսավոր կողմերն են և պետք է օգտագործվեն առաջին հերթին:

Խուլմերու երկրի հետ: Կուլմերին հայկական Քղմարն է (բբուզ). ուստի և տեղադրվում է Սասսանի լեռնե-րից հարավ, Բատման գետի ձախ ափին՝ Նփրկերտ-Մայաֆար-կինի դիմաց⁶³: Քանի որ Շուրբիա անվանումը ուրարտական արձանագրություններում չի օգտագործվում, ապա հավանա-կան հիշագրություն է արված այն մասին, որ այդ երկիրն ակատեղ հիշատակվել է իր կենարուներից մեկի՝ կուլմերիի անվամբ, իսկ հիշատակման այդպիսի ձեզ ուրարտական ար-ձանագրություններում հաճախ է հանդիպում⁶⁴: Հնարավոր է, որ Կուլմերի քաղաքի անվամբ կոչվել է ոչ թե ամբողջ Շուր-բիան, այլ միայն նրա մի մասը: Ըստ արձանագրության, Մե-նուան այսուեղ մի քարակոթող է թողնում:

Երթուղու հաջորդ կետը, կոտրվածքից հետո, Աթառնի քաղաքն է, որը կարող է և պատկանած, և շպատկանած լինել այդ երկրին: Սակայն Աթառնեին հաջորդող Ուրմի երկիրը, հակառակ գոյություն ունեցող տեսակետների, ակներևարար առանձին երկիր է, այսինքն չի նույնանում ոչ Կուլմերի (Շուրբիայի), եթե ընդունենք հիշատակված հնթագրությունը), ոչ էլ Աթառնեի հետ, քանի որ Մենուան, հիշատակելով այս վերջին քաղաքը, այնուհետև շարունակում է այսպես. [Ա]-տ-
-di KUR Ur-me-i-e-di, այսինքն՝ «ես ուղերդվեցի դեպի (եր-
կիր) Ուրմի»⁶⁵: Այսուհետև հաջորդում է այն հաղորդումը, թե Մենուան այս երկրում ևս քարակոթող է կանգնեցրել, մի

նշենք նաև, որ մի շարք այլ կոթողների գնեպում արձանագրություններն ար-ված են միայն առաջակողմի և հետևի կողմի վրա, իսկ աջ ու ձախ կողմերը դատարկ են (օր. ՈԿН, 20, 24, 40 և այլն): Բայց Մուշի քարակութողի լորս կողմերը գրեթե իրար համաստ են. այսպես, առջևի և հետևի կողմերի տո-ղերը միշտն հաշվով բաղկացած են 5 նշանից, իսկ աջ և ձախ կողմերի տո-ղերը՝ 4 նշանից: Ուստի այսուեղ տերստը կարող էր ընթանալ շրջագծով՝ ձա-խից աջ, Տերստի բովանդակությունը ևս վկայում է ընթերցման այսպիսի հաշորդականության մասին (տե՛ս ստորև, ծան. 66):

⁶³ Տե՛ս Արցունյան, ՏՎ, ս. 117 և.; N. Adonts, Histoire d' Arménie, p. 126.

⁶⁴ Տե՛ս Դ. Ի. Սարկսյան, Страна Шубрия в урартских надписях, «Древний Восток», 2, Ереван, 1976, с. 129.

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 125 և հաջ.:

Հանգամանք, որը կրկին անգամ վկայում է Ուրմե երկրի հումերի քաղաքի երկրից (այսինքն՝ Շուբրիայից) տարրեր լինելու մասին։ Ուրմե երկրի տեղադրման ժամանակ հարկ է հատուկ ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ սույն արձանագրության մեջ խոսքը որևէ այլ երկրի մասին չէ, քան հենց այն երկրի, որտեղ դրվել է տվյալ արձանագրությունը կրող քարակոթողը։ Հիրավի, Մենուան գրում է. [ի]ա-ա-Ա-ԵՒՐ-մե-ի-ե տե-րո-վ[ի] ի-ու DUB-տե ռես նվաճեցի (երկր) Ուրմեն, դրեցի այս քարակոթողը⁶⁶.

Այստեղից անմիջապես հետեւում է, որ եթե կոթողը ուժում է գտնվում, որը կասկածի տակ առնելու հիմք լկա, ապա Մուշի հովիտը, այսինքն՝ Արածանու ձախ վտակ Մեղր կամ Մեղրագետի հովիտը, մտնում էր Ուրմե երկրի մեջ։ Այս երկիրը, ուրիմն, իր գիրքով համբնկում է հայկական Տարոն գավառի հետ, որի կենտրոնը Մուշ քաղաքն էր։

Եթեուու վրա գտնվող հաջորդ երկիրը Արմին է, որը հիմտակված է արձանագրության մեջ ուղերուական հոլովածենիվ՝ ԿԲ⁶⁷։

Ար-ի-ի-ե-ճ- [.] տեսպի (երկիր) Արմին [.]⁶⁸

Քրականության մեջ այս Արմին երկրի տեղադրությունը բավականաշափ հստակ չի ներկայացված։ Նշվում է, որ այն տարրերվում է նույնանուն երկու երկրներից, որոնցից մեկը, որ հիշատակված է Արգիշթի Ի-ի տարրեգրությունում, գտնվելու էր Ուրմիա լճից հարավ, իսկ մյուսը (УКН, 445₂)՝ այդ լճից դեպի Կասպից ծովը տանող ճանապարհին։ Նշվում է նաև, որ այդ երկիրն ընկած էր Վանա լճից հարավ-արևելք, Ուրմե երկրի և Կուլմերի քաղաքի հարևանությամբ, քանի որ հիշատակվում է դրանց հետ միասին⁶⁹։ Մինչդեռ հնարավորությունը կագտնելու նրա ճշգրիտ տեղադրությունը։ Եթե շարունակենք

⁶⁶ Ի դեպ «այս» ի-ու դերանունը հաստատում է նաև քարակոթողը արձանագրության ընթերցման այն հաջորդականությամբ, որին մենք համարույն ենք, հետևելով Գ. Ա. Մելքոնյաշվիլուն։ Եթե աշ կողմից վրա խոսք կախվում է քարակոթողի հաստատման մասին, ապա հետևելողմասը հացրդվում է տվյալ քարակոթողի հաստատման մասին, որը, հետևաբար կանգնեցվել է այն առաջինից հետո։

⁶⁷ Տե՛ս Արցունյան, ԴՎ, ս. 43.

արշավանքի երթուղին Քղիմար-Մուշ գծով, նույն ուղղությամբ, ապա այս կրերի մեջ հայկական Հարք գավառը, որն անմիջականորեն սահմանակից էր Տարոնին հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից։ Հարք գավառը հիշատակում է Մովսես Խորենացին (I, 10—12) և, որպես Տուրուրեան նահանգի գավառ «Աշխարհացուցը»։

Եթե պարզվում է, որ Արմին երկրի և Հարք գավառի տարրածքները համընկնում են, ապա մեր կարծիքով, առանձին խոշնդրություններ չկան նույնացնելու համար նաև նրանց անվանումները։ «Հարք»-ը նշանակում է «Հայություն», «Անախներ»։ Այս ստուգարանությունը ժամանակին տրվել է Մովսես Խորենացու կողմից։

Արշի-Հարք համադրումը լրացվում է Պլինիոս Ավագի կողմից Արածանու վրա գտնվող Արշեն հայկական գավառի հիշատակությամբ, որը, ըստ Յ. Մարկվարտի և Հ. Մանադյանի, համապատասխանում է Հարքին⁶⁸։

Արմին երկրի հիշատակմանը հաջորդող կոտրվածքը հնարավորություն չի տալիս համոզված կերպով պնդելու, որ արշավանքն ավարտվել է հենց այս երկրում և շարունակություն չի ունեցել։ Սակայն այդ շատ հավանական կթվա, եթե հաշվի առնենք, որ դրա նկարագրության համար տեղ չկա, քարակոթողի ձախ կողմի կոտրվածքում պետք է տեղավորվեր նաև թագավորի տիտղոսաշարը և անեծքի բանաձեկ սկզբնական մասը, այն էլ շատ կարծ տողերով գրառված ձևով։ Բացի այդ, Մենուան, թողնելով Արմին-Հարքը, արդեն մտնում էր դեռևս իր հոր՝ Խապուհնիի օրոք Ուրարտական թագավորությանը պատկանած տարածքը⁶⁹։

⁶⁸ Plin., Hist. Nat., VI, 31, 1—3; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 77; Յ. Ա. Մահանյան, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1954, с. 146.

⁶⁹ Գալով արշավանքի սկզբնակենքն, բազային, այդ ժաման արձանագրության մեջ տվյալներ չեն պահպանվել և կարելի է միայն ենթադրություններ անել։ Այն պետք է գտնվեր վանա լճից հարավ։ Հնարավոր է, որ ուսայախ քաղաքն էր, ուրարտական համանուն շրջանի կենտրոնը և խոշրագույն ուղղմանքն հենակետը՝ հարավում։ Այդպիսի է բնութագրված այլ ըստ VIII դ. վերջերի ասուրական տվյալների՝ 714 թ. գետի Արշատու-

Թրմերդի՝ Մենուային պատկանող արձանագրության մեջ (Մուշից ոչ հեռու) նույնպես հիշատակվում է Ուրմե երկիրը (Ուրմեու՝ ԿՈՐՄԵ-Անով) և Կուլմերի քաղաքը (ՍԿՀ, 40, Ա3, 9; Բ5): Արձանագրությունը պահպանվել է քարակոթողի երեք բեկորների վրա: Բեկորների՝ ՍԿՀ-ում առաջարկված դասավորության դեպքում Ուրմեուի հիշատակումը նախորդում է Կուլմերի հիշատակմանը: Եթե այսպիսի դասավորումը ճիշտ է, մյուս կողմից, ճիշտ է ՍԿՀ, 41-ի (այսինքն՝ Մուշի արձանագրության) բնթերցման մեր ընդունած հաշորդականությունը, ապա Թրմերդի արձանագրության մեջ խոսքը մեկ ուրիշ՝ հյուսիսից դեպի հարավ ուղղված արշավանքի մասին պիտի լինի: Սակայն ըստ Լեհան-Հառլապտի կառաջման (ՍԿՀ, 40, ծան, 5) հավանական է բեկորների նաև այլ հերթականություն, որի դեպքում մեզ հետաքրքրող տեղանունների հիշատակման կարգը ՍԿՀ, 40-ում և 41-ում կհամընկնեն: Այդ դեպքում երկու արձանագրությունները կարող են կամ միևնույն արշավանքի, կամ, գուցե, միևնույն երթուղով կատարված երկու արշավանքների նկարագրությունները լինել:

Արձանագրությունները խոսում են քաղաքների ավերման, ինչ-որ շինությունների հրկիզման, մարդկանց ոչնչացման մասին՝ Կուլմերի երկրում, և, միևնույն ժամանակ, այստեղ մի ամրոցի շինարարության, երկրի տիրակալին ինչ-որ պայմաններով իր տեղում թողնելու մասին: Ուրմե(ու) երկրի հետ, որքան կարելի է դատել արձանագրությունների աղճատ բո-

տարած արշավանքի մասին Սարգոն II-ի հաշվետվության և դրան նախորդության արքա Ուրարտուս գործած ասորեստանյան հետախուզերի գեկույցների (ԱՅԻՒՅ, 277 և հաջ., Ռայախ, Ռասի, Ռեսիր՝ 50, 2, 3, 4, 5, 9, 14, 17, 18, 27, 50): Սակայն գենու Մենուայի օրոք, Աղթամար կը զում գտնված նրա մի արձանագրության մեջ (ՍԿՀ, 62, Ատեակողմ, 3) հրատակվում է Ուրշինի քաղաք-ամրոցը, որը պետք է նույնացնել Ռայախի հետ (այսպիսի է ն. Զարությունյանի կարծիքը, իսկ ըստ Գ. Ա. Մելիքիշվիլու, Ուրշինի նույնառում է Հին Ռայախի հետ՝ ՍԿՀ, 445), որն արգեն այն ժամանակ, քարենապատ ուղմաստրատիգիական դիրքի շնորհիվ, կարող էր ուղարկան հենակետ լինել:

վանդակությունից, Մենուան ավելի դաժանաբար է վարվել՝ այստեղ խոսվում է միայն նվաճման, տարածքի լուրացման, մարդկանց կոտորեկու մասին:

Ըստ երևույթին դիմադրությունն այստեղ ավելի ակտիվ է եղել:

Մենուայի երրորդ արշավանքը արևմտյան ուղղությամբ նկարագրված է ՍԿՀ, 28 արձանագրության վերին մասում՝ Արձանագրությունը հիշատակում է արշավանքի ճանապարհին ընկած տասը երկրներ, բայց դրանց թիվը հավանաբար ավելի է եղել՝ ձախ կոտրված մասում ենթադրելի է ևս հինգ երկրների հիշատակումը: Մեզ համար առավելապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ պահպանվել են արշավանքի ելակետային և եղրափակիչ վայրերի անվանումները, և որ այդ երկու տեղանունն էլ քաջ հայտնի են ու ճշգրտորեն տեղադրվում են քարտեզի վրա: Դրանցից առաջինն է Բարանախի (ասուրական արձանագրությունների Բարի) երկիրը, որ գտնվել է Արևմտյան և Արեւլյան Տիգրիսների միախառնման վայրում⁷⁰, երկրորդը՝ իշալա քաղաքն է՝ ասորեստանյան իծալլա նահանգը, որը գտնվում էր Տիգրիսի ակունքներից հարավ ընկած շրջանում:

Արևմտյան ուղղությամբ ևս մի արշավի մասին կարելի է վերահսու լինել նույն այդ ՍԿՀ, 28 արձանագրության առաջակողմի տվյալների հիման վրա: Այստեղ կրկին անգամ հիշատակվում են Խաթի և Ալզի երկրները: Վերջինս գտնվում էր Տիգրիսի ակունքների ձախ ափին, իշալա դիմաց: Այդ հանգամանքը կարող է հուշել, որ Ալզի—Խաթի արշավը արեգելքից դեպի իշալա կատարված արշավանքի ստրատեգիական, թեև, ըստ երևույթին, ոչ անմիջական շարունակությունն է եղել⁷¹: Հետագայում Մենուան կրկին անդամ ստիպված է

70 Տե՛ս Մելիքսաւու, Նարի—Սարտու, ս. 50.

71 Ն. Վ. Հարությունյանը գտնում է, որ արշավը դեպի Ալզի-Խաթի եղել է կարծես թե գետի Կուլմերի—Ուրմե(ու)—Արփի արշավանքի շարունակությունը (Բնայնու, ս. 170 և ուշ.): Արփի երկրի մեր առաջադրած տեղադրության կապակցությամբ մենք չենք կարող համաձայնվել այդ կարծիքի հետ:

հղել արշավել Ալզիի դեմ՝ այս երկրում ծագած ապստամբության կապակցությամբ⁷²:

Փորձենք հանրագումարի բերել Մենուայի երեք արևմբտան, այն է՝ ա. Արածանու հովտով զեպի Եփրատ ու, ամուհեան, անդրեփրատյան շրջանը, բ. դեպի Կուլմերի-Ռումե(ու)-Արփի և գ. Տիգրիսի վերին հոսանքի հովտով դարձյալ դեպի Եփրատ և անդրեփրատյան շրջանը կատարած արշավանքների մասին մեր ունեցած տվյալները: Կարսորներից մեկն այսպիսի այդ արշավանքների ժամանակագրության հարցն է, ինչարկե, ոչ բացարձակ ժամանակագրության, որը որոշելու համար տվյալները պակասում են, այլ հարաբերական: Մեզ բնական է թվում այն ենթագրությունը, թե արևմտյան ուղղությամբ առաջին արշավանքը կամ արշավանքները Կուլմերի (Շուրբիա)-Ռումե(ու)-ի կողմը կատարվածներն են եղել: Սույն եզրակացության հիմքը այն նկատառումն է, որ այդ երկրները փակում էին երկու այն ստրատեգիական ուղիները, որոնք տանում էին, մեկը Արածանու, մյուսը՝ Տիգրիսի հովտով, դեպի Մենուայի գլխավոր նպատակակետը՝ Եփրատի հովտությունը: Եվ միայն դրանց նվաճումից հետո կարող է սկսվել ուղղմերթը՝ այդ ուղիներով: Այդ հեռավոր արշավանքները չենարկելու համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն նախապես հարթել նրանց իրականացման ճանապարհները, այլև թիկոնքում ըմբուստ երկրներ մթողնել: Գալով այդ երկու ուղիներով հեռագայում կատարված արշավանքների հարաբերական ժամանակագրությանը՝ դժվարանում հնք որևէ հաստատուն խոսք առել:

Արևմտյան ուղղությամբ Մենուայի ուղմական քաղաքականության արդյունքներն էին, այսպիսով, առաջին հերթին վահանա լճի և Եփրատի միջև ընկած մի ծավալուն տարածքի նվաճումը և Եփրատի ավագանում, գետի աջ և ձախ ափերին, Մելիտեա (Մալաթիա) քաղաքի շրջանում, ինչպես և նրանից հարավ և հյուսիս՝ կարսոր ուղմաստրատեգիական պլացդարձի ստեղծումը: Այդ պլացդարձն այնուհետև օգտագործեց Մենուայի որդի ու հաջորդ՝ Արգիշթի Ի-ի թագավորը:

72 ՍԿՀ, 375₂₂₋₂₄.

Բարեբախտաբար, այդ արքայի գործերը գրանցված են նրա տարեգրության մեջ, որի էական մասը պահպանվել է և հնարագրություն է ընձեռում պատկերացում կազմել թագավորի ուղմական ձեռնարկումների, հատկապես՝ մեզ հետաքրքրող՝ արևմտյան արշավանքների հերթականության և մանրամասների մասին: Այդպիսի արշավանքները երեքն են եղել և տեղի են ունեցել Արգիշթի Ի-ի թագավորության IV, XII և XIV տարիներին, այսինքն՝ մ.թ.ա. 783, 775 և 773 թթ.⁷³:

Այդ արշավանքներից առաջինը (ՍԿՀ, 127 Ամ-22) ուղղված է եղնև անդրեփրատյան Խաթե (Խաթի) երկրի դեմ և շոշափել է նրա ճանապարհին ընկած մի քանի երկրներ, այդ թվում՝ Սուփիա երկիրը (որը նշված չէ այդ արշավանքի նկարագրության մեջ, սակայն հիշատակվում է հաջորդ, V տարվա նկարագրության մեջ, ուր խոսվում է Խաթե և Սուփիա երկրների 6.600 ուղմագրիներին նորակառուց երերոնի բերդաբաղաբում տեղավորելու մասին)⁷⁴ և մեզ արդեն ժանոթ Մելիտեա քաղաքը: Արշավանքի նպատակն էր լայնացնել ու ամրապնդել Մենուայի նվաճումները Եփրատի ավագանում: Հստ երեւութին այն քավարար արդյունքներ էր տվել, քանի որ Արգիշթին հետագայում (համենայն դեպքում մինչև իր իշխանության XV տարին, որի վրա տարեգրությունն ընդհատվում է) կարգի չի ունեցել նոր ջանքեր թափելու մերձեփրատյան երկրների նվաճման կամ հնագանդ վիճակում պահելու համար: Այս արշավանքից Արգիշթին վերագրածել է հարուստ ավարով բեռնավորված, մասնավորապես, գերեվարելով նաև 30 հազար մարդ:

Խաթայն 775 թ. (Արգիշթիի իշխանության XIII տարին) իրադարձությունները ցույց տվին, որ Ուրարտական տերության արևմտյան հեռավոր սահմանների ամրապինդ վիճակը դեռևս պետության ներքին, մասնավորապես, նրա կենտրոնի և արևմտյան սահմանի միջև ընկած շրջանների հանգստու-

73 Մենք հնակում ենք տարեգրության բաժինների այն հերթականությանը, որ սահմանել է Գ. Ա. Մելիտիշլիլին:

74 Տե՛ս Մելիկանավուլ, Նաիր-Յարտու, ս. 246.

թյան երաշխիք շէր: Այդ տարվա համար տարեգրությունը հիշատակում է «Տուարածյան Հովտի» երկրի՝ KUR^{TU-A-TA-SI}-^{-PI-E-I} իս-[bi], հնազանդեցման մասին: Հետագոտողները առանց տատանման տեղադրում են այդ երկիրը հայկական Տուարածյանի, այսինքն «Տուարածի դաշտ» գավառի տարածքում, որը հիշատակվում է «Աշխարհացույցում» որպես Տուրուբերան նահանգի գավառներից մեկը, որն ընկած էր Հարք գավառից դեպի Հյուսիս-արևելք: Բացի այդ, Տաւարսի, բարին հայկական ծագում է վերագրվում⁷⁵: Հնարավորէ, որ հենց այս վայրն է հիշատակվում Տուարիզու կամ Տուարիծու անվան տակ, Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար III-ի նվաճած քաղաքների թվարկման մեջ (ԱԲԻԱՅ, 45 և ժամ. 2):

Արգիշթի I-ի հշխանության հաջորդ՝ XIV տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. 773 թ., Մենուա թագավորի արշավանքից հետո երկրորդ անգամ, արևմտյան ուղղությամբ մի արշավանքի նպատակակետ է գառնում Ուրմի երկիրը (ՍԿՀ, 127, VI₅₋₇; 128, A 4₂₄₋₂₅): Արգիշթին ավերում է երկիրը և մեծ քանակությամբ մարդիկ վերաբնակեցնում տերության կհնտրոնը՝ Թիայնիլի: Տարեգրության մեջ հիշատակված համապատասխան թիվը՝ 24 (?) հազ. 813 մարդ, վերաբերում է այդ տարվա ընթացքում երկու տարբեր ուղղություններով կատարված արշավանքներին: Կրկին անգամ Ուրմի երկրի վրա արշավելու անհրաժեշտությունը ցույց է տալիս, որ տերության կինուրին այդքան մոտ գտնվող այս երկիրը, սակայն, տակավինմնում էր ոչ լիովին հնազանդեցված և ուրարտական թագավորի համար ծանր հոգսերի առարկա:

Այս եղրակացությունը հաստատվում է Արգիշթիի որդի և ժառանգորդ Սարդուրի II թագավորի ժամանակներին վերաբերող տվյալներով: Այս արքան նույնպես տարեգրություն է թողել, որի պահպանված մասը, ճիշտ է, որոշ բացերով, լուսավորում է նրա իշխանության ժամանակը մինչև մ.թ.ա. 739 թ.: Հավանաբար նրա սկզբնատարվան են վերաբերում՝

⁷⁵ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյանի «Ուրարտերներ և հայերներ» հոդվածը ներկա գրքում:

տարեգրության՝ Մելիտեա քաղաքի վրա կատարված արշավանքի մասին տեղեկությունները (ՍԿՀ, 156, B 1₂₇ և հաջ.), որը, սակայն, ավելի մանրամասն նկարագրված է Եփրատի ափին գտնված՝ Իղողլուի հայտնի արձանագրության (մեզ հայտնի ուրարտական արձանագրություններից ամենաարևմտյանի) մեջ (ՍԿՀ, 158): Հնարավոր է, որ արշավանքի պատճառն էին ուրարտական գահի փոփխության կապակցությամբ՝ ծագած անհնազանդության դրսևորումները: Մելիտեայի թագավոր Խիլարուագան, արշավանքից սարսափած ու թողովթյուն խնդրելով, ներում էր ստացել ոսկուց, արծաթից ու անստուններից բաղկացած տուրքը մուծելու պայմանով: Մի շարք քաղաք-ամրոցներ խլվել էին նրանից ու միացվել Ուրարտական տերության բուն տարածքին: Դրանցից մի քանիսը իրենց հետքերն են թողել հայկական տեղանունների միջև և անբռնազբու կերպով տեղադրվում են Մելիտենեի շրջանում, Եփրատի զույգ ափերին Սրանցից են Խազանի-Խողանը, Գաուրախի-Գավլեքը, Թում(հ)իշկի-Թոմիսա-Թմնիսը, Մանինու-Մենախինը, Արուշի-Ալոշը, Կուրիտարրինի-Կողորերը⁷⁶: Մելիտեայի թագավորությունից անջատված քաղաքների թվին է պատկանել նաև վերը հիշատակված Կուեռահուաշե քաղաքը (Հմմտ. վերը, ծան. 56. և մի փաստ հօգուտ այն բանի, որ այս անվանումը տեղական էր և ոչ ուրարտական), ինչպես և Տաշե քաղաքը: Արշավանքի կապակցությամբ հիշատակվում են նաև Կամանի, Կարնիշի, Մուշանի երկրներն ու Խիլարուագա արքայի թագավորանիստ քաղաքներից Սասինին: Սարդուրին տեղահան է արել նաև քնակլության մեջ զանգվածներ:

Հաջորդ արշավանքը դեպի Եփրատի հովիաը Սարդուրի II-ը, ենելով նրա տարեգրության տվյալներից (ՍԿՀ, 155, E₃₆ և հաջ.), իրականացրել է երկու տասնամյակ անց, 746 կամ 747 թ.⁷⁷: Այս անգամ, սակայն, արշավանքի նպատակը ու թե ծայրամասային շրջանների հնազանդեցումն էր, այլ նվաճողական նոր պլանները, քանի որ տարեգրության մեջ

⁷⁶ Տե՛ս Արյունյան, ՏՎ, Տ. V.

⁷⁷ Տե՛ս Մելիքանավու, Նարի-Սրարտյ, ս. 249.

Հիշատակվում է, որ այստեղ ոչ մի ուրարտական արքա դեռևս
ստք չեր դրել: Սարդուրի II-ը մտնում է Կումախա (ասուրա-
կան աղբյուրների Կումմուխ, անտիկ Կոմմագենե): Մելիտեներց
հարավ գտնվող երկիրը, անցնելով նաև Մելիտենեի վրայով՝
Կումախայի թագավոր Կուշտաշպիլին հնազանդվում է և թո-
ղովախում ստանում, Սարդուրին մեծ ավար է տանում: Այս
արշավանքը հավանաբար կոչված էր ամրապնդելու Ուրար-
տուի իշխանությունը անդրեփրատյան շրջաններում և համա-
խմբելու նրա արևելափոքրասիական և Հյուսիսասորական դաշ-
նակիցների ուժերը Ասորեստանի դեմ, որը նոր վերելք-
էր ապրում Թիգլաթպալասար III թագավորի օրոք⁷⁸, Սպաս-
վող բախումը տեղի ունեցավ 743 թ. հենց այս Կումախա-Կոմ-
մուխ երկրում և ավարտվեց Ուրարտուի ու նրա դաշնակիցնե-
րի պարտությամբ:

Իր այս երկու արևելյան արշավանքների միջև Սարդուրի
II-ը բազմաթիվ պատերազմներ է վարել տերության այնայլ
ծայրամասերում: Սակայն մեր ուշադրությունը գրավում են
նրա երեք այնպիսի ռազմական ձեռնարկումները, որոնք կապ-
ված էին տերության ներքին շրջանների հետ, ընդ որում
դրանք դարձյալ կապվում են արևմտյան ուղղության հետ:

753 կամ 752 թ. մ.թ. ա., տարեգրության համաձայն
(YKH, 156, DI+DII₁₁), տեղի է ունեցել արշավանք դեպի
Արմե երկիրը և նրա թագավորական քաղաք Նիխիրիան: Իր
Հաղթանակը Արմենի նկատմամբ Սարդուրին հիշատակում է
Ասորեստանի նկատմամբ տարած Հաղթանակի կողքին: Հա-
վանաբար, երկու բախումներն էլ մինույն արշավանքի ժա-
մանակ են տեղի ունեցել: Այս ենթադրությունը հաստատվում
է Նիխիրիա քաղաքի տեղադրությամբ, որը կատարվում է նրա
հայկական Նփրկերտ գավառի (այժմ՝ Մալաֆարկին) հետ
նույնացման միջոցով⁷⁹: Նփրկերտ գտնվում էր Աղձնիք նա-

հանգում, Կովմերի-Ծուբրիալից արևմուտք և Ուրմեից Հարավ-
արեմուտք: Նրա հարավային սահմանը Տիգրիս գետն էր, որի
այն կողմը տարածվում էին Ասորեստանյան տերության հո-
ղերը:

Արմենի և Ուրմեի հարաբերակցությունը դիտարկելիս հարկ
է հաշվի առնել, որ քանի որ երկուսն էլ հիշատակվում են միև-
նույն աղբյուրի՝ Սարդուրի II-ի տարեգրության մեջ, ապա
դժվար է դրանք նույնացնել տարածքների առումով: Ավելի
շուտ խոսքը երկու երկրների մասին է: Գալով նրանց անվա-
նումներին, պետք է կարծել, որ դրանք միևնույն էթնատեղան-
վան երկու տարբերակներ են՝ սկզբնական ձայնավորի հեր-
թագայմամբ: Եթե հաշվի առնենք, որ «ուրարտերենի, հավա-
նաբար նաև ակկադերենի ուն մեծ մասմբ փաստորնն հա-
զորում է օ ձայնավորը» (Դյակոնով), ապա այստեղ կարելի
է ենթադրել ա ձայնավորի երկու տարբեր արտասանություն-
ներ. բաց ա և փակ՝ օ, որոնք և տվել են մի դեպքում Արմեն,
մյուսում Օրմե (որը գրանցվել է որպես Ուրմե)⁸⁰: Այս երե-
վույթը (ա-ի բաց և փակ արտասանությունը) հատկանշական
է, համենայն դեպքում, արդի հայերենի որոշ բարբառների հա-
մար:

Երկու այս երկրների կապակցությամբ կարելի է անել նաև
Հետեւյալ ենթադրությունը: Աշշուրնածիրապալ II-ը (884/3—
859 թթ. մ.թ. ա.) հիշատակում է, ինչպես հայտնի է, Ներքին
Ուրումու երկիրը (ԱԲԻՒ, 23, II, 2), որը հետազոտողները
(սովորաբար պարզապես Ուրումու անվան տակ) համեմա-
տում կամ նույնացնում են Ուրմեի հետ և կապում ուրումու
ցեղերի հետ: Այդպիսի անվանում (այսինքն՝ Ներքին Ուրումու)
կրող երկիրը կարծես թե ենթադրում է նաև մեկ այլ՝ Արտաքին
Ուրումու կամ սոսկ՝ Ուրումու անունով երկրի գոյությունը:
Այս վերջինը կարելի կլիներ նույնացնել Արմե երկրի հետ,
որն ավելի մոտ էր գտնվում Ասորեստանին (անմիջապես Տիգ-
րիսի մյուս ափին), քան Ուրմեն, որն ընկած էր ավելի հեռու՝
Հյուսիս-արևելքում:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁹ Բ. Բ. Պուտրովսկий. Օ քոնչոյդենի արմանակության արմանական աղբյուրների նախարիայի հետ (ՊԱՀ, ս. 36):

752—751 թթ. կապակցությամբ տարեգրության մեջ հիշատակվում է մի մեծ արշավանք՝ Ուրմի երկրի դեմ (ՍԿՀ, 155, A₂₂ և Հաջ.), որը, ինչպես պարզվում է, չէր հապատակվել ուրարտական իշխանությանը, հակառակ Սարդուրի նախորդների ջանքերին։ Ուրարտուի թագավորը հաղորդում է 11 ամրոցների ավերման, 9600 տղամարդկանց, կանանց և ղեռասների տեղահանման և մեծ քանակությամբ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ ավարառելու մասին։

Բինգյոլում գտնված մի արձանագրության հատվածի վրա (ՍԿՀ, 157) ընթերցվում է, որ Սարդուրի Ա-ը նվաճել է այստեղ Ալուշի[...] լա երկիրը⁸¹։

Վերջապես, Դավթի բլրի վրա (Արգիշթիխինիլի-Արմավիր) գտնված մի արձանագրության մեջ (ՍԿՀ, 4185) տեղեկություն է պահպանվել այն մասին, որ Սարդուրի Ա-ն այստեղ ևս ստիպված է եղել ուժ գործադրել, այն դեպքում, եթե այս երկիրը նվաճվել էր ղեռես նրա հոր՝ Արգիշթի Ի-ի օրոք⁸²։

Սրանով ավարտվում են ուրարտական աղբյուրների տեղեկությունները տերության արեմտյան մասում և ընդհանրապես ներքին շրջաններում անհնագանդ երկրների ու ցեղերի հետ տեղի ունեցած բախումների մասին։ Սարդուրի Ա-ի հաջորդներից և ոչ մեկը տերության գոյության մնացած մեկ ու կես հարյուրամյակի ընթացքում (մ. թ. ա. VIII դ. երկրորդ կես-VII դ.) չի հիշատակում ոչ Ուրմե(ու) երկիրը, ոչ վերը թվարկած երկրներից որևէ մեկը և ոչ էլ ընդհանրապես տերության որևէ այլ ներքին շրջան՝ մեզ հետաքրքրող (այսինքն՝ բախումների) իմաստով։ Նման լուսնան պատճառներին մենք դեռ ստորև կանգրադառնանք։ Գալով Եփրատի հովտին ու անդրնիդրատյան շրջանին, ապա այդ մեծ ժամանակամիջոցում հիշատակվում է միայն մեկ, Ռուսա Ա-ի (685—645 թթ.) օրոք իրականացված արշավանք, որն ուղղված էր Մուշինի, Խաթե և Խալիտու երկրների դեմ (ՍԿՀ, 278₄)։

Եթե այժմ հանրագումարի բերենք ուրարտական թագավորների՝ իրենց տերության հզորության դադարիչներին,

⁸¹ ՍԿՀ, 157 և ծանոթությունները։

⁸² Տե՛ս Արյունյան, Բնանուլի, ս. 238 և ըլ.

այսինքն, մ. թ. ա. VIII դարի առաջին կեսում, արևմուտքում իրականացրած ուղմական ձեռնարկումները, ապա մեր առջև կդագրվի նրանց աշխարհագրական ծավալման երկու պլան, երկու եղր։ Դրանցից մեկը՝ հեռավոր կամ խորքային եղրը, անցնում էր Եփրատի հովտի երկանքով, և դարձել էր Ուրարտական տերության ու փոքրասիական, այսպես կոչված «ուշ խեթական», բայց իրականում էապես հայալեզու մանր թագավորությունների կոնտակտային գոտի։ Մյուսը՝ մոտակա եղրը, դեպի լեռնաշխարհի կենտրոնը ձգտող հայկական էթնալեզուական տարրի հիմնական զանգվածի ճակատագիծն էր, որտեղ առաջին հերթին տեղի էին ունենում հայկական տարրի բախումները հակառակ ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի արևմուտք շարժվող ուրարտական ուղմական մեքենայի հետ։ Այդ գիծը ձգվում էր հարավից հյուսիս՝ Արմե(Նփրկերտ)՝ Կումերե(Շուրբիա—Սասուն)՝ Ուրմե(ու) (Տարոն)՝ Սրիսի (Հարք)՝ Տուրարածինիեկի խուրի («Տուրարածի հովտ»—Տուրարածատափ)՝ Ալուշի[...] լայի (Բինգյոլի) միջով դեպի Եփրատի ակունքները։ Թեև ուրարտական հզոր թագավորները հաստատուեն ամրացել էին Եփրատով անցնող արևմույան սահմանի վրա, բայց և այնպես նրանց տերության կենտրոն Բիանիլիի և այդ սահմանի միջև գոյություն ուներ մի պատվար ի գեմս հիշատակված երկրների, որը ժամանակ առ ժամանակ ակտիվանալով, զառնում էր ուրարտական թագավորների համար առավել շշշափելի ու վտանգավոր։ Մենք արդին ակնարկել ենք Ուրարտու պետության ներսում ալղորինակ ներքին բախումների եզակի բնույթը⁸³, ինչպես և այն հանդական գամանքը, որ դրանք խմբավորված էին բավական հստակութեն գծագրվող մի սահմանագծի վրա։ Նկատի ունենալով այդ ժամանակներում և այդ տարածքներում հատկապի հայկական, և ոչ թե որևէ այլ, ցեղերի գերագույն ակտիվության հանգամանքը, հարկ է մտածել, որ սա իրոք հայկական էթնականական տարրի հիմնական զանգվածի տարածման արևել-

⁸³ Ն. Վ. Հարությունյանը որակում է այդ բախումները որպես «բավական տարօրինակ» Տե՛ս Բնանուլի, ս. 229, 234, 249.

յան եղրն է, այն տեսքով, որին ուրարտական թագավորները հանդիպել էին իրենց դեպի արևմուտք առաջխաղացման ժամանակ և որը նրանց հաջողվում էր պահպանել իրենց հզորության գագաթնակետին: Այլ խոսքով ասած, այստեղ, այս երկու սահմանների միջև, գծագրվում է, եթե կարելի է այսպես ասել, մի «նախնական» Հայաստան: Ուշադիր զննելով նրա տարածքը, կարելի է նկատել, որ այն զարմանալիորեն զուգաղիպում է Հերոդոտոսի պատկերացրած ողջ Հայաստանի տարածքին: Բացահայտվում է, ուրեմն, ևս մի հիմք Հերոդոտուի այդօրինակ պատկերացման համար, այն արձանագրում է Հերոդոտոսից դարեր առաջ գոյություն ունեցած իրավիճակը: Եթե այդ պատկերացումը V դարի համար ժամանակավրիպություն (անաբրոնիզմ) էր (քանի որ Հայաստանն այդ ժամանակ արդեն ընդգրկել էր լեռնաշխարհի նաև արևելյան մասը), ապա Ուրարտական կայսրությանը նախորդող և նրա սկզբնական ժամանակաշրջանների համար այն իրականություն էր⁸⁴:

Ահա, եթե ուրարտական թագավորներին այսպես թե այնպես հաջողվում էր ժամանակավորապես արգելակել՝ այդ «նախնական» Հայաստանի ընդարձակումը դեպի արևելք, ապա նրանց ուժերից վեր էր կասեցնել էթնալեզվական իրմրերի ներծուումը, գիֆուղիան, ու առավել ևս հարևան ցեղերին հետեղականորեն փոխանցվող հայոց լեզվի երթը, որոնք, դժվար է ասել, թե այդ ժամանակ արդեն լեռնաշխարհի արեվելյան հատվածի որ անկյունն էին հասցրել հայացման օջախները: Այդ պիտի պարզն ապագա հետազոտությունները:

84 Այդ նույն «նախնական» Հայաստանը իր տարածքով համապատասխանում է նաև Քսենոփոնի «Աքեմետյան Հայաստանին» (տե՛ս վերը): Ընդհանրապես, նրա առկայությունը նշված սահմաններում, թույլ է տալիս նոր բացատրություն տալ Հայաստանի՝ Աքեմենյան տերության մեջ երկու մասի բաժանված լինելու ինդրին: Նշենք նաև, որ մեր ակնարկած «նախնական» Հայաստան հաօկացությունը սկզբունքորեն տարրեր է Ս. Տերմյանի ենթադրած «նախնական Հայաստանից», որը նա տեսնում է փոքրասիական քաղաք Կեսարիայի շրջակայքում, այդպես թարգմանելով Մովսես Խորենացու «Պրոտի Արմենիա» («Առաջին Հալք») արտահայտությունը:

* * *

Այսպիս, ուրեմն, Սարդուրի II-ին հաջորդած ուրարտական թագավորների արձանագրություններում, ընդհուպ մինչև տերության անկուսը, մենք այլև չենք հանդիպում վերը նըշված երևությունը հիշեցնող որևէ մի բան: Այդպիսի լուրջումը կարող է երկու բացատրություն ունենալ: Կամ դրա պատճառը Սարդուրիից հետո նկատվող՝ համապատասխան աղբյուրների խիստ կրծատման հանգամանքն է, կամ էլ այն, որ իրենց նախսկին հզորությունը կորցրած ուրարտական թագավորները այլևս ի վիճակի չեն դիմագրավելու իրենց տերության տարածքում տեղի ունեցող դանդաղ, բայց հաստատուն էթնիկական շարժումներին: Մտահոգված լինելով առաջին հերթին տերության արտաքին սահմանների պահպանման խնդրով՝ նույն Ասորեստանի ազգեստիայից և Առաջավոր Ասիայում այդ ժամանակները հայտնված կիմմերական, իսկ այնուհետև՝ սկյութական ցեղերից, նրանք, հավանաբար, ինքնահոսի էին մատնում այդ, մասամբ իսկապես անորսալի, շարժումները, որոնք, սակայն, հետագայում իրոք որ ճակատագրական նշանակություն ունեցան տերության փլուզման խնդրում:

Համենայն դեպի, այդ լուրջյան պատճառ չեր կարող դառնալ նշված տեղաշարժի դագարը, որովհետև այդ կհակասեր VI դարի մեջ արդեն ծանոթ հանրագումարին՝ Ուրարտական տերության գրեթե ողջ տարածքում արդեն Հայաստանի գոյության փաստին:

Սակայն ուրարտական աղբյուրներում համապատասխան տվյալների բացակայությունը ամենակին չպետք է խանդարի մեզ շարունակելու մեր որոնումները և մեզ հետաքրքրող պրոցեսի հաջորդ փուլերի հետազոտությունը. այն միայն նոր աղբյուրային բազայի հայտնաբերման խնդիրն է հարուցման: Այդպիսին գտնում ենք վաղմիջնադարյան հայկական աղբյուրներում, մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացու պատմության մեջ: Բնականաբար, մենք այդ դեպքում հաշվի ենք առնում այն հսկայական տարբերությունը, որ կա մի կողմից՝ ուշ շրջա-

նին պատկանող այդ աղբյուրի, որն ընդունակ է պահպանելու հաղարամյա հնություն ունեցող իրադարձությունների սոսկ հեռավոր արձագանքները, այն էլ՝ փոխակերպված վիճակում, և մյուս կողմից՝ իրադարձություններին ժամանակակից այն աղբյուրների միջն, որոնք մենք նոր դիտարկեցինք: Այդ տարբերությունից բխում է նաև իրենից այդքան հեռու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Մովսես Խորենացու բերած տվյալների օգտագործման միանգամայն այլ մեթոդիկայի անհրաժեշտությունը: Այդպիսի մեթոդիկայի մշակման գործում վերջին տասնամյակների ընթացքում զգալի աշխատանք է կատարվել, որը հիմք է ծառայում պատմահոր մատուցած նյութը որպես պատմական աղբյուր կիրառելու հետագա փորձերի համար⁸⁵:

Վերը զուգահեռ անցկացվեց ասուրական աղբյուրների մուշկու և ուրումու ցեղանունների գույզի և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Մշակ և Արամ անձնանունների միջն: Այժմ մենք պիտի դիտարկենք «Հայոց պատմության» տվյալները էլ ավելի հին պրոցեսի՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման մասին:

85 Վերին ժամանակները մեր հանրամատչելի ժամուլում, հեռաւտատեսային հաղորդումներում և, ցավոր սրախ, երեմն նաև գիտական ժամուլում մեր այս աշխատառության մեջ շշափվող խնդիրների շուրջը զարգացվել են տեսակետներ», որոնք պատկանելով գործին անտեղյակ և մասնագիտությամբ այդ հարցերից հեռու կանգնած անձնագործությունների, բնականարար պարունակում են րազմաթիվ արտառող սխալներ ու մերձեցումներ: Վերջիններին մեջ հատկապես նշելի է այն, որ ելույթների հեղինակները ի վիճակի շնորհակալու պատմական աղբյուրները ըստ նրանց տեղեկատվական արժեքի հատկանիշի: Այսպիս, իրադարձություններին ժամանակակից սեպագրական վավերագրերը և Մովսես Խորենացու որևէ հաղորդում՝ իրենից ավելի քան մեկ հազարամյակ առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, նրանք պարզունակ կերպով հակադրում են միմյանց: Մինչդեռ այդ երկու տիպի պատմական աղբյուրները, նրանցից իրական պատմագիտական նպաստ ստանալու համար, պահանջում են միանգամայն առարեք ժողովումներ, մշակման տարրեր մեթոդներ, որոնք վազուց ի վեր հայտնի են աղբյուրագիտության մեջ, բայց, բնականարար, անհայտ են մնում այդ հեղինակներին:

Գիտական գրականության մեջ բավարար արտացոլում չի ստացել այն փաստը, որ «Հայոց պատմության» մեջ ներկայացված է Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման ոչ թե մեկ, այլ երկու ալիք: Հետազոտողների սկսում ուշադրությանն է արձանացնել (իրեն՝ Մովսես Խորենացու ցուցաբերած ընդգրգած հետաքրքրության հետքերով) միայն դրանցից երկրորդը, որ կապված է Հայկի անվան հետ: Նրան է ներկայացնում պատմահայրը որպես Հայ ժողովրդի նախնի, իր հերթին նրա ծննդարանությունը աստվածանշային թորգոմի, Թիրասի և Գոմերի միջոցով հասցնելով մինչև Հաբեթ՝ նոյնի որդին: Թե՛ պատմահոր, և թե՛ արդի հետազոտողների կողմից անհամեմատ ավելի քիչ ուշադրության է արժանացնել լեռնաշխարհի բնակեցման առաջին ալիքը, որն իրը տեղի է ունեցել Հայկից երեք սերունդ ավելի վաղ և կապված է եղել աստվածանշային Սեմի՛ նոյնի որդու, և նրա որդի Տարբանի հետ: Որպես այս երկու ալիքների մասին տեղեկությունների աղբյուր, Մովսես Խորենացին հիշատակում է, համապատասխանարար, հույն փիլիսոփա Օլիմպիոդորոսի բանավոր հաղորդումը (միաժամանակ և ժողովրդական ավանդությունները) և Մար Արամ Կատինայի մատյանը: Մենք այստեղ շնորհ մտնի Խորենացու այս երկու աղբյուրների խնդրի հետ կապված մանրամասների մեջ, մեկ համար կարևոր է միայն իմանալ, որ պատմահայրը Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման վերաբերյալ իր ձեռքի տակ ունեցել է երկու տարրեր աղբյուր, որոնց տվյալները նա պիտի համաձայնեցներ միմյանց, մի բան, որ նա, ինչպես կտեսնենք, կատարել է:

Որ Մովսես Խորենացին իրոք երկու տարրեր հաղորդումներ է ունեցել իր ձեռքի տակ, և ոչ թե հորինել է նրանցից մեծեկը, ակնհայտ է դառնում հետեւյալ պարագայից: Պատմահոր վերաբերմունքը այդ երկու հաղորդումների նկատմամբ ամենեն հավասար չէ: Եթե նա անվերապահորեն հավատացել է Հայկի մասին Մար Արամ Կատինայի պատմածին և ներկայացնում է նրա հետ կապված իրադարձությունները որպես աներկայելի փաստեր, ապա Օլիմպիոդորոսի պատմածը Սեմ Տարբանի վերաբերյալ նա վերապատմում է սոսկ որպես իր

ականջին հասած մի լուր, որի իսկությունը ինքը չի երաշխավորում և նույնիսկ մասամբ փորձում է նսիմացնել դրա նշանակությունը: Բանն այն է, որ այս վերջին հաղորդումը ըստ էռթյան խանգարում է Հայկի՝ որպես հայ ժողովրդի միանձնյա սկզբնավորողի վերաբերյալ պատմահոր Հիմնադրույթին, և նա ավելի շուտ կանտեսեր այն, եթե կարողանար, քան թե, վիճելու դեպքում, կհորիներ:

Այս «Հայոց պատմության» համապատասխան հատվածը: I, 6. «Ոլիմպիոդորոս անուն, այսպէս ասաց, «Պատմեցից ձեզ, ասէ, և զրոյցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զորս և բազումք ի գեղզկաց զրուցին մինչև ցայժմ: Մատեան լեալ Քսիսութրեայ (Նոյի—Գ. Ս.) և զրոյցս նորա, որ այժմ ոչ որեք երկի, յորում, ասեն, կարդ լեալ բանից այսպիսի: Ձետ նաւելոյն Քսիսութրեայ ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի, զնայ, ասէ, մի յորդոց նորա կոչեցեալն Սեմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ դիտել գերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում փոքր առ երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլումնեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իր զիեառն Սիմ, և դառնայ անդրէն յարեւելս Հարաւոյ, ուստի եկն: Իսկ ի կրտսերագունից որդոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք և Հնգետասան դստերօք և նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն՝ ընակէ անդէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարան, և զանուն տեղոյն ուր բնակեցամ՝ կոչէ Ցրօնք. զի անդ զառաջինն սկիզբն եղկ բաժանելոյ որդոց նորա ի նմանէ»: <...> Եւ այսոքիկ զրոյցք սուս և կամ թէ արդարե լեալ՝ մեզ լէ ինչ փոյթ: Այլ վասն գիտելոյ քեզ զամենայն, որ ինչ ի լոյ և որ ինչ ի գրոց՝ անցանեմ ընդ բնաւն ի գիրսս յայսոսիկ, զի իմասցիս զառ քեզ պարզամտութիմ իմոց խորհրդոցս»:

I,10. «Որում (Բելին—Գ. Ս.) ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զրոդի իւր զերամանեակ ի Բարելոնի՝ լու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդումք իւրովք և զստերօք և որդոց որդովք, արամբք զօրաւորօք, թուով իրեւ երեքհարիւր, և այլովք ընդունօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղխիս Եր-

թեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւիք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդոյ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս:

«Եվ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխիմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ Հարք են աստէն բնակեալք՝ աղզի տանն թորգոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Ցիշի և աստանօր ի պատմութեանս՝ ի Հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնանստիւ միով լերամբ, բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւ, ինքնակամ հնազանդեալ դիւցաղինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»:

Այս երկու հաղորդումները մի քանի ընդհանուր գծեր են պարունակում, որոնցից առաջին հերթին կշեշտենք աստվածաշնչական թեմաները: Առաջին հաղորդման մեջ այդպիսին է Նոյի բրդի Սեմի առկայությունը, նրա՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ տեղաշարժի ելակետը, այն տեղը, ուր Նոյը ցամաք ելավ, այսինքն՝ այստեղ Հիշատակված Արարատ լեռը: Երկրորդ հաղորդման մեջ գա Նոյի բրդի Հարեթն է և նրա սերունդները՝ Գոմերը, Թիրասը, Թորգոմը:

Այնուեւետե դա նաև Բարելոնն է, Հայկի տեղաշարժի ելակետը, որի ներմուծումը որպես այդպիսին իր հերթին կապված է աշտարակաշինության և լեզուների առաջացման աստվածաշնչական մոտիվների հետ: Եվ ոչ միայն ինքը՝ Բարելոնն է, այլև, որ ավելի կարեւոր է մեզ համար, ավանդության մեջ նրա առկայությունից բխող՝ տեղաշարժի ընդհանուր ուղղությունը Հարավից դեպի Հյուսիս: Այս ամբողջ տեղաշարժը՝ Բարելոնից դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, կարելի է համարել Աստվածաշնչի ներմուծում: Սրա հետ է կապվում նաև, ակներկար, «Երկիրն Արարադայ»-ի, որպես Հայկի հանապարհին առաջին հանգրվանի ներկայացումը: Ինչպէս նշնջ է

Մ. Արեղյանը⁸⁶, վկայակոչելով Գելցերին և այլ հետազոտողների, Մովսես Խորենացու Արարադը այսօրվա Արարատը է, որը նա անվանում է Մասիս, այլ Կորդուքի Արարադ լեռը Այդպես է նաև Փավստոս Բուղանդի մոտ⁸⁷:

Աստվածաշնչական այս թեմաների ներմուծումը ազգային ավանդության մեջ անպայման Խորենացուն վերագրելու որևէ անհրաժեշտություն չկա: Շատ հավանական է, որ նա ստացել է դրանք պատրաստի վիճակում, հիշյալ ավանդության կազմում, թեև, իհարկե, Սիմ լիւան անոնք աստվածաշնչային Մեմով ստուգաբանելը բավական հատկանշական է նրա մեթոդիկայի համար: Մ. Արեղյանը ցուց է տվել, որ աստվածաշնչական թեմաները կարող էին միահյուսվել հայ ազգային ավանդություններին նաև Մովսես Խորենացուց անկախ և նրանից ավելի վաղ⁸⁸:

Ինչկատ, մեջբերված հատվածներում մեզ տվյալ դեպքում հետաքրքրում է ոչ թե աստվածաշնչից ծագող նյութը, այլ այն, ինչ նրանց մեջ պարունակվում է այդ նյութից զատ: Այստեղ առաջին պլանի վրա է մղվում այն դերը, որ ազգային ավանդությունը վերագրում է Տարոն և Հարք գավառներին:

Հետաքրքրական է, որ Սիմի և Հայկի ուղիները դեպի Հայկական լինաշխարհի խորքերը գործնականորեն նույնականացնեն⁸⁹: Մեմը Կորդուքի Արարադ լիւից ճանապարհվում է դեպի Հյուսիս-արևմուտք և գալիս-հասնում Տարոն: Հայկը, դարձյալ, ըստ երևույթին, Կորդուքում⁹⁰ հանգրվանելուց հետո, դիմում է դեպի Հյուսիս-արևմուտք և գալիս հասնում Հարք գավառը, որ Տարոնի անմիջական հարևանն էր: Այսպիսով, երկու ավանդությունն էլ համառոք հանդիս են բերում միևնույն շրջանը:

Մեր հետազոտության համար արտակարգ կարևոր է այն հանդամանքը, որ Տարոն-Հարքի շրջանը համընկնում է Ուր-

մե(ու)՝ Արխիփի շրջանի հետ, որին մենք հանդիպեցինք Մենուա արքայի՝ Մուշի արձանագրության մեջ: Մուշ քաղաքը, որտեղ գտնվել է այդ արձանագրությունը, որում գրված է՝ «Ես նվաճեցի (երկիր) Ուրմեն, դրեցի այս քարակոթողը: Դեպի (երկիր) Արխիփ [...]», ինչպես հայտնի է, Տարոնի կենտրոնն է, որով և Տարոնն ու Ուրմեն(ու) երկիրը նույնանում են, եթե ոչ լիովին, գոնե իրենց տարածքների մի մասով: Հենց այդ երկիրն էլ, ինչպես տեսանք, հայկական ցեղերի և ուրարտական ուղղմական մեքենայի հակամարտության ամենաեռուն կետն էր, հայկական էթնալեզվական զանգվածի բաստիոնը, որը ոչ մի կերպ չէին կարողանում ընկնել ուրարտական երեք հզորագույն թագավորներ, հակառակ իրենց կատարած բազմաթիվ արշավանքներին:

Մուս կողմից, հենց այդ շրջանն է, ավելի ճշգրիտ՝ Հարքը (կամ Արխիփն, եթե հետևենք մեր առաջարկած նույնացմանը), որ ներկայացված է Մովսես Խորենացու մոտ որպես Հայկի տեղաշարժերի և նրա սերունդների՝ Հայկական լեռնաշխարհում տարածման ելակետ:

Այս համընկնումները ուղեկցվում են ևս մի հանգամանքով: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդումների, Հայկի տեղաշարժերը և նրա որդիների տարածումը ուղղված են վերոհիշշալ եւակետից միայն դեպի արևելք, ավելի ճիշտ, երեք ճյուղավորմամբ, դեպի հարավ-արևելք, արևելք և հյուսիս-արեվելք⁹¹, բայց ոչ դեպի արևմուտք, այսինքն՝ այնպիսի տպավորություն է ստացվում, որ կարծես դրանք այն շարժման անմիջական շարունակություններն են, որ ժամանակին սկսվել էր Եփրատի հովտից և ապա պատվարվել վերոհիշալ Արմենուկմերի (Շուբրիա)՝ Ուրմեն(ու)՝ Տուարածինիերի խուրի-Ալուշի[...]ա գծի վրա մ. թ. ա. VIII դ. առաջին կեսում՝ ուրարտական երեք հզոր թագավորների օրոք⁹²:

91 Հ. Մանանցյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, 1944, էջ 28:

92 Ալստեղից ումանք կարող են այն տպավորությունը ստանալ, թե մենք թվագուռ ենք Հայկի անձնավորությանը մ. թ. ա. VIII—VII դդ.: Եհարկե,

⁸⁶ Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 182:

⁸⁷ Փավստոս Բուղանե, II, 10:

⁸⁸ Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 568 և հաջ.:

⁸⁹ Ալդ. նշել է դեռևս Մ. Արեղյանը. տե՛ս նույն տեղում, էջ 185:

⁹⁰ Կաղմանների նախարարական տոհմը կապված էր Կորդուքի հետ: Տե՛ս Տ. Ածոնց, Արմենիա և պահանջական պատմության մասին, ՏՊԲ, 1908, ս. 418.

Հետեւնք Հայկի և նրա զավակների տեղաշարժերին Հարդից՝ ըստ Մովսես հորենացու (I, 11—12): Լուր առնելով թելի բանակի՝ «յերկիրն Արարադայ, մերձ ի տունն Կադմեայ», այսինքն՝ Կորդուք, ուր գտնվում էր Արարադ լեռը, ներխուժելու մասին, Հայկը շարժվում է Հարդից դեպի Վանա լիճը: Չքանցում այն և կանգ առնում լճից արևելք ընկած մի տեղանքում, որը թելի հետ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո անվանվում է «Հայոց ձոր»: Այս տեղանքը բաց հայտնի է միջնադարյան հայ հեղինակներին: Հայկն այստեղ դաստակերտ է շինում ու անվանում այն «Հայք» (այժմ՝ «Խեթ»): Այսպիսով, ճակատամարտը տեղի է ունեցել ուրարտական ցեղերի օրբանի հենց կենտրոնում⁹³: Սա Հայկի տեղաշարժման առաջին՝ արևելյան ուղղությունն է: Հայկի թոռը՝ Կադմոսը վերադառնում է իր

դա չի համապատասխանի իրականությանը: Հայկը առասպեկտական հերոս է սկզբնապես՝ աստված և ոչ՝ կոնկրետ պատմական գործիչ: Առասպեկտի համապուն պատմական իրադարձությունների և երևույթների մասին կարող են սոսկ հետափոր հուշեր պարունակել և ոչ թե տալ զրանց նկարագրությունը: Աչա, մեր կարծիքով, Հայկի և նրա որդիների տեղաշարժերը ժողովրապես արտացոլում են մ.թ.ա. VIII—VII դարերում կայացած՝ հայ էթնալեռվական զանգվածի տեղաշարժերը Հայկական լինաշխարհում: Մակայն ինքը Հայկը կարող էր պաշտամունքի առարկա լինել դրանից դարձիր առաջ, զառնեմ հայ ժողովրդի կազմավորմանը նախորդած ժամանակներում՝ Հայացազրությունը: Հայկին որպես կոնկրետ-պատմական դորձի ցեղերի միջնավայրում: Հայկին որպես կոնկրետ-պատմական դորձի ցեղերի միջնավայրում ամենասիելիորեն ընկնում է անհարմար վլիմակի մեջ, ինչպես որ այդ տեղի է ունեցել վերջերս, օրինակ, և. Միքայել յանի հետ (տե՛ս նրա «Պատմության և առասպեկտի սահմանները», Երևան, «Հեղուած», 1986 թույլատը): Այստեղ հեղինակը, մի կողմից, Հայկին ընակեցնում է մ.թ.ա. 2500 թ. (էջ 105), մյուս կողմից հայտնում, մի բներ սմիացւարարը կարծել է, թե «Արամազդը, Աստղիկը, Վահագնը, Միհրը և յունաները Հայկի պաշտած աստվածներն են եղել» (էջ 98): Հանրահայտ է, սակայն, որ այս դիցանունները (բացառությամբ Աստղիկի) հայոց մեջ են մտել միայն իրանական աշխարհի հետ սերտ շփոմներ սկսվելուց հետո, ամենավաղը՝ մ.թ.ա. VI—V դդ., Ուրեմն, ըստ նույն և. Միքայել շանցանի, Հայկը ապրած պիտի լինի նաև դրանից հետո, այսինքն կամ ինքնի իրենից 2000 տարի ուշ կամ 2000 տարի շարունակ... ինչպես որ սմիամիտու կարծիք է, ինչպես որակում է ինքը և. Միքայելանիանը, շուրջելով իր բրոցյուրի էջերում բազմաթիվ նմանօրինակ կարծիքներ:

93 Տե՛ս ստորև, էջ 120 և ժան. 103:

տիրույթները (Կորդուք): Այս «վերադառնալու» հանգամանքը պետք է վերագրել, ըստ երեսույթին, վերը հիշատակված աստվածաշնչական մոտիվների ազդեցությունը, որոնք, ինչպես ասվեց, թելադրել են Հայկի՝ հարավից (Բարեկոնից) հյուսիս շարժմելու գաղափարը: Պետք է ընդունել, որ այդ մոտիվներից զերծ տարրերակում Կազմուը, մյուսների նման, շարժվելիս է եղել հակառակ ուղղությամբ՝ Հարքից դեպի Կորդուք⁹⁴: Սա էլ տեղաշարժի երկրորդ՝ հարավարևելյան ուղղությունն է:

Հայկի անդրանիկ որդի Արամանյակի որդիներից Մանավագը մնում է Հարքում, իսկ Բազը տեղափոխվում է Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափը և իր անունով անվանում՝ այս գավառը Բզնումիք, լինն էլ՝ Բզնունյաց ծով: Նրան կից բնակվում է նրա եղբայր Խոռը (Խորխոսումիք գավառ): Ինքն Արամանյակը անցնում է հյուսիս-արևելք և բնակվում մի լեռան ստորոտում, որն անվանում է իր անունով Արագած (Արագածոտն գավառ): Նրա որդի Արամայիսը գետափին կառուցում է Արամավիր քաղաքը, տալով նրան իր անունը, իսկ գետն անվանում Երասմ՝ իր որդի Երաստի անունով: Նրա որդիներից մեկ ուրիշը, Շարան, նստում է Շիրակ գավառում, որն այդպես է կոչվում ըստ նրա անվանի: Արամայիսի Ամասիա որդին իր անունն է տալիս Մասիսի Մասիսի ժողովրդական հայությանը:

94 Ավանդության արդիսիք տարբերակի հետքերը կարծես թե պահպանիւ են թէ՞ նորենացու, և թէ՞ Անանուն պատմուիչն (Սերնոսի «Պատմությանը» կից մեզ հասած, այսպիս կոչված «Նախանկան պատմության» հեղինակի) մոտ: Հայկը, փաստորն, կոկու անգամ է տրամադրում իր թռչ Կազմուին նրա տիրույթները, առաջին անգամ՝ Բարեկոնից գալիս, այսուղ հանգրիվանելու ժամանակ («Տայ ի ժառանգութիւն Կազմեայ որդոյ Արամանեկայ», I, 10), երկրորդ անգամ՝ թելի հետ ունեցած ճակատամարտից հետո («Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իրոյ տանեա», I, 12): Նույնը ավելի շշշտված, տիսնում ենք Անանունի մոտ: Բարեկոնից գալիս՝ «Նո զնա(զերկիրն Արարադայ—Գ. Ս.) Հայկն կալուած ժառանգութեան Կազմեայ թոռին իրում որդոյն Արամանակալ» («Պատմութիւն Սերբուիք, Երևան, 1979, էջ 48) և ճակատամարտից հետո՝ «Եւ ի ժամանակի մահուան իրոյ ետ զնա (նոյն երկիրը—Գ. Ս.) կալուած ժառանգութեան Կազմեայ թոռին իրում, որդով Արամանակայ» (էջ 50): Անանունի մոտ

ուղիսի ու Ցոլակի անուններով այդ լեռան լանջին հիմնադրվում էն Փառախոտ և Ցոլակերտ շենքը, Երրորդ ուղին՝ Գեղամը շարժվում է դեպի մոտակա լիճը և անվանում այն իր անունով Դեղամա լիճ, որ այժմյան Սևանն է, Գեղ լեռը և Գեղա(ր)րունիք գավառը: Մրա որդի Սիսակի անունից իր անվանումն է ստանում Սիսական (Սյունիք) նահանգը, իր թոռան Գառնիկի անունից՝ Գառնի ամրոցը: Նույն Սիսակի զավակները ժառանգում են և «զդաշտն Աղուանից և զիեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն, որ կոչի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա (Սիսակի—Գ. Ս.) անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա» (II, 8): Այս էլ Հայկի և նրա զավակների տեղաշարժի երրորդ՝ Հյուսիսարևելլյան ուղղությունն է:

Տեսնում ենք, որ այստեղ Մովսես Խորենացին, իր սովորության համաձայն, լայնորեն օգտագործում է անձնանունները, տեղանունները, գետանունները, լճանունները, լեռնանունները և այլն իր ստուգաբանական որոնումների համար, տըլլալ դեպքում նպատակ ունենալով կապել Հայկի ու նրա զավակների տարաբնակեցման պատմությունը Հայկական լեռնաշխարհի որոշակի շրջանների հետ: Ընդսմին, թեև բացառած չէ, որ թվարկված ստուգաբանությունների որոշ մասը նա ստացել է արդեն պատրաստի վիճակում, այսուհանդերձ, նրանց բնույթը և կատարման մեթոդիկան շատ են մերժում պատմահոր ծեռագրին: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ նրա կոնցեպցիայի թելադրող և առաջատար տարրը ու թե վերոհիշյալ անուններն էին ու նրանց ժողովրդական ստուգաբանությունը, որ պայմանավորեին շարժման ուղղությունները, այլ հենց իրենք պատմական ավանդության մեջ տրված այդ ուղղություններն էին, որոնց համար էլ Մովսես Խորենացին

մենք հանդիպում ենք նույնիսկ ձեւակերպման բառացի կրկնության: Բնական է ենթադրել, որ մեկը մյուսի հետագա կրկնությունն է և նախնական ավանդության մեջ այս երկուամբ մեկը լի եղել: Այդ մեկը, մեր կարծիքով, առաջին հիշատակումն է, քանի որ նա է կապվում աստվածաշնչարին, մոտիվների հետ:

ստուգաբանական օրինակներ ու ապացույցներ էր որոնում ու գտնում: Կարելի է շկասկածնել, որ նրա համար դժվար չէր լինի նման օրինակներ գտնել նաև Հայկական լիոնաշխարհի ուրիշ շրջաններում, եթե Հայկանների շարժման մասին ավանդության մեջ նրան հաղորդված ուղղությունները տանեին դեպի այդ շրջանները:

Ուստի մենք կարող ենք, առ ի շգոյն ժամանակով իրադրություններին ավելի մոտիկ սկզբնաղբյուրի, հենվել հագույն շրջանից մինչև Վ դարը հարատեսած այդ ավանդության որպես Հայկական լեռնաշխարհով մեկ Հայկական էթնալեռվական տարրի տարածման պրոցեսը կամ նրա մի մասն արտացոլող մոդելի վրա: Այդպես վարվելու դեպքում մենք հաշվի պիտի առնենք նրա մեջ արտացոլված՝ և՛ շարժման ընդհանուր արևելյան ուղղությունը, և՛ սրա իրեք ճյուղավորումները՝ հարավ-արևելք, այսինքն՝ Կորդուք, արևելք, այսինքն՝ Ուրարտուի բնօրրան Բիայնիլիի կենտրոն, ու Հյուսիս-արևելք՝ ժամանակակից Հայկական ՍՍՀ տարածք:

Սակայն արդյո՞ք շկան ուրիշ աղբյուրներ, որոնք սատարեին մեզ Մովսես Խորենացու այս տեղեկությունները ըստ արժանիուն գնահատելու գործում: Վերցնենք, նախ, նրա նշած հարավարևելյան ուղղությունը: Վաղուց ի վեր Կադմուանձնանունը զուգադրվում է ասորեստանյան Կադմուսի նահանգի հետ: Հիրավի, Կադմուսիին Կադմուսին հատկացված Կորդուքի անմիջական հարեանն է, նրանց բաժանում է միայն Տիգրիս գետը⁹⁵: Այնուհետև, հանրահայտ է Ստրաբոնի հետեւյալ հաղորդումը: «Ահա մի հին ավանդություն այս ազգի մասին, Արմենոս, Թիսալիայի Արմենիոն քաղաքից, որ գտնվում է Ֆերսիսի և Լարիսայի միջև, Բոյբեյի վրա, ինչպես ասացինք, Յասոնի հետ արշավեց Հայաստան: Սրա անունով է կոչվում Արմենիա, ինչպես ասում են Փարսիացին Կյուրիսիլոս և Լարիսացին Մեդիոս, երկուան էլ զինակից Ալեքսանդրի: Նաև թե Արմենոսի հետ եկողները, բնակեցան Եկեղիք (Աշուաւուն):

որ նախապես Սոփիաց տակ էր, մյուսները՝ Սյուսպիրիտիսում (Ըօտութիւն) մինչև Կալաքեն և Աղիաբեն, Հայաստանի սահմաններից գուրսա (Strab., XI, 14, 12)⁹⁶:

Մի կողմ թողնենք Յասոնի և Արմենոսի անձնավորությունները և անդրադառնանք նշված շարժումների երթուղիներին, որոնք վաղուց ի վեր ուշադրության առարկա են⁹⁷: Այստեղ նշված Ակիլիսենն (Եկեղիքը) Եփրատի փոքրասիական հատվածի հնոց այն հովտի կարեռ մասն է կազմում, որի մասին որպես Հայկական էթնալեզվական տարրի օրրանի, վերը մանրամասն խոսվեց: Սյուսպիրիտիս տեղանվան մեջ, ճշգրտելով այն Սյուսպիրիտիսի, տեսնում են ասուրական աղբյուրների Շուրբրիան, այսինքն՝ Սասունը, որը, ևս, ինչպես տեսանք, գտնվել է Հայկական էթնալեզվական տարրի սկզբնական տարածման ոլորտում: Այնուհետև, խոսվում է քաջ Հայտնի Կալաքենում (Ասորեստանի երրեմնի մայրաքաղաք Կալսուի շրջակայքը) և Աղիաբենում Հայերի տարածման մասին, նշելով Հանդերձ, որ դրանք Հայաստանի սահմաններից դուրս են: Սակայն Շուրբրիա-Սասունից դեպի այդ երկրները այլ ճանապարհ չկա, քան Կորդուքի վրայով⁹⁷, որի մասին առանց անոնմը տալու, խոսում է Մովսես-Խորենացին, որպես Կադմոսին հատկացված Երկրամասի:

Պատմահոր նշած մյուս ուղղությունների գնահատման խնդրում որոշակիորեն օժանդակում են հենց ուրարտական աղբյուրների մի քանի տվյալներ: Գրտական գրականության մեջ նշված է այն դերը, որ կատարել է Հայկական տարրի տարածման խնդրում ուրարտական թագավորների՝ էթնիկա-

96 Թարգմ. Հր. Աճառյանի, տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայերի մասին», № 1, Ստրարոն, Երևան, 1940, էջ 60 և հաջ.:

96— J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, S. 15.

97 Այստեղց, ինչպես և Մովսես Խորենացու Հաղորդածից, երևում է, որ Կորդուքը հնագույն ժամանակներից պետք է գել մասսամբ ընակեցված լիներ Հայերով: Քանիովոն չի նշում այդ հանգամանքը, անվանելով Կորդուքը «Կարդուխների երկիր»: Քաղաքականորեն Կորդուքը միացվել է Հայաստանին բավական ուշ՝ միայն Տիգրան II-ի օրոք:

կան գանգվածների վերաբնակեցման քաղաքականությունը, որը հար և նման էր Հարուսան Ասորեստանյան տերության որդեգրած Համապատասխան քաղաքականությանը⁹⁸:

Ուրարտական արքաների արշավանքների ժամանակ կատարված բնակչության խոշոր զանգվածների տեղահանումների օրինակները բազմաթիվ են⁹⁹, և նրանց մի խոշոր մասը անմիջականորեն վերաբերում է մեզ այստեղ հետաքրքրող՝ տերության արևմտյան շրջաններին: Դիտարկենք դրանցից Արգիշտի I-ի համեմ և Սուփիա երկրներից բերած և նորակառույց էրերումի բերդաբաղաքում տեղավորած 6.600 ուազմիկների հայտնի դեպքը (YKH, 128 A 215-22): Սուլյն Հաղորդումը մի շարք եղբակացությունների և ենթադրությունների տեղիք է տվել: Նախ և առաջ համարում են, որ այս ուազմիկները կարող էին հայալեղու լինել¹⁰⁰, քանի որ ծագում էին հայալեղու ցեղերի տարածման շրջանից՝ Եփրատի վերին հոսանքի հովտից, որտեղ գտնվում էին համեմ և Սուփիա երկրները: Այսուհետև, ըստ երևույթին էրերումիում այս ուազմիկների բնակեցման հետ է կապվում նաև «Մհերի դուռը» արձանագրության մեջ բացակայող հուարշա աստծու այստեղ Հայտնվելու հանգամանքը: Այս աստվածությունը էրերումիում հանդիսաւ է գալիս երկու նույնական արձանագրություններում, որոնք տեղավորված են նրա սրբավայր «սուսիի» մուտքի աջ և ձախ կողմերում¹⁰¹: Քանի որ էրերումի քաղաքի անունը

98 Դյակոնով, ПАН, с. 233.

99 Տե՛ս Ի. Մ. Դյակոնով, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1, с. 90 и сл. Տեղահանված բնակչության մի մասը, ըստ Հեղինակի կարծիքի, օգոստով ծված էր թագավորական և տաճարակին տնտեսություններում որպես ստրկական աշխատանքալին ուժ, մյուս, մեծ մասը ընկնում էր մասնավոր սեփականատերերի ձեռքը կամ ընակեցված հողաբաժինների վրա որպես պետական ստրկական ուժ: Մի նշանակալի մասն էլ ներմուծվում էր զորքի մեջ որպես սահմանամերձ ամրոցների կայազոր (էջ 99 և հաջ.): Հենց արդպիսին էր Արգիշտի I-ի էրերումիում բնակեցրած ուազմիկների հակառագիրը (էջ 90):

100 Դյակոնով, ПАН, с. 233.

101 ԱԿՀ, Новые урартские надписи, № 8—9, Дյаконов, ПАН, с. 233. Г. А. Меликишвили, К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту, ВДИ, 1948, № 2, с. 40 слл.

դեռևս՝ Համոզիլ կերպով չի ստուգաբանվում, կարելի է նեթագրել նաև, որ այն նույնպես աղերսվում է հաթիք և Սուսփի երկրներից տեղափոխված ուղղմիկների լեզվի հետ և որ գուշի նրա ստուգաբանությունը պետք է որոնել Հայոց լեզվում:

Ի՞նչ բախտ է վիճակվել այդ բնակչությանը Արարատյան դաշտում: Այդ մասին դատողություններ անելու համար մենք այսօր, թերևս, միայն մեկ փաստ ունենք, որը, սակայն, կարող է շատ ինֆորմատիվ լինել, էրեբումիի հիմնադրուժից շուրջ Հարյուր տարի անց, էրեբումի-Արինքերդից մոտավորապես տասը կմ դեպի արևմուտք գտնվող Թեյշերախինի-Կարմիր բլուրի՝ Ռուսա Ռ-ին պատկանող արձանագրության մեջ կրկին անգամ հիշատակվում է նույն իուարշա աստվածությունը՝ Իարշա ձևով: Այն հանդիպում է ուրարտական դասական աստվածների թվարկման մեջ¹⁰², իրեն հասանելիք զո՞հի՝ մեկ ունարի հիշատակման հետ միասին: Եթե վերջնականորեն հաստատվի այն կարծիքը, որ Ի(ու)արշա աստվածությանը հիրավի էրեբունի տեղափոխված 6.600 խաթեական ու ծուփայական ուղղմիկների հետ է կապված, ապա կարելի կլինի եղրակացնել, որ սրանց սերունդները հետագա Հարյուրամյակի ընթացքում տարածվել են այստեղ գտնվող Ազա երկրով մեկ, Համենայն դեպի, թափանցել են Թեյշերախի: Բացի այդ, կարելի կլինի խոսել այդ էթնիկական շերտի սույն շրջանում ունեցած էական նշանակության մասին, եթե նրա աստվածությունը ներմուծվել էր ուրարտական պաշտոնական դիցայնարի մեջ:

Եթե ընդունելու լինենք, այսպիսով, որ Արարատյան Դաշտում արդեն մ. թ. ա. VIII դ. սկզբներին Հայալեզու բնակչության մի կողյակ էր առաջացել, որը գնալով մեծանում էր, ապա Հնարավորությունը է ստեղծվում այսօրինակ էրեբությունը՝

102 ՍԿՀ, 448₇₋₈. Աստվածներն ալսող դասավորված են աշապիսի-Հերթականությամբ. Խալդի, Թեյշերա, Եփինի (կոտրվածք), Ուարերանի, Խալդիի զենքը, Խալդիի դարպանը, Խարշաւ Տե՛ս Հ. Բ. Արյունյան, Խօնք յուրածուկնեան համար, Երևան, 1966, с. 16 և 38, 94. Հեղինակի կարստիքը Ի(ու)արշա աստվածությունը, Հավանարար, կապված է նույն Արդարատյան դաշտի Ազա երկրի տեղական բնակչության հետ:

ները համարել Մովսես Խորենացու «Պատմության» այն տվյալների հաստատումներից մեկը, որոնցում մատնանըշ-ված է հայ էթնալեզվական տարրի տարածումը դեպի Արարատյան դաշտը ու այնուհետև դեպի Սյունիք ու «դաշտն Աղուանից և լեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ» և մինչև «Ուտէացւոց և Գարգամանացւոց և Սաւեհացւոց և Գարգարացւոց» հողերը (II, 8): Նման կղզյակները նաև պիտի որոշակի լափով ուղղություն տային դեպի արևելք տեղաշարժվող հայեղու էթնիկական հիմնական զանգվածին:

Ուրարտական թագավորների ձեռնարկած վերաբնակեցումների հսկայական մասշտաբների (մեզ հասած տվյալների հանրագումարային թվերը վկայում են մի քանի հարյուր հազար մարդու տեղաշարժի մասին) և տարրեր էթնիկական միավորների առկայության պայմաններում, տերության տարրեր մասերում պիտի գոյանացին էրեբունու նման բազմաթիվ կղզյակներ՝ օժտված էթնիկական ամենատարբեր նկարագրելով: Առանձնապես մեծ պիտի լիներ նման կղզյակների կուտակումը տերության կորիզ հանդիսացող՝ նեղ իմաստով Ուրարտու-Իարշայիլիի տարածքում, ուր, ինչպես Հայտնի է, փոխադրվում էր տեղահանված զանգվածների զգալի, եթե ոչ հիմնական, մասը: Դրանց մի խոշոր բաժինը աղբյուրների տվյալների համաձայն դուրս էր բերված Հատկապես արեմըտյան՝ մերձեփրատյան, անդրեփրատյան շրջաններից, Ուրմե երկրից:

Մեզ հայտնի է մի փաստ (գուցե մեզ Հասած շատերից մեկը) Ուրմե երկրից Հազարավոր մարդկանց տեղահանման և Թիանիլիում բնակեցներու մասին (ՍԿՀ, 127 VI₅₋₇) նույն Արգիշթի I թագավորի օրոք, որ իրականացրել էր էրեբունիի բնակեցումը: Այդ զանգվածին կարելի է վերագրել նույն դերը, որը խաղացած պիտի լինեին Խաթե և Սուփիա երկրներից Արարատյան դաշտ տարվածները, այսինքն՝ Համալեզու զանգվածների համար ձգողական ուժի դերը: Այս ևս կհամընկներ Մովսերի համար ձգողական ուժի դերը: Այս անգամ՝ Հայկի շարժուս Խորենացու տվյալների հետ, այս անգամ՝ Հայկի շարժ-

ման մասին դեպի Վանա լճից արևելք ընկած Հայոց ձոր¹⁰³ գավառ:

Այս բոլորը պետք է նպաստեր Ուրարտական տերության ողջ տարածքի հայացման արագացմանը:

Այն, ինչ այստեղ ասվում է հայալեզու տարրի մասին, կարելի է վերագրել նաև ուրիշ ոչ ուրարտալեզու տարրերին, որոնց նույնպես Վանի թագավորները վերաբնակեցնում էին տերության մի ժայրից մյուսը: Սրանց հատվածների միջև ևս պիտի ծագեին ձգողական ուժեր: Այդ բոլորը, հակառակ ուրարտական արքաների նախնական դիտավորության, որն, ի թիվս այլ նպաստակների, նաև իրենց իշխանության համար վտանգավոր էթնիկական այդ զանգվածների մասնատումն ու տարանջատումն էր հետապնդում, ջուր էր լցնում բնաշխարհի բնակչության համախմբման, կոնսոլիդացման ընթացքի ըրազացին:

Միաժամանակ, սակայն, նմանօրինակ վերաբնակեցումները և նրանց հետևանքները պետք է գնահատել որպես Ուրարտական տերության տարածքի հայացման ընթացքի վրա ազդող սոսկ օժանդակ գործոն, որպես մի դրսերում զանգվածային էթնալեզվական առաջխաղացման այն հիմնական ցործոնի, որը բազմալեզու տերության շրջանները մեկը մյուսի հետևից ներգրավում էր հայկական էթնոսի կամ հայոց լեզվի, կամ թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի, գերակշռության ոլորտը Սույն գրութք հիմնավորելիս դարձյալ հնարավորություն ունենք հենվելու Մովսես Խորենացու մատուցած տվյալների վրա: Պատմահայրը քանից շեշտում է, որ Հայկը և հայկաներն իրենց տեղաշարժերի ժամանակ ոտք են կոխում այնպիսի հողեր, որտեղ արդեն տեղական բնակչություն կար, այսինքն՝ արտահայտվելով այսօրվա լեզվով, նստամ էին որոշակի հնաթաշերտի վրա: Ըստ երևույթին այդ ենթաշերտի խնդիրը ու

պակաս շափով է հետաքրքրել պատմահորը, քան այն զբաղեցնում է այսօրվա հետազոտողներին:

Պատմահայրը շորս անգամ անդրադառնում է այդ խընդրին: Այդ դեպքերից երկուսը մենք արդեն ցուցադրել ենք վերը՝ ընդհանուր կոնտեքստում, այժմ բերենք դրանք առանձին: Դրանցից առաջինը վերաբերում է Հայկի նախնական հանգըլվանին՝ «Արարագի երկրում», այսինքն՝ Կորդուքում (տե՛ս վերը, էջ 110, ծան. 90). «Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւը ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն զադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայէ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալրածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կազմեայ որդոյ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյց» (I, 10):

Երկրորդ դեպքը, նույն գլխում, վերաբերում է Հայկի գալքստյանը Հարբ-Տարոն, որտեղից էլ սկսվում է նրա զավակների տարաբնակեցումը. «Ցիշի և աստանօր ի պատմութիւնս՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս ալյորիկ, առ երկայնանստիւ միով լերամբ, բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւը, ինքնակամ հնազանդեալ զիցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրսա:

Նախքան երրորդ դեպքին անցնելը նշենք, որ, ինչպես արգեն ասված է գրականության մեջ¹⁰⁴, երկու հիշատակությունը այն մասին, թե այստեղ մեջըերված Մար Աբասը հաստատում է «նախապես հիշված (ասացեալ) անգիր զրոյցները», վերջիններիս տակ նկատի ունեն պատմահոր նախորդ հաղորդումները Սեմի և Տարբանի մասին: Առաջին հիշատակությունը նկատի ունի Սեմի ելակետը Հայկական լեռնաշխարհի խորքը մտնելուց առաջ՝ Արարագ լեռան շրջակայքը, իսկ երկրորդը, Սիմ լեռան շրջակայքը, այսինքն՝ Տարոնը, որտեղ Սեմը բնակվելու է թողնում իր որդի Տարբանին: Վերշին հանգամանքն արտահայտվում է նաև տեղանքի նկարագրության նույնության մեջ. «և դիպեալ դաշտի միում փոքր առ երկայնանստիւ միով լերամբ» (I, 6) և «ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսու-

¹⁰³ Խիստ հատկանշական է այս իմաստով հենց «Հայոց ձոր» անվանումը: Նման անունները, ինչպիս նշում է ի. Մ. Դյակոնովը, կարող են հանդիս գալ միայն էթնիկական խորթ միշավայրում, որպես տարբերակի ընթացանիշներ:

¹⁰⁴ Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

րիկ, առ երկայնանսիւ միով լերամբ» (I, 10). Այս կերպ Սեմ-Տարբանի մասին հաղորդումը կապակցված է Հայկի մասին հաղորդման հետ:

Ընդգծենք, որ երկու դեպքում էլ պատմահայրը շեշտում է այս վայրերի տեղական բնակչության սակավությունը:

Ահա և երրորդ դեպքը, որն ավելի հանրագումարացին բնույթ ունի. «Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն (Մարտիրոս-Գ. Ս.), թէ ի յոլով տեղիս գտանէին բնակեալք ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան ու ցիր սակաւք ցառաչ քան զգալուատ բնիքին մերոյ նախնույն Հայկալ» (I, 12). Այստեղ նույնպիս ընդգծված է տեղաբնիկների սակավությունը. սակայն դրա կողքին մեր ուշադրությունն են գրավում երկու արտահայտությունները. Առաջինն այն ցուցումն է, որ տեղաբնիկները ապրում էին «ի յոլով տեղիս... յերկրիս մերում» («Մեր երկրում... բազմաթիվ տեղերում»); Սրանով նրանց սակավությունը թեև չի բացասակում, բայց ընդունվում է, որ նրանք տարածված էին ոչ միայն Կորդուքում ու Տարոնում, այլ ամբողջ երկրով մենք: Երկրորդը պատմահոր շեշտված այն պնդումն էր որ, չնայած այս հանգամանքին, Հայկը մնում է «բնիկ մեր նախնի»: Տպավորությունն այն է, որ Մովսես Խորենացին կարծիս ստիպված է հաղորդում տեղաբնիկների մասին և երկուդում է, վիճին թե այդ հաղորդումը վնասի Հայկի առաջնության գաղափարին: Այդ տպավորությունն ուժիղանում է, նախ. Մարտիրոսի սույն հաղորդմանը տված՝ Մովսես Խորենացու «սկանչելի» (այսինքն՝ զարմանալի, որոշ իմաստով՝ տարօրինակ) որակումից և, երկրորդ, այն թերահավատ վերաբերմունքից Սեմի և Տարբանի մասին (այսինքն՝ Հայաստանի առաջին բնակեցման մասին) ավանդությանը, որի մասին նա գրում է. «Եվ այսոքիկ զրոյցը սուտ և կամ արդարեւ լեալ՝ մեղ չէ ինչ փոյթ» («սուտ են թե ճշմարիտ այս զրոյցները՝ մեր գործը չէ») (I, 6): Ինչպես էլ գնահատելու լինենք այս վերաբերմունքը, այն, համենայն դեպք, վկայում է, ինչպես վերը մեկ անգամ արդին նշել ենք, որ պատմահայրը ինքը չի հօրինել այս պատմությունը, այլ սուացելու է ինչու այս պատմականության սկզբնին անտեղյակ է կամ էլ հետևում է հնացած պատկերացումների: Ինդիրն այն է, որ մ. թ. ա. Ա-Ի հազ. եղբն Մերձավոր ձավոր և Միջին արևելքում գնանա չկար ոչ մի կազմավորված ժողովուրդ կային սոսկ ցեղեր, ցեղային միություններ, ժողովրդին նախորդող որոշ Հեղհեղուկ էթնիկական բնդհանրություններ, որոնց մի մասը նույնիսկ պետություններ էին ստեղծում և սակայն դրանցից ոչ մեկը դիսա ժողովուրդ չէր, որի կարևորագույն հատկանիշներից է արտակարդ դիմադրության մասնաւթյունը և հազարամյակների գոյատևման հանգեցնող կայունությու-

նել այն, և դրանով կասկածի տակ դնել Հայկի առաջնությունը, նա բնավ շահագրգուված չէր:

Չորրորդ հիշատակումը հետևյալն է. «ԱԱ մոռացաք և զդինեաց Սլաքն անուանեալ այր, զոր ոչ կարեմ հաւաստեաւ ասել, ի Հայկաց եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհիս, զոր հին զրոյցըն պատմեն լինել» (II, 8):

Ուշ շրջանի (այսինքն՝ վաղ միջնադարի) հեղինակ Մովսես Խորենացու հաղորդումները, որոնցում պահպանվել է Հայագային պատմական ավանդությունը, ինչպես տեսանք, ոչ միայն օրգանապես միահյուսվում են խեթական, ասուրական, ուրարտական, հին պարսկական, արամեական և հին Հունական աղբյուրների հաղորդումների համակարգին, այլև ունակություն են ցուցաբերում լրացնելու դրանք իրենց համահնչումն, ուստի և վստահության արժանի, ընդ որում նաև շատ կարևոր, տվյալներով:

Որքա՞ն է տեել Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի, հատկապես ուրարտացիների ծովման ընթացքը, դժվար է ասել ստուգապես: Բայց մեղ համար կարևոր է պարզել ոչ թե այն՝ ժամանակը, երբ անհետացել են, այսինքն՝ դադարել են իրենց լեզվով խոսելուց, վերջին ուրարտացիները, այլ այն, թե երբ են նրանք դադարել պատմական դեր խաղալուց, երբ են թողել պատմաբեմը¹⁰⁵: Այդ ժամանակը համընկնում է Ուրար-

105 Եթե մեկը ցանկանա պեղել, թե մ. թ. ա. Ա-Ի հազ. վերաբերող այս պատմական պրոցեսները համեմատելի են միջնադարում, մ. թ. Ա-Ի հազ. սկզբներին, այսինքն շուրջ 2000 տարի անց տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերին, ասենք, թյուրբական ցեղերի՝ Միջին Ասիայից Մերձավոր արևելք ներխուժելու և այսուհետ հաստատվելու հետ, ապա նա սոսկ կամ պատմականության սկզբնին անտեղյակ է կամ էլ հետևում է հնացած պատկերացումների: Ինդիրն այն է, որ մ. թ. ա. Ա-Ի հազ. եղբն Մերձավոր ձավոր և Միջին արևելքում գնանա չկար ոչ մի կազմավորված ժողովուրդ կային սոսկ ցեղեր, ցեղային միություններ, ժողովրդին նախորդող որոշ Հեղհեղուկ էթնիկական բնդհանրություններ, որոնց մի մասը նույնիսկ պետություններ էին ստեղծում և սակայն դրանցից ոչ մեկը դիսա ժողովուրդ չէր, որի կարևորագույն հատկանիշներից է արտակարդ դիմադրության մասնաւթյունը և հազարամյակների գոյատևման հանգեցնող կայունությու-

տական պետության անկման ժամանակին, այսինքն ընկնում է մ.թ.ա. VI դ. առաջին տասնամյակներին: Սակայ դրան նախորդել են, ինչպես երկում է թագավորական արձանագրությունների քանակության և կազմի կրած փոփոխություններից: Նվազման տասնամյակներ, VII դարի վերջին տասնամյակները: Այդ ժամանակաշրջանի ուրարտական արձանագրությունների՝ երկու կետերում կուտակվածության փաստը, այն է՝ պետության կենտրոնում (Թոփրախ կալե) և Արաբատյան դաշտում (Կարմիր բլուր), այսինքն՝ տերության սոսկ արևելյան մասում, հիմք է տալիս եղրակացնելու, որ այս տերությունը որոշակի փուլում երկփեղկվել էր արևելյան ու արևմտյան մասերի հենց վերը քանից հիշատակված սահմանադատ գծով, որով և արևմտյան մասում գոյություն ունեցած «եափնական» Հայաստանը վերածվել էր առանձին թագավորության¹⁰⁶: Այդ դեպքում ավելի ուժեղ պատմական հիմքեր է ստանում Մովսես Խորենացու հաղորդումը Պարուցի, որպես Հայկական առաջին թագավորի մասին, որը ստացել էր իր

նբ: Դրանք այն աղջուններն էին, որոնցից պետք է կազմավորվեին ուժինն հնագույն ժողովուրդները՝ պարսիկները, Հայերը, վրացիները, Միջնադարում, ի տարրերության դրանից, ժողովուրդներն այսուհետ կազուց ի վեր գոյացած էին և գրաված իրենց կայտն տարածքները: Դրանց նույն պարսիկները, Հայերը, վրացիներն էին և ավելի ուշ գոյացած ժողովուրդներ՝ ասորիները, արաբները և այլն: Այս պարագաներում ներփուծած թյուրբական ցեղերը, հիբակի, զուրու էին մղում, բնաշնչում կամ տիբրապետության տակ առևում առկա ժողովուրդներին, մինչդեռ նույն, առկա դաժան ու արյունալի ռազմական արշավանքների, պատերազմների ու այլքայլ բախումների կողմէն, ժողովրդակազմավորման պրոցեսները և նրանց հետ կապված էին արքական տեղաշարժերը Համեմատարար խաղաղ բնույթ էին կրում: Ինչպես Հայերի կապակցությամբ Նշել է Գր. Ղափանցյանը (տե՛ս վերը, էջ 80): Ինազմական բախումները, ինչպես այդ կարելի է հետեւենել վերը հիշատակված արամեական (էջ 82) և Հայկական էթնալեզվական տեղաշարժերի օրինակից, ավելի մեծ շափով ժագում էին առկա տերությունների՝ նման տեղաշարժերին զիմագրավելու պատճառով, քան զրանց բուն չության հետ:

¹⁰⁶ Սա իր տարածքով ըստ կության պետք է համընկներ Հերոդոտոսի խացած Հայաստանի և Քսենոփոնի «Արևմտյան» Հայաստանի հետ Տե՛ս պերք:

թագը Մարաստանի (Մեղիայի) թագավորից ի հատուցում՝ Ասորեստանի կործանման և նրա մայրաքաղաք Նիելիքի գրավման (մ.թ.ա. 612 թ.) գործում նրան ցուցաբերած օգնության¹⁰⁷:

Ինչպես Հետևում է ուրարտերնի և Հայերնի մեջ ընդհանուր բառի առկայությունից, ենթադրյալ Հայկական Ի(ու) արշա աստվածության ընդգրկումից ուրարտական պաշտոնական դիցայրի մեջ ու այլ նմանօրինակ փաստերից, ուրարտական և Հայկական էթնոսների շփումները ուրարտական պետության շրջանակներում բավական աշխուժ ու բազմակողմանի են եղել և Հավանաբար արտահայտվել են նաև Հայերի մասնակցությամբ՝ ուրարտական ուազմավարչական ապարատին, մի բան, որ շատ Հատկանշական է նման անցողական իրավիճակների համար։ Սակայն այդ հինարևելյան տիպի ծանրաշարժ ապարատը, որի գոյության հիմքը պետության էթնիկական խայտաբղետությունն էր, արդեն ապրել էր իր դարը և փլվելու նախօրյակին էր գտնվում։ Հայերը այն շաբականեցին, այլ մերժեցին, որպես իրենց համար օրգանական օտար մի երկույթ, և այն կորսվեց ու թաղվեց իր բազմաթիվ ատրիբուտների, մասնավորապես և սեպագիր զպրության հետ միասին։ Ուրարտական մշակութից պահպանվեց և Հայերին անցավ միայն այն, ինչ գոյություն ուներ ծողովքի ոլորտում՝ նյութական ու հոգևոր մշակութիք, շինարարական և արհեստագործական հմտությունները և այլն, ու բացի այդ մարդարանական նկարագիրը։

107 **И. Каге.**, I, 21; **Б. Б. Пиотровский**, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946.

կական պետականության, որը գոյատևեց մեկ ամրող հա-
շարամյակ, մինչև մ.թ. Վ դարը:

* * *

Ներկա մեր աշխատությունը հավակնություն լուսի ոչ
վերջնականապես լուծելու քննության առարկա խնդիրը, ոչ
է նույնիսկ մատնանշելու այդ խնդրի լուծման միակ ճա-
նապարհը: Այստեղ առաջարկվում է նշված պրոցեսի կոնկ-
րետ-պատմական դրսորման հնարավոր ուղիներից մեկը,
որը մեր կարծիքով համապատասխանում է առկա պատմա-
կան փաստերին: Մրանով ամեննեին չի բացառվում այլ ուղի-
ների որոնման անհրաժեշտությունը, միայն թե այդ որո-
նումը շրնթանա փաստերի անտեսման ճանապարհով:

УРАРТСКАЯ ДЕРЖАВА И АРМЯНЕ

Раздельное изучение истории государства Уарту и протекавших на той же территории Армянского нагорья и в те же хронологические сроки процессов образования армянского народа едва ли имеет дальнейшие перспективы: необходимо их комплексное исследование.

Изучение данных ассирийских, урартских, древнегреческих, арамейских и раннесредневековых армянских (Мовсес Хоренаци) источников приводит автора к выводу, что этнические процессы образования армянского народа не только не замерли в период существования урартской державы (VIII—VII вв. до н. э.), но протекали все это время с еще большой интенсивностью. Вследствие этого, еще в бытность Урартской державы, ее территории, включая и колыбель урартских племен—бассейн оз. Ван, подверглась арменизация. Таким образом, под конец своего существования, Урартское государство лишилось всякой социально-этнической базы и рухнуло, открыв дорогу для политического оформления уже этнически господствовавшего на Армянском нагорье армянского народа в первое общеармянское государство.

126

Գ. Բ. ԶՈՀՈՒԿՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԸ

1. 1. 1. Հայաստանում տարածված սեպագիր արձանա-
գրությունների մասին առաջին տեղեկությունը տվել է պատ-
մահայր Մովսես Խորենացին: Խոսելով Վանա լճի արևելյան
ափին Շամիրամի շինարարական գործերի մասին՝ նա գրու-
է: «Իսկ զբնդղեմ արեգական կողմն անձաւին, ուր և ոչ գիծ
մի երկաթով այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրու-
թիմ նիւթոյ պէս պէս տաճարս և սենհակս օթից և տունս գան-
ձուց և վիճա երկարս, ոչ զիտէ ոք, թէ որպիսեաց իրաց պատ-
րաստութիւն հրաշակերտեաց: Խոկ զամենայն երեսս-քարին
իրրի գրչաւ զմոմ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ
հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ
միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց ար-
ձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ
գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»:

1. 1. 2. Սակայն Խորենացու Հաղորդումը ուշագրություն
է գրավում միայն XIX դարում: 1827 թ. Ֆրանսիայի ասիստան
ընկերությունը Վանի շրջանն է գործուղում Ֆ. Յ. Շուցին, որը
ընդորինակում է 42 արձանագրություն: Մկիզք է առնում վան-
յան տիպի սեպագիր արձանագրությունների հավաքման և
ընդորինակման գործը, որ շարունակվում է նաև մեր օրերում:
Գիտությանը հայտնի այդ արձանագրությունների թիվը այժմ
հինգ հարյուրի է հասնում:

1. 1. 3. Վանյան տիպի՝ հետագայում՝ ուրարտերեն կոչված
արձանագրությունների հայտնի դառնալուց հետո սկսվում է

1 Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 54:

Նրանց ուսումնասիրության և մեկնաբանության փորձերի շրջանը; Քանի դեռ չէին գտնվել վերծանման լուրջ կովաներ, գիտնականները հայտնում էին ամեն տիպի իրարամերժ կարծիքներ: Այսպես, Ֆ. Լենորմանը կապ էր տեսնում այդ արձանագրությունների լեզվի և վրացերենի միջն, Ա. Դ. Մորտանը դրանց լեզուն համարում էր հայերենը, և Դի Ռոբերը այն դիտում էր որպես ասուրերենին մոտ սեմական լեզու²:

1. 1. 4. Ուրարտական արձանագրությունների լեզվի գիտական վերծանման սկիզբը գրվում է XIX դարի 80-ական թվականներին՝ նշանագոր ասուրագետներ Ս. Գյուլարի և Ա. Սելմի կողմից: Սրանց կատարածի և ուրարտագիտության հետագա զարգացման էությունը հասկանալի դարձնելու համար մեզ հարկավոր է որոշ շեղում կատարել և ընդհանուր ընույթի մի քանի տեղեկություն տալ:

1. 2. 1. Վանյան տիպի կամ ուրարտական արձանագրությունները գրված են ասուրական (ասուրեստանյան), այսպիս կոչված, բևեռագիր կամ սեպագիր արձանագրությունների տարատեսակով: Քանի որ ասուրական գրության համակարգը XIX դարի առաջին հսկին բավարար շափով հայտնի էր, և արդեն ձևավորվել էր ասուրագիտությունը որպես հատուկ բնագավառ, ուրարտական արձանագրությունները հնարավոր էր կարդալ, բայց հասկանալու համար հարկավոր էր մեկնաբանել նրանց լեզուն:

1. 2. 2. Գյուլթյուն ունի հին տեքստերի վերծանման և մեկնաբանության երեք հիմնական ուղի (մեթոդ)³ համակցական (կոմբինատորային), զուգադրական և ստուգաբանական, որոնցից առաջին երկուսը սերտորեն կապված են և հաճախ բերվում են միևնույն անվան տակ: Համակցական մեթոդը ելեւում է իր իսկ տեքստի ներքին և արտաքին առանձնահատկություններից, այն կազմող միավորների կրկնություններից և քանակական փոխհարաբերություններից, հաշվի է առնում տեքստի հնարավոր նպատակագրումը, ի՞նչ իրի վրա և որտեղ գրված լինելը, գրելու հանգամանքների մասին հնարավոր տե-

ղեկությունները: Զուգադրական մեթոդը գործում է այն ժամանակ, եթե միևնույն տեքստաց գրված է մեկից ավելի լեզուներով (կան երկլեզվան և եռալեզվան արձանագրություններ), և նարավոր է դրանցից հայտնիի (հայտնիների) հիման վրա հասկանալ անհայտը, պարզել բառերի և բառակապակցությունների փոխհարաբերությունը: Եթե երկլեզվան կամ եռալեզվան արձանագրություններ չկան, հետազոտողը փաստում է համակցական մեթոդի միջոցով այդպիսի արհեստական զուգահեռ տեքստ ստեղծել իր սեփական լեզվով, վերջին հաշվով՝ տեքստը թարգմանել: Ստուգաբանական մեթոդը զուգադրականի նման հիմք ունի ծանոթ և անծանոթ լեզուների տվյալների համեմատությունը, սակայն եթե զուգադրականի դեպքում կատարվում է տեքստերի համեմատություն, և փորձ է արվում պարզել անծանոթ տեքստի միավորների իմաստը, ապա ստուգաբանականի դեպքում համեմատվում են ծանոթ լեզվի միավորները (բառերը և մասնիկները) անծանոթ լեզվի միավորների հետ ըստ համահնչության, և փորձ է արվում պարզել դրանց իմաստը, հասկանալ տեքստը կամ տեքստի անծանոթ հատվածները: Ստուգաբանական մեթոդը հաջողությամբ գործում է այն դեպքում, եթե մենք փորձ ունենք ցեղակից լեզուների կամ, հազվադեպ, միհնույն լեզվի զարգացման տարբեր փուկերի հետ. այլ դեպքերում այս մեթոդը կարող է տեղիք տալ թյուրիմացությունների, և նրանից պետք է օգտվել զգուշորեն: Ամենից ավելի հավաստի արդյունքներ են ստացվում, եթե ուսումնասիրությունը սկսվում է համակցականից և զուգադրականից, ապա, որոշ տեղեկություններ ձեռք բերելուց հետո, օգտագործվում է ստուգաբանական մեթոդը, եթե, իհարկե, սրա կիրառությունը ընդհանրապես հնարավոր է:

1. 2. 3. Ուրարտական տեքստերի մեկնաբանության Ս. Գյուլարի օգտագործած մեթոդը համակցական էր: Նա նկատում է³, որ ուրարտական արձանագրություններից շա-

² Հմմտ. Բ. Բ. Պուտրովսկի, Վանու պատմության մասին, 1959, է. 11.

³ S. Guyard, Les inscriptions de Van, „Journal asiatique“, 15 1888, ռ. 540—543 (հետազարամատությունների կատարվել են 1883—1884 թթ.).

տերի վերջում կան կրկնվող նշանախմբեր և, հենվելով այլուր հայտնի դեսպերի վրա, անում է այն եզրակացությունը, որ դրանց տակ թաքնված է ամենքի կամ սպառնալիքի բանաձև։ արձանագրության հեղինակը աստվածային պատիժ է սպառնում այն մարդկանց, ովքեր կհանդինեն արձանագրությունը փլացնել կամ տեղահան անել։ Քանի որ մոտավորապես հայտնի էր սպառնալիքի բնույթը, սրանով իսկ Ս. Գյուլարը կը ըստվող հատվածների համար փաստորեն ստեղծում է արհեստական զուգահեռ տեքստ, որի միջոցով հնարավոր է դառնում պարզել անձանոթ լեզվի առանձին միավորների արժեքը։ Ա. Սեյսը կատարում է հաջորդ քայլը՝ 1882 թ. սկսած հրատարակելով հայտնի արձանագրությունները՝ իր թարգմանությամբ հանդերձ⁴։ Սրանից հետո ուրարտագիտությունը արագ կերպով առաջադիմում է։ Հայտնարերված ուրարտա-ասուրական երկիրի վայան արձանագրությունները հնարավորություն են տալիս ստուգելու կատարված թարգմանությունների արդյունքը։ Աշխատանք է տարվում ինչպես ուրարտական նոր տեքստերի հրատարակության, այնպես էլ նրանց թարգմանության ու մեկնաբանության ուղղությամբ։ Հրատարակվում են ուրարտական արձանագրությունների ժողովածուներ (կորպուսներ) և քերականություններ, գրվում ուրարտական պետությանը, մշակույթին, կյանքին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ։ Այս գործում իրենց արժեքավոր ներդրումն ունենական հայ գիտնականները։

Ա. Սեյսից հետո ուրարտական արձանագրությունների իրենց ժամանակի համար ամենից ավելի ամբողջական ժողովածուները հրատարակել են նախ Հ. Սանտալճյանը⁵, ապա մեկ ավելի մոտ ժամանակներում Ֆ. Վ. Քյոնիգը և Գ. Ա. Մելիքիշլին⁶։

⁴ A. H. Sayce, The cuneiform inscriptions of Van. „Journal of Royal Asiatic Society“, 14, 1882 և չո.

⁵ J. Sandaljian, Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise, 1900 (բացումները «Հանդիսա ամսօրյարում», 1913)։

⁶ F. W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, 1—2,

Ուրարտագիտության զարգացման մեջ էական ներդրում են կատարել Կ. Ֆ. Լեման-Հառլապտը, Յ. Ֆրիդրիխսը, Ա. Գյուտցենը, Ֆ. Վ. Քյոնիգը, սովետական գիտնականներից ի. ի. Մեշշանինովը, Գ. Վ. Շերեթելին, Բ. Բ. Պիոտրովսկին, Գ. Ա. Մելիքիշլիին, Ի. Մ. Դյակոնովը, մեր ժամանակի հայ գիտնականներից Գ. Ա. Ղափանցյանը, Ն. Վ. Հարությունյանը, Մ. Ա. Խարայիլյանը, Հ. Կարագյոյյանը և ուրիշներ։

Ուրարտերների ծագումնաբանական բնույթին, ցեղակցական կապերին և հայերենի հետ ունեցած փոխհարաբերությանը մի քանի աշխատառություն է նվիրվել նաև մեր կողմից։

1. Յ. 1. Վանյան սեպագիր արձանագրությունների լեզվի համար այժմ գրեթե բոլորի կողմից գործածվում է ուրարտերեն անվանումը՝ ըստ ասուրական արձանագրությունների մեջ տրված Մրգես երկրանվան։ Քանի որ ուրարտական արձանագրությունների լեզվի կրողները իրենց երկիրն անվանում են Biainili հոգնակի ձևով, հնարավոր է սրա եղակի ձևի վրա հիմնված բիայներեն անվանումը ևս։ Ուրարտագիտության զարգացման վաղ շրջանում տարածված է եղել նաև խալքերեն անվանումը, որ, ինչպես այժմ հայտնի է, կապված է ուրարտացիների գերագույն աստծու՝ Ալադի անվան հետ։ Մանրամասնությունները թողնելով հետագա շարադրանքին՝ այստեղ նշենք, որ Մրգես անվանումը պահպանվել է Այրարատի (Արարադ, Արարատ) և Biaina անվանումը՝ Վանի անվան մեջ։

1. Յ. 2. Ի՞նչ լեզու է ուրարտերներ կամ բիայներներ։ Այս հարցին ձիւտ պատասխանները համար հարկավոր է նկատի ունենալ, որ ուրարտագիտության ձևավորումից հետո էլ շարումնակվում են հայտնվել այնպիսի տեսակետներ, որոնք հիմնված են մասնակի նմանությունների հապճեալ ընդհանրացումների վրա և ուրեք են գիտական արժեքից։ Այսպես, Մ. Գ. Զանաշվիլին հայտնի է այն կարծիքը, որ ուրարտական

Graz, 1955. Դ. Ա. Մելիքիավili, Ուրարտական կլինոօբարձնական անձնագիրներ, Երևան, 1960.

արձանագրությունների լեզուն վրացերենն է: Ուրարտական արձանագրությունների վերևում հիշված ժողովածուն կազմող 2. Սանտալյանը փորձել է դրանց լեզուն մեկնաբանել Հայերենի, Ա. Կ. Դլեյնը, Ա. Պայազատը և ուրիշները՝ Հյուսիսկովկասյան լեզուների հիման վրա: Ուրարտերենը հայերեն կարուրալու անհաջող փորձեր կատարվում են նաև մեր օրերում՝ լեզվաբանական համապատասխան գիտելիքներ շունչող դասագան անձերի կողմից, որոնք լի կարելի լուրջ ընդուժելու:

1. 3. 3. Գիտության զարգացման արդի փուլում կարելի է ասել, որ ուրարտերենը ինքնուրույն լեզու է, որ չի նույնանում որևէ այլ լեզվի հետ: Խոսք կարող է լինել միայն նրա մերձավոր և հեռավոր ցեղակցական հարաբերությունների մասին: Տարածված է այն վարկածը, որ ուրարտերենին մերձավոր ցեղակից է խոտերենը, ընդ որում, ցույց են տրվում քերականական և բառային մի շարք օրինաշափ համապատասխանություններ⁷: Իհարկե, այս ընդհանրություններն այն աստիճանի չեն, որ Հայարձու լինի ուրարտերենի մասին խոսել որպես խոտերենի շարունակության⁸: Չխոսելով այն մասին, որ ուրարտացիների մասին հիշատակություններ կան մ. թ. ա. XIII դարից սկսած, երբ խոտերենը լայնորեն տարածված խոսակցական լեզու էր, և որ վերջինս շարունակում էր գործական լինել ուրարտերենի լայն գործածության շրջանում, նշենք, որ երկու լեզուների միջև գոյություն ունեն Հնչյունական, քերականական և բառային նշանակալից տարրերություններ: Խոտերենի և ուրարտերենի՝ թիւ թե շատ որոշված իմաստով շուրջ երեք հարյուրական բառերից ամենաշատար-

⁷ Հմտ. հատկապիս Գ. Ա. Մելիքաշվիլի, Ուրարտական գրանչությունների առաջնային գործառնությունները՝ Համար 1960, ս. 89—92, Ի. Մ. Դյակոնօս, Ծանոթագիր համապատասխան առաջնային գործառնությունների առաջնային գործառնությունները՝ Համար 1961, ս. 369—324. Ի. Մ. Diakonoff, Hurritisch und Urartäisch, München, 1971, Մ. Լ. Խաչիկյան, Հյուրիտական և ուրարտական առաջնային գործառնությունները՝ Համար 1985.

⁸ Մի ժամանակ հայտնված այս սխալ կարծիքը իր հոդվածներում համառոք պաշտպանում է Ռ. Իշխանյանը՝ ուրարտերենի համար գործածելով «Նոր խոտերեն» անվանումը:

ձակ համեմատությունների դեպքում էլ հնարավոր է լինում ցույց տալ միայն 25—30 տոկոսի ընդհանրություն⁹:

1. 3. 4. Տարբեր հետազոտողների կողմից փորձեր են արվել որոշելու խոտա-ուրարտական լեզուներին մերձավոր ցեղակից այլ լեզուներ և բարբառներ: Այսպիս, Օ. Մասոնը փորձել է կիարոսում գտնված և մ. թ. ա. II հազարամյակին վերագրվող կիարո-մինոյական տեքստերի լեզուն մեկնաբանել որպես խոտական բարբառ¹⁰: Մեր կողմից 1976 թ. փորձ է արվել կիարոսի հին վանկագիր տեքստերի լեզուն (VIII—II դդ., մ. թ. ա.)՝ էտեռկիարերենը, մեկնաբանել որպես խոտա-ուրարտական¹¹. «1976 թ.՝ գրում է ի. Մ. Դյակոնովը.՝ Գ. Բ. Զահուկյանի կողմից (Երևանում) ուշադրություն դարձվեց դեռևս շմեկնարանված էտեռկիարերենի (Հնագույն կիարերենի) ձևաբանական կազմիների կապին խոտերենի հետ, այսպիսով, բացառված չէ, որ էտեռկիարերենը (և ավելի վաղ կիարո-մինոյերենը) կարող է մտցվել խոտա-ուրարտական (ալարողյան) լեզվաբնակությունիքի մեջ որպես երրորդ անդամ»¹², Պետք է անհաջող համարել կովկասյան կենդանի լեզուների

⁹ Որոշ Հաֆավանցում նկատվում է Հատկապես Ի. Մ. Դյակոնովի և նրա հետարքների աշխատավորներում: Հմտ. հատկապես Ի. Մ. Dijkonoff Hurritisch und Urartäisch, München, 1971, Մ. Լ. Խաչիկյան, Խյորրիտ և յարական լեզուների մեջ, գրված ի. մ. Դյակոնովի գաղափարների ազգեցույթյան տակ, համեմատվում է 82 բառային ընդհանուր միավոր, ընդ որում գալիք թվով դեպքերում դրվում է Հարցական կամ նշվում «Թերևս», չեն առանձնացվում Հայարձու գիտակությունները, գգալի թիւ են կազմում բռնագրսով մահանատումներն ու իմաստների կամացական մեկնաբանությունները: Հատ ավելի զգուշագոր են խոտերենի և ուրարտերենի այլ հետազոտողներ: Հմտ. օրինակ, E. Laroche, Glossaire de la langue hourrite, I, Paris, 1976, p. 14—15.

¹⁰ O. Masson, Présence éventuelle de la langue hourrite sur les tablettes cypéro-minoennes d'Enkomi. „Journal of the Royal Asiatic Society”, 2, 1972, p. 159—163.

¹¹ Գ. Բ. Ջաւկյան, К интерпретации этокиарско-греческой билингвы, «Известия АН СССР. Серия лит. и яз.», 1976, 2, с. 155—163.

¹² Դревние языки Малой Азии, М., 1980, с. 105: Հմտ. նաև

մեջ խուռա-ուրարտական լեզվաբնտանիքին մերձավոր ցեղակից լեզուներ որոնելու փորձերը: 1954 թ. Ի. Յ. Բրաունը և Գ. Ա. Կլիմովը առաջ են քաշում ուրարտերենի և արեւելակովկասյան, հատկապես նախյան լեզուների մերձավոր ցեղակցության գաղափարը¹³, որ վերջին ժամանակներս վերարծարծվել է Ի. Մ. Դյակոնովի կողմից¹⁴: Սակայն բերված փաստերը կամ կասկածելի են, կամ սխալ, կամ ակնհայտորեն անբավարար այս դրույթը հիմնավորելու համար. մեր տպավորությունն այն է, որ առավելագույնս կարող է խոսք լինել հեռավոր ցեղակցության (միևնույն նոստրատիկ ընդհանուրությանը պատկանելու) մասին, այն էլ եթե ստուգենք և զտենք բերվող արեւելակովկասյան նյութը¹⁵:

Հետևյալ կարծիքը. «20-րդ դարի 70-ական թվականներին ֆրանսիական գիտնական Օ. Մասոնի և սովորական գիտնական Գ. Բ. Ջանուկյանի կողմից ենթադրություն է արվել վանկագիր կիպրո-մինյական (II հազարամյակ մ. թ. ա.) և Էտեռիարական արձանագրությունների (I հազարամյակ մ. թ. ա.) լեզվի՝ խուռերնի հնա ոննցած ցեղակցության մասին...» («Источники-кодексы Древнего Востока», М., 1984, с. 110—111).

¹³ И. Я. Браун, Г. А. Климов, Об историческом взаимоотношении урартского и иберийско-кавказских языков, «IV (XI) научная сессия Института языкоизучания АН Груз. ССР. План работы и тезисы докладов», Тбилиси, 1954, с. 49.

¹⁴ И. М. Дьяконов, Хурритско-урартский и восточнокавказские языки, «Древний Восток», 3, Ереван, с. 25—38.

¹⁵ Ի. Ո. Դյակոնովի տեսակետի համառու քննադատությունը տրված է մեր մի Հոդվածում՝ Գ. Բ. Ջայուն, Օբ ուրարտական լեզվությունների արձանագրությունների մասին առաջարկությունը՝ Պատմահամեմատական մեթոդի նման շարագահման դեպքում, երբ վերականգնվում է նախալեզվի ութունից ավելի հեշտութեանը հնատ, թե այսուեղ արտաքինապես տպավորիչ է բերված գուգահեռների առատությունը: Պատմահամեմատական մեթոդի նման շարագահման դեպքում, երբ վերականգնվում է նախալեզվի ութունից ավելի հեշտութեանը համակարգ (այս էլ չհաշված կրկնակ բազաձայները), որ մի ժամանակամաս գերազանցում է խուռերնի և ուրարտերենի համար հնաց իր իսկ Ի. Մ. Դյակոնովի տվյալ համակարգերը, երբ համեմատվող արմատները համախ շատ կարճ են, և երբ բառերին վերագրվում են իմաստների ամեն տիպի կամայական անցումներ, կարելի է «ապացուցել» ամեն ինչ:

2. 1. Խնձ հարաբերության մեջ է ուրարտերենը հայերենի հետ: Այս հարցին ճիշտ պատասխանելու համար հարկավոր է բացառել արդի գիտության զարգացման միտումներին անհարիր երկու կարծիք:

2. 1. 1. Նախորդ շարադրանքի ընթացքում խոսվեց ուրարտագիտության ձևավորումից առաջ Ա. Դ. Մորումանի հայտնած: այն կարծիքի մասին, որ վանյան արձանագրությունների լեզուն հայերենն է: Այդ կարծիքը մի կողմ դրվեց արձանագրությունների վերծանումից և մանավանդ ասուրա-ուրարտական երկլեզվան արձանագրությունների հայտնաբերումից հետո: Ուրարտերենը որպես հայերեն մեկնաբանելու Հ. Սանտալյանի փորձը ննթարկվում է այնպիսի մասնագիտների խիստ քննադատությանը, ինչպիսիք են Ա. Սեյսը, Ա. Մեյեն և Հ. Անայյանը: Մասնավորապես վերջինս իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ քննելով Սանտալյանի փաստերը՝ գրում է, «Ես յուրոք կարող ենք եղակացնել, որ Սանտալյանի փորձն էլ խալդերենը կապելու հայերենի հետ ապարդյուն է»¹⁶: Մեր օրերում ևս ումանց կողմից կատարվող սիրողական փորձերը մոտակա քննության դեպքում հայտնաբերում են ուրարտերենի ու հայերենի պատմության փաստերի անբավարար փացություն և քննադատության շնորհանում:

2. 1. 2. Ուրարտերենի և հայերենի փոխհարաբերության վերաբերյալ երկրորդ բացառելի կարծիքը պատկանում է Գ. Ղափանցյանին, որը ենում էր մի կողմից՝ հայերենի խառնածին բնույթի և մյուս կողմից՝ ասիանիկ կոչված հատուկ լիզվախմբի գոյության՝ այժմ գիտության կողմից մի կողմ թուղնված տեսակետներից: Բայց Գ. Ղափանցյանի «Հայերենը իր գերակշռող ծագումնային բովանդակությամբ կանգնած է մեջտեղում՝ խուռա-ուրարտական, խեթա-լուսական և փրացական, այդ ասիանիկ լեզուների խմբերի միջև, ուր մտնում են նորագույն հետազոտությունների նաև լիկիերենը, լիդիերենը և էտրուսկերենը: Հարկավոր է նկատի ունենալ, որ վրացերենը զիսավորապես կովկասյան է (հարավկովկասյան) և ցե-

¹⁶ Հ. Անայյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1, 1940, էջ 172:

դակից մեռած աղվաներենին և Հյուսիսային Կովկասի ժամանակակից կենդանի լեզուներին (Հերքեղերեն, ուրիխերեն, արխազերեն, շեշեն-ինգուշերեն և Դաղստանի լեզուներ), թեև մեկ թույլ ոտքով կանգնած է նաև փոքրասիհական լեզուների հողի վրա: Իսկ Հայերենը ուժեղ կերպով տոգորված է Հնդեվրոպական լեզվատարերով, որ նրան հաղորդում են արտաքնապես խառնված ծագումնային բնույթ¹⁷: Իրականում՝ 1) Հայերենը հնդեվրոպական լեզու է, որ ենթարկվել է Առաջավոր Ասիայի (այդ թվում Փոքր Ասիայի) լեզուների աղղեցությանը. 2) խեթա-լուզական լեզուները (այդ թվում՝ նաև լիկիերենը և լիոնիերենը) հնդեվրոպական լեզուներ են՝ զգալի թվով ոչ հնդեվրոպական փոխառություններով. 3) խուռա-ուրարտական լեզուները, ինչպես նշվել է, առանձին բնտանիք են կազմում, և խոսք կարող է լինել նշված լեզուների հետ միայն Հեռավոր ցեղակցության հնարավորության մասին. 4) Վրացերենը ճաներենի (լազերենի), մեզրելերենի և սվաներենի հետ միասին կազմում է առանձին՝ քարթլելական կոչված լեզվախոռնքը, որի՝ Հյուսիսկովկասյան լեզուների հետ ունիցած ցեղակցական փոխարքերության հարցը առաջմ վիճելի է:

Իր «Ուրարտուի պատմության» մեջ Գ. Ղափանցյանը բերում է Հայերենի մեջ պահպանված ուրարտական 29 բառ¹⁸: Սրանցից թողնելով համեմատարար հավաստիները և ավելացնելով մի քանիսը՝ հետագայում նա տալիս է մի այլ թիվ՝ 20 բառ¹⁹: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, սրանք էլ Հարկավոր է ենթարկել համապատասխան տեսակավորման և մաղել ոչ հաջատիները:

2. Ինչպես ուրարտագիտության առաջընթացը (նոր արձանագրությունների հայտնագործումն ու բնթերցանությու-

նը, լեզվական փաստերի նոր մեկնաբանությունները, ուրարտերենի անդակցական կապերի ու լեզվական առնչությունների նոր ուսումնասիրությունները), այնպես էլ Հայերենագիտության, հնդեվրոպաբանության, նոստրատիկ լեզվաբանության և լեզվաբանական այլ բնագավառների նվաճումները մեր օրերում հնարավորություն են տալիս ավելի ճշգրտորեն լուծելու հայ-ուրարտական լեզվական առնչությունների հարցը: Եթե մի ժամանակ հայ-ուրարտական բնդհանրություններ ասելով սովորաբար հասկանում էին Հայերենի ուրարտական փոխառությունները, ապա մենք այժմ՝ հնարավորություն՝ ունենք տարրերելու հայ-ուրարտական լեզվական զուգադիպումների մի քանի շերտ:

2. 2. 1. Հայ-ուրարտական զուգադիպումների առաջին շերտը կազմում են, այսպես կոչված, «տարրական» ցեղակցության բառերը, մասնավորապես ծայնարկությունները, բնածայնությունները, մանկական բառերը, որոնք անկախ լեզուների ցեղակցական փոխարքերությունից և պատմական շփումներից, կարող են նմանություններ ունենալ բոլոր լեզուներում: Յավոր սրտի, ուրարտական արձանագրություններում այդպիսի բառեր գրեթե չեն ավանդվել, բայց ահավասիկ այդպիսի մի քանի զուգադիպություն Հայերենի և ուրարտերենին ցեղակից խուռերենի միջև. Հայ. բրր. մա, մամ—խուռ. առու «մայր»²⁰, Հայ. բրր. ատո «ծեր կին, պառավ», ատտա «մայրիկ»—խուռ. attai (ուրարտ. ate) «հայր», Հայ. ծիծ—խուռ. zizzi:;

2. 2. 2. Հայ-ուրարտական զուգադիպությունների երկրորդ շերտը կազմում են հեռավոր ցեղակցության կամ, այսպես կոչված, նոստրատիկ բնդհանրությունից եկող բառերը:

Լեզվաբանության մեջ, մասնավորապես նրա զարգացման արդի փուլում, տարրերում են մերձավոր և հեռավոր ցեղակցության զաղափարները. առաջինը բնութագրում ներլեզվացնանիքային (միևնույն լեզվաբնականիքին պատկանող չե-

¹⁷ Г. А. Капанян, К происхождению армянского языка, «Историко-лингвистические работы», 2, Ереван, 1975, с. 212—213.

¹⁸ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 37—40.

¹⁹ Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 130—139.

²⁰ Այս բարի իմաստի համար տե՛ս Ի. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, М., 1967, с. 133.

գոների), երկրորդը՝ միջլեզվարնտանիքային (առանձին լեզվաշնտանիքների) ցեղակցությունը: Համեմատական լեզվաբանության ձևավորումից հետո շատ հետազոտողներ նկատում են տարրեր լեզվարնտանիքների միջև այնպիսի նմանություններ, որոնք դժվար է բացատրել փոխառությամբ, շփումներով և ենթաշերտային աղջեցությամբ: Հ. Պեղերսենը 1903 թ. Հընդեմրոպական, սեմաքամական, ուրալայիտայան և, թիրոս, ուրիշ լեզվարնտանիքների հեռավոր ցեղակցությամբ կապված ընդհանրությունը նշանակելու համար ներմուծում է նոստրատիկ անվանումը: Հետագայում, երբ տարրեր լեզվարնտանիքների նախալեզուների վերականգնման աշխատանքը լայն ծավալ է ստանում, և հնարավորություն է ստեղծվում համեմատելու նախալեզվական ձևերը, նոստրատիկ լեզուների ուսումնասիրության համար դիտական ամուր բազա է ստեղծվում. ձևավորվում է նոստրատիկ լեզվարնության ժամանակակից տարրերակը, որ բացի Հ. Պեղերսենի նշանակալի լեզվարնտանիքներից ներքաշում է նաև քարթվելական, դրավիդյան և այլ լեզվարնտանիքների նյութը: Վ. Մ. Իլիշ-Սվիտիչը կողմից հիմք է դրվում նոստրատիկ լեզուների բառարանի կազմմանը²¹:

Ի՞նչ կարելի է ասել խուռա-ուրարտական լեզվարնտանիքի հեռավոր ցեղակցության մասին, կապ ունի՞ արդյոք նա այլ լեզվարնտանիքների հետ, թե՞ կանգնած է մեկուսի: Այդ հարցին դրական պատասխան է տրվել մեր կողմից զեռուս 1963 թ.՝ նախքան նոստրատիկ լեզվարնության նոր տարատեսակի ձևավորումը Ըստ սկզբնական կարծիքի՝ ուրարտերենը և խուռերնը կողմնական ցեղակցության մեջ են հնդեվրոպական լեզվարնտանիքի հետ²²: Հետագայում մեր կողմից ուղղակի կերպով նշվում է խուռա-ուրարտական լեզվարնտանիքի պատկանելությունը նոստրատիկ ընդհանրությանը, բերվում

²¹ В. М. Иллиш-Свитич, Опыт сравнения иостратических языков, 1—2, М., 1971—1976 (3-րդ լրացուցիչ պահը լուս է տեսնել 1984 թ.):

²² Г. Б. Джакун, Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963.

են նոր փաստեր, և կատարվում է շգրտումներ²³: Մեր տվյալները հաշվի են առնվել նոստրատիկ լեզվարանության ներկայացուցիչների կողմից: Վ. Մ. Իլիշ-Սվիտիչը մտադիր էր լրացնել նոստրատիկ ընդհանրության մասին իր հավաքած փաստերը մեր տվյալներով, բայց վաղաժամ մահը նրան այդ հնարավորությունը չտվեց, այդ լրացումը մասնակիորեն կատարել են Ա. Բ. Գուգովովովին և ուրիշները: Մեր կողմից բերվում են մեծ քանակությամբ բերականական և բառային ընդհանրություններ, որոնք, բնականաբար, շշշափում են հայերենի բառապաշտը այն շափով, որ շափով հայերենը որպես հնդեվրոպական լեզու ժառանգել է դրանք հնդեվրոպական (կրճատ՝ Հ.-Կ.) լեզվից: ահավասիկ մի քանի օրինակ. խուռ., ուրարտ. աց- «տանել», անցկացնել»—հ.-կ. *աց'-, հալ. ած-իմ. խուռ., ուրարտ. աց- «տար»—հ.-կ. *աց- «հատկացնել», բաժին հանել. լրացնել», հալ. առնում (առ-), ուրարտ. աւ- «ուտեկ»—հ.-կ. *աւ-, հալ. ուտ-իմ. ուրարտ. ց- «տանել»—հ.-կ. *ցիւ-«ցնել», անել», հալ. դ-ն-իմ. խուռ առն «ալն», ուրարտ. ուն «ալու»—հ.-կ. *ը-ոօ- «ալն», հալ. ն-ն, այ-ն, ն-ա. խուռ., ուրարտ. տառ. տառ- «լինել»—հ.-կ. *տեռ-, հալ. մեամ. ուրարտ. -տե «ինձ»—հ.-կ. *(ե-)տե, հալ. իմ. ին-ձ. ուրարտ. տե(i) «մի՛»—հ.-կ. *տէ, հալ. մի՛. ուրարտ. րալ(ե) «մինչեւ»—հ.-կ. *քը-«տառաջ, գինը», այն կողմը», հալ. առ «մոտ, զեպի», ուրարտ. րար- «քշել», տանել»—հ.-կ. *քը- «անցկացնել». փոխադրել», հալ. նորդեմ «հանապարհ բանալ». խուռ., ուրարտ. թաշ «նվիր»—հ.-կ. *ցօ- «տալ», հալ. տամ. տուր-ը. խուռ., ուրարտ. սլի- «ալլ»—հ.-կ. *ալլօ-, հալ. այլ և ալլն²⁴:

²³ Հմմտ. հատկապես Գ. Բ. Ջայուն, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ереван, 1967; Մեր կողմից դրվել բայց չի հաստարակվել խուռա-ուրարտական լեզվաբանման մասին նաև հասուն հոգված: Ավելորդ լեզվամարում նշել, որ Գ. Դավիանցյանը զեռուս 1939-ին (Ուրարտուի պատմությունը, էջ 28—30) բերում է ուրարտա-հնդեվրոպական 7 ընդհանուր բառ, բայց դրանք նա համարում է հնդեվրոպական ներդրում ուրարտերենի մեջ:

²⁴ Այս կապակցությամբ առնվազն տարօրինակ է թվում Խ. Մ. Դյակոնովի և, նրա հետևողությամբ, Մ. Լ. Խաչիկյանի ոչ լուրջ վերաբերմունքը

2. 2. 3. Հայ-ուրարտական զուգաղիպումների երրորդ շերտը կազմում են ուրարտերենից հայերենի փոխառած բառերը: Ուրարտական արձանագրությունների միօրինակությունը (դրանք վերաբերում են գերազանցապես ուղղմական արշա-

մնութեամբ) նկատմամբ: Նրանց քննագատության փորձերի մեջ, որոնք ուղղեցվում են խուռառուրտա-արևելակալայան մերձավոր ցեղակցության խախուս գաղափարի մատուցմամբ, շփոթվում են հեռավոր և մերձավոր ցեղակցության գաղափարները, հաշվի չեն առնվազաւ նուստրատիկ լեզվաբանության տվյալները, նույնին ամբողջության մեջ քննելու փոխարեն հրամցվում են՝ առանձին բառատրություններու վրա Այդ տեսակատից համապատասխան ընորոշ է Մ. Լ. Խաչիկյանի՝ վերևում հիշատակված գիրը, որի մեջ մեր կողմից կատարված հնդեմքափառուրտարտական բազմաթիվ՝ երկու հարյուրակից անցնող բառարերականական համեմատություններից նշված է միայն մի բանի բառ (այս էլ ոչ թե անձիշաբար մի զրբից, այլ թ. Վ. Գ. Դամկրելիձելի և Վ. Վ. Խվանությունը քրքի միջնորդությամբ) առանց որևէ վերապահման: Գործին անտեղյակ ընթերցողը կարող է ստանալ այն տապարությունը, թե մեր գորկածը հենցում է միայն այդ բառի վրա Սակայն տեսեք, թե ինչպես են կասկածի տակ առնվազաւ նույնիսկ հատուկ ընտրված այդ զուգահենները:

1) Խուռ. աշ-, աշ- (ըստ Դյակոնովի և Խաչիկյանի՝ աշ-՝) «նստել» ուրարտ. աշ- (ըստ Դյակոնովի և Խաչիկյանի՝ աշ-՝) «նստել մնալ, թողնել»—հ.-ե. *ըս- «նստել» համեմատությունը համարվում է կատկածելի և զրա փոխարեն որպես խուռառուրտարտականի ազրյուր տուաչարկվում է ոչ ամելի, ոչ պակաս ընդհանուր արենելակովկայան՝ *Վ(ր)ՏՎՎ համաժամեմբը.

2) Ուրարտ. աւ- «սուսել, խժուել, ոչնացնել»—հ.-ե. *սօ- զուգահենի փոխարենին (* առաջարկվում է ուրարտերենի համար արենելակովկայան՝ *ԷՌՎՎ ազրյուր-նսիտաճերը.

3) Ուրարտ. րար(է) «մինչեւ, դեպի» (ըստ Դյակոնովի և Խաչիկյանի՝ բարց)՝ հ.-ե. *թր, *թրէ «առաջ, մինչով, դեպք զուգահեռում մերժվում է այն պատճառով, որ խուռերնեն և ուրարտերենին հատուկ են հստագությանները. բայց առա ի՞նչ է ասում Գ. Ա. Մելիքիշվիլին (նշվ. աշխ., էջ 78). «Ամենայն հավանականությամբ նախընթի է նաև րար(է)-ն (րարէ զրությամբ)». բերված բոլոր օրինակները նախընթին են (հմտկութեածի պարագաները ԱՐՈՒՅԻՒԼԿԱ ԿՈՒՐ Բայտու հասաւ մինչեւ վիխիկա քաղաքը Բուռշուռ երկիրը), էլ չենք խոսում այն մասին, որ ուրարտ. րար(է)՝ հ.-ե. *թր(է) զուգահեռում հաստատվում է ուրարտ. րար- «քշել, տանել»—հ.-ե. թր- «անցկացնել» բայական զուգահեռում:

Սենք չենք խոսում բերված շորորդ զուգահենի մասին (հ.-ե. *ԵՒՐԵԳԻ-—ուրարտ. burgana «ամբոց»), որովհետեւ այն մերը չէ (այս

ոլանքներին, ջրանցքաշինությանը և կրոնական ծիսակատարություններին, հատկապես աստվածներին մատուցող զոհերին կամ պաշտոնական գրություններ ու մակագրություններ ևն՝ վերջին դեպքում խիստ համառոտ) և բացահայտված ու բացատրված բառերի ու մեծ քանակը (քիչ թե շատ հավաստի մեկնարանված բառերի թիվը երեք հարյուրակից չի անցնում) հնարավորություն չեն տալիս որոշելու հայերենի ուրարտական փոխառությունների ընդհանուր քանակը, բայց եղած նյութի ընդհանրացման հիման վրա, և մի կողմ նետելով զանազան անհավաստի ստուգարանությունները, կարելի է տալ գրանցից հավաստիների հետեւյալ ցանկը²⁵.

babə «լիոռ»—բարայ «բլուր».

burgana «բերգ», ամբոց»—բուրգ²⁶.

իշիշ-շ- «քանդել», ամիերել»—իսարխար-եմ «քանդել», խարխլել» (խար-խալ-եմ, խարխուր, խարխուլ).

šan̄i «աման» (<ակադ. շառում «կոթոս»<շոմեր.)—սան, -ի «կաթսան»²⁷.

te-ae «մեծ» («շշատ»?)—հալ, *տէ, աի- (աի-եզերը, աի-կին, *տի-այր>ատեր բառերում)²⁸.

սլիս/ու) «տղտ»—ուղտ, -ու:

գեպքում էլ բարդ հարցը մատուցվում է պարզունակ ձեռյալ magister dixit «ուսուցիչն ասաց»), այսուհետեւ մենք զործ ունենք պարզապես փոխառության լազարեալ ապահովություններ օրինաչափ լինեն և բնդրյան լեզվի նախնական բաղադրիչները:

25 Հմտա. Գ. Բ. Ջայույն. Об урартских заимствованиях в армянском языке. «Культурное наследие Востока», Л., 1985, с. 364—372.

26 Ըստ Հյուրցմանի (Armenische Grammatik, էջ 3թ2) և Աձառյանի (Հայ. արժանական բառարան, 12, էջ 488) ասոր. ներց ձեփից, բայց այս դեպքում անբացարելի է մնում հայ. -ն-ն («ուրգի»):

27 Ուրարտերենի միջոցով փոխառված լինելու օգտին է խոսում հոլովման -ի-ով հիմքը:

28 Եթէ ծաղումը հնդկապական չէ. հմտա. լիտվ. dždis «մեծ» (հ.-ե. *dei-):

Քիշ թե շատ հավաստիորեն որոշվող այս բառերի կողքին կան մի շարք զուգադիպումներ, որոնց բնույթը լիուլին պարզ չէ: Այսպիս, եթե մենք ենթադրենք ուրարտական բարբառներում ը/ և հերթագայություն, կամ ուրարտական ը/ ու լ-ի այնպիսի արտասանություն, որ դրանք հայերի կողմից որոշ տարածքներում խառնված լինեն, ապա հնարավոր է վերեւում բերված բառերին ավելացնել հետեւաները.

իշարի «խաղաղություն, բարօրություն»—խաղաղ.

զուլի(ո) «խոպան» (?), անպատող (?)—կորդ «խոպան, անմշակ».

սլ-ծ ժարիչ—ուրիշ²⁹:

Զանաղան նկատառումներով այժմ չի կարելի հավաստիորեն մեկնաբանել ուրարտերեն և հայերեն հետևյալ բառերին փոխհարաբերության բնույթը՝ փոխառություն, թե՞ պատահական զուգադիպություն լինելը.

եւրի ժարիք—աւրիփորդ (*ժարիբորդիք)³⁰.

կա «կանգնել, հայտնիել»—կա³¹.

բարգ(ե) բաղաք—փար «պտուլտ, շրջան» (փոք, փոքոր), պատ³².

29 Հ. Աճառյանը (Հայ. արմատական բառարան, 32, էջ 585—586) համարում է առշ բառի տարրերակ: Հնարավոր է ենթադրել բաղաքություն (կոնտամինացիա):

30 Ըստ Գ. Ղափանցյանի (Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 134), որ միացնում է նաև ուշաւ «մարդկե» բառը՝ մեկնաբանելով այն «աւերիք, մեծեր»: բնակնաբար մեթագրվում է ուրարտ. ը-ի լաք՝ ա-ին մոտեցող արտասանություն:

31 Եթե 1) ճիշտ է ուրարտ. բառի դակունովան մեկնությունը (Ի. Մ. Դյակոնօս, Սրբական պատմություններ, Երևան, 1963, էջ 89), 2) հնարավոր է ուրարտ. ե-հայ, կ համապատասխանությունը և ծ) հայք բառը կապ չունի Հ.-ե. *ցյա- պալք արմատի հետ:

32 Եթե բարգ(ե) մեջ իրոք կարելի է առանձնացնել -այ ածանց (Հմմտ. Ա. Լ. Խաչիկյան, Կորրիտական և սրբական լեզուներ, Երևան, 1985, էջ 62), և եթե ուրարտ. բառի սկզբնական իմաստն է «ցանկապատված տեղ», ինչպիս, օրինակ, ուսա. գործ բառում: Ինչպիս նշել ենք, Ի. Մ. Պահոնովը և նրա հետևյալ աշխարհական մեծ համարձակություն են ցուցաբերում իրուական և ուրարտական ածանցների առանձնացման հարցում՝ հնագելով հաճախ մեկ-երկու օրինակի վրա և շափառանցելով իրուա-ուրարտական մերձավորությունը:

tar(a)ման/i,e-ի (հպն.) ինչ-որ կառուց. ըստ Ի. Մ. «Իւկոնովի՛ ժաղարկուր, շրելատեղ» (?))—բրբո. քարմա ժամանակաշեն վերնատուն. բարձրաշեն հարկարաժին եկեղեցում. ժամանակաշեն հնակառուց վազերի համար. խաղողի վազ³³.

ս-ձուլ (uldi) «խաղողի ալղի»—տոլի (տոյլի) «խաղողի որթ» (հմմտ. ուտիերեն իւլ «խաղող»)³⁴.

պէլ-ժառողվ (?:). չոկատ (?) , աշխարհագոր (?) և գեւդ (գիւդ), գեղ-շ³⁵:

Անհնար չէ ենթադրել, որ եւան-ով վերջացող տեղանուններում պահպանված լինի ուրարտ. ևան «երկիր» բառը՝ հետագայում մասամբ բաղարկվելով իրանական ծագման աւան (պրթ. ԱՆՎՈ) և վան (իրան, ՎԱՆ) բառերի հետ: Կարելի էր ենթադրել նաև ուրարտ. ալ և «ասում է, խոսում է» հաճախակեպ ձերի պահպանումը հայ. աղէ՛ «հապա, բայց արդ» բառի մեջ բարացած ձեռվ, բայց վստահելի պացուցուցներ բերել դժվար է: Կասկածելի են թալ(i)ան(i) ատավար, նախիր—պախրէ «տավար, նախիր»³⁶, թուլսի(ε) «կոթող, արձանագրություն»—փող, թիւլու «ջարդի, ոչնչացնի» (ապանու ձեւ)՝ բրբո. (Վան, Խլաթ) պալիլ «փշանալ, ավերվել»³⁷, սոսի(ε) «պաշտամունքային կառուց» տաճար («)»—

33 Ուրարտերեն բառի մեկնաբանությունը պամանական է, և համեմատվող հայերեն բառը թերևս ավելի ճիշտ է որոշում այդ իմաստը: Ակնհայտքեն պրկարում է Ի. Մ. Պահոնովի համեմատությունը հայ. բարձրա բառերի հնու որոշելուն:

34 Հ. Աճառյանը (Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 139), թեև սցու Համապատասխանությունը հնարավոր է (հմմտ. Սեւ կու)՝ Թիղար(վ) նունի:

35 Ըստ Գ. Ղափանցյանի (Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 139), թեև սցու Համապատասխանությունը հնարավոր է (հմմտ. Ասոր. եազր, եպէր, եպէր, արար. եազրա) ըստ Հ. Աճառյանի (Հայ. արմատական բառարան, 42, էջ 7):

36 Հնարավոր է հայ բառի սեմական ժագումը (հմմտ. ասոր. եազր, եպէր, եպէր, արար. եազրա) ըստ Հ. Աճառյանի (Հայ. արմատական բառարան, 42, էջ 43) բինցում է արարերեն իւլ շուստ լինել, չփործել, վերացվել» արմատից:

սիս «ցանկապատված որսատեղ» և այլ բառերի համեմատությունները:

2. 2. 3. 2. Հայերենի ուրարտական փոխառությունների վերեւում քննված ցանկը հենվում է ուրարտական արձանագրությունների ուղղակի տվյալների վրա: Սակայն հայտնի է, որ մի կողմից՝ այդ արձանագրությունների տվյալները խիստ թերի են և արտացոլում են ուրարտական բառապաշարի շընչին մասը, մյուս կողմից՝ մեծ թիվ են կազմում հայերենի բառապաշարի չստուգաբանված բառերը, որոնց մեջ պետք է զգալի լինի հայերենի ուրարտական ենթաշերտի ներդրումը իսկ կա՞ն արդյոք այնպիսի մեթոդներ, որոնք հնարավորություն տան բացահայտելու հայերենի բառապաշարի ուրարտական տարրերը անուղղակի կերպով: Այդ հարցին կարելի է պատասխան տալ՝ մատնանշելով ուրարտական ենթաշերտի որոշման մի շարք ուղիներ:

2. 2. 3. 2. 1. Ուրարտագետների կողմից ուրարտերենի մեջ ցուց տրված հնչունական ու ձևաբանական առանձնահատկությունների և, մասնավորապես, բառակազմական տարրերի (վերջածանցների) հիման վրա հայերենի չստուգաբանված շերտի մեջ կարելի է առանձնացնել այնպիսի բառեր, որոնց աղբյուրը կարող է լինել ուրարտերենը: Հայերենի ուրարտական փոխառություններին նվիրված մեր արդեն հիշված հոդվածում³⁸ բերված այդպիսի բառերից նշենք՝ ա) խաղախ «նավ(ակ)», խաղախ «կաշի, մորթ», կամախ «նվեր», կանջուխ (կանճոխ) «գավաղան, ցուալ, ձող», կանուխ, մեղեխ «կացնի կոթ», մեղմեխ «ոնենդ», ոսխ, պարեխ «ժայռ» խարիսխ, խորիսխ. գ) դիրին, խորին, խըրին. դ) ձախող-եմ, խնող-եմ. ե) ախնօր «գռեհիկ», գլրոր «ներկի տեսակ», խոլոր/ն (խոճոռ, հմմտ, նաև խոշոր, խոճոռ), կոտոր, սպլոր (թերևս ուրարտերենից կամ խուռերենից է նաև ակկադ-շալլուր-ն), սովոր, ամոր (այսուհից ամբոց), քարոր «պատրվակ», զանգոր, մաքոր, մսուր, փրուր, փշուր (և փոխ.

³⁸ Г. Б. Джакян, Об урартских заимствованиях в армянском языке, «Культурное наследие Востока», Л., 1985, с. 367—368.

չմմտ, ուրարտ, իրի(ս)- «փշրել, չարդել»), դ) բնդեռն «աղբարղեղ», եղեամն, եղերդն, եղեզն, լիսեռն, խոլորձն, մասն, ոսպն և այլն: Վ. թենեցյանուն ուրարտական ծագում է վերագրում ծառանուններ և թիանուններ կազմող Ենի ածանցին³⁹, թեկ այս ածանցով բառերը հանդիպում են գերազանցապես ուշ շրջանում, և դժվար բացատրելի է վերջին ի-ի պահպանումը, բայց խուռական և, թերևս, համապատասխան ուրարտական հիմք անեցող խնձորենի (խոռո. ինչուր) և նունենի (խոռո. ուրանտւ-ակիրագ. ուրումս) բառերը ցայց են տալիս այս տեսակետի հավանականությունը. Հմմտ, նաև արմաենի, դարիսենի «շագանակենի», դդմենի, րգենի, քրենի, խաղորենի, կասկենի «շագանակենի», կնձենի, նազորենի⁴⁰, նշատաբենի, նշենի, սարդենի, ցրենի, ուռենի (ուր «ճյուղ, ընճյուղ»), այլի մեկ-ով (հին «ինին») նվինի: Երկրորդարար ածանցը դրսել է հնդեվրոպական ծագման (լաստենի, կունենի, մորենի և այլն) և տարրեր աղբյուրներից փոխառված (կեռասենի, վարդենի) բառերի վրա:

2. 2. 3. 2. 2. Հայերենի չստուգաբանված բառերի մեջ կան իմաստային (թեմատիկ) այնպիսի խմբերի պատկանող բառեր, որոնց համար հնարավոր է ենթադրել ուրարտական ծագում: Հ. Աճառյանը նշում է բառերի ութ այդպիսի իմաստային խումբ, որոնցից հանելով այժմ ստուգաբանվածները՝ կարելի է բերել «հտկյալներ»՝ ա) գույների նշանակումներ՝ երին, բոյր, զորշ, նիր «կապույտ», կանաչ: բ) մետաղների անուններ՝ երկար, կապար, ոսկի. գ) բուսանուններ՝ ծիրան, եղի(ս)ն, կոտիմն, ցորեան. դ) ամանների անուններ՝ զուշ «տաշտ», կարա, սափոր. ե) զուշակության տերմիններ՝ ազբե, զորդ (բայց հմմտ. խեթ. kurk(a)- «ծածկոց»), կապերս, կծիլ:

³⁹ V. Băndăleanu, Terminologia arborilor în limba armeană, „Studii și cercetări lingvistice”, 1960, 3, p. 359—375. Observații în legătură cu termenii pentru arbuști în limba armeană, „Studii și cercetări lingvistice”, 1961, 4, p. 515—540. Urarteian suffixes in Classic Armenian, „Revue de linguistique”, 1961, 1, p. 85—107.

⁴⁰ Հ. Աճառյանը (Հայ. արմատական բառարան, 32, էջ 7—8) բիենում է տարրերենից, ցայց ակելի հավանական է հակառակ ուղին:

կիել (կիոց), նիւսել. զ) ազգականների անուններ՝ աներ Հ.-Ե.՝), զբանչ(՝), խնամի, փեսայ. է) դրամական միավորների անուններ՝ խերեւէշ. ը) գրի հետ կապված բառեր՝ զիծ, կածին «գրիշ» և այլն:

2. 2. 3. 2. 3. Կան հայերենի և վրացերենի ու կովկասյան այլ լեզուների համար ընդհանուր բառեր, որոնք չեն կարող բխեցվել մեկը մյուսից, և որոնց աղբյուրը կարող է լինել ուրարտերենը. հմմտ. ծիրան—վրաց. չերամ, արխ. ա-չարամ. հայ. լենոյլ (եթե հ.-ե. ծագում չտնի)—վրաց. ուցօչ (օս. անցու, անցօչ. այլ լեզուներում ասանց սկզբնավանկի). հայ. ծեփ—վրաց. չեօ «խեժ, սոսինձ». հայ. կուռ-ը, կուել—վրաց. երա «խփել» և այլն:

2. 2. 3. 2. 4. Հայերենում կան ակկադական մի շարք փոխառություններ, որոնք գոնե մասսամբ կարող են միջնորդավորված լինել (ինչպես ժամանակին նշել են Հ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը, Ն. Ադոնցը) ուրարտերենով. սրա համար օրինակ կարող է ծառայել ասն-ի «կաթսա» բառը (<ուրարտ. չառլ<ակադ. չառոս(m)). հմմտ. նաև ն. առոր. առնել (հին սովոր) գործիք, անոթ-հայ. անաւը, ակկադ. կիմայիս բգերեգման»—հայ. կմախ-ը, կմախիր ժմեռելի վրա սուզ, հուզարկավորություն», * ցրւ գիրք—հայ. կիր և այլն:

2. 2. 3. 2. 5. Եթե խուռա-ուրարտական լիդվարնուանիքը պատկանում է նոստրատիկ ընդհանությանը, ապա կարելի է նշել հայերենի մեջ առկա այնպիսի նոստրատիկ արմատներ, որոնց աղբյուրը կարող են լինել խուռերենը կամ ուրարտերենը. հմմտ. հայ. ծորել—քարթվ. *շար-շւր- սկաթել, որալ. *շ'օր- սկաթել, հոսել, ծորալ, զրավիթ. *շօր-շւր- սկաթել. հոսել, ծորալ, ալթ. *շւր(Ա) -սկաթել, հոսել, ծորալ. հայ. բրոռ. ծուլ «ցատկ»—սիմ.-քամ. *չլ—որալ. *շ'ել-ցատկել, ժուլ լինել. կառ «փուշ»—որալ. *կարա, դրավիդ. *կար(a)- շիշշ»—ալթ. ցարա- շժարք և այլն:

2. 2. 3. 3. 1. Ուրարտերենը կարևոր դեր է կատարել հայերենի հատուկ անունների կազմավորման մեջ: Հայաստանի շատ տեղանունների հիմքում ընկած են ուրարտական հասարակ անունները: Ահավասիկ մի քանի տիպական օրինակ.

Դատնի տեղանունը, ինչպես ցուցյ է տրվել մեր կողմից⁴¹, պիտի ծագած լինի ուրարտ. garin i «բերդ, ամրոց» (⁴²) բառից, մանավանդ որ այդ անունը հանդիպում է զեր ուրարտական շրջանում Giarniani ձևով (հետաքրքրական է նշել, որ յակապակցությամբ տրվում է քմայնացած ձայնավորը որպես տեղական խոսվածքի հատկանիշ): Կարբի տեղանունը ամենայն հավանականությամբ ծագում է ուրարտ. զարի(e) «ժայռ» (⁴³) հասարակ անունից. Թեղա(r) բունի տեղանվան ուրարտական աղբյուրի Սelikuni-ի մեջ (կա նաև Սelikuhi զարդաներ ձեր) հավանաբար առկա է զեր ժժողով, չոկատ, աշխարհականը (⁴⁴) բառը և այլն:

Վերևում նշվեց, որ տեղանվանական եւան կազմիցը հավանաբար գալիս է ուրարտ. ևառու «երկիր» բառից: Հասարակ անունների համար վերևում հիշված ածանցական շատ ձևեր համապատասխան զուգահեռներ ունեն նաև հատուկ անունների մեջ և հաճախ գալիս են հենց ուրարտերենից՝ նի-ով (Թընի, Գառնի, Մուղնի, Պարնի և այլն), եւան(f)-ով Արեղեան-է <Abilian, Սխուրեան <Ահուրան, այլև Բասեան, Խորձեան-է և այլն), ունի-ով (Թժնունի-է, Խորխոռունի-է, Հաւունի-է և այլն) և այլ վերջածանցներով: Ունի-ով վերջացող շատ տոհմանուններ (նախարարական տների անուններ), որոնք մեջ հոգնակերտով ստացել են տեղանվանական արժեք (Հմմտ. Խորխոռունի տոհմանուն—Խորխոռունի տեղանուն), անշուշտ, գալիս են ուրարտական շրջանից, թեև ունի-ն մասամբ տարածվել է ոչ ուրարտական (այդ թվում իրանական) ծագման հիմքերի վրա. Հետաքրքրական է նշել, որ ունի-ով տեղանունները տարածված են եղել հատկապես վասպուրականում և հարակից շրջաններում:

2. 2. 3. 3. 2. Սակավ նկատելի է ուրարտական անձնանունների և դիցանունների ազդեցությունը հայերենի վրա, որ

41 Գ. Բ. Զահովյան, Ստուգաբանություններ, «Պատմա-բանասիրական հանդիս», 1963, մ. 4, էջ 96:

42 H. B. Արյուշյան, Ենակիլ, Երևան, 1970, ս. 427—428. Զարմանակ կերպով հեղինակը ունի մի առօտ մեր ստուգաբանության մասին և ընդհանրապես խուսափում է ուրարտերենի վերաբերյալ կարծիքները քըն-նարկելուց:

բացատրվում է կրոնագաղափարական ուշ փոփոխություններով: Հավանական է ուրարտ: Արագա դիցանվան պահպանված լինելը հայոց տոմարի արաց ամսանվան մեջ: ինչ-որ աղբյուրների հիման վրա Գրիգոր Տաթևացին այդ անունը կապում է Արաց հատուկ անվան հետ՝ նշելով, որ այն կրել է Հայկի յոթ որդիներից մեկը⁴³: Հայերեն Արամ անվան մեջ պիտի պահպանված լինի ուրարտական Արաւս անունը, որ կրելիս է եղել ուրարտական վաղ թագավորներից մեկը:

2. 2. 4. Հայ-ուրարտական զուգագիպությունների չորրորդ շերտը կազմում են ուրարտերենի՝ հայերենից կատարած փոխառությունները: Երկար ժամանակ ուրարտագետների և հայագետների մեջ տիրապետում էր հայ-ուրարտական ընդհանուր բառերը միայն որպես հայերենի ուրարտական փոխառություններ բացարձիք: Այդ միտումը շարունակում էր իներցիայի ուժով նաև հետագայում, երբ տիրապետող դարձավ այն կարծիքը, որ հայկական ցեղերը եղել են ուրարտական պետության մեծաքանակ էթնիկական տարրերից մեկը և մեծ դեր են խաղացել ուրարտական պետության կյանքում: Հնարավոր է նույնիսկ, որ Երկու թագավորի անունը արմեն անվան ուրարտական տառադարձությունն է: Եղած ընդհանուր մտայնության պայմաններում հետազոտողները կանգնում էին անլուծելի հակասությունների առջև. այսպես, մի կողմից՝ հայ, սուր բառը համարությունը հայության մեջ էր բնիկ հնդեվրոպական, մյուս կողմից՝ կապվում ուրարտական Տարի(ե) «զենք, սուր» բառի հետ. մի կողմից՝ ծառ բառը մեկնարանվում էր հնդեվրոպական հողի վրա (ծառ <*g'̥ISO->, մյուս կողմից՝ կապվում ուրարտական Հայր(ե) «այգի» բառի հետ և այն: 1963 թ. մեր կողմից հստակ կերպով ձևակերպվում է այն միտքը, որ հայերենի ուրարտական փոխառությունների կողքին պետք է տարրերել ուրարտերենի հայկական փոխառությունները⁴⁴:

⁴³ Գրիգոր Տաթևացայ Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 200:

⁴⁴ Գ. Բ. Ջայուկյան, Ուրարտական անուններում մասամբ դիտվել են որպես հայության հետազոր ցեղակցության հետնորդներ:

Այդ միտքը հետագայում արտահայտում են նաև ուրիշները⁴⁵, շ. 2. 4. 1. Մի կողմ թողնելով ուրարտերենի մեջ հայերեն բառեր փնտրելու անհաջող սիրողական փորձերը՝ մեր վերջին ժամանակներիս ուսումնասիրությունների հիման վրա տանք ալդ կարգի բառերի թիւ թե շատ հավաստի ցանկը⁴⁶.

1) հալ. աւելի, յ-աւելու (հ.-ի. *obhel-, որտեղից հան, ծքայությացիւ շավելացնել, մեծացնել), ընդ որում հայերեն և հունարեն բառերի հավանական աղբյուրն է *bhel- տիչել, տոցընել. բխել. առաս լինել» արմատը, որտեղից հալ. բեղուն. բեղմն) —ուրարտ. abili-d(u)- «միացնել, ավելացնել» (abili) «ավելիք+d(u)-«անել», ալիսնքն՝ բառացի «ավելի անել»). 2) հալ. արծուի (հ.-ի. *g'̥ip(i)lo-, որտեղից հ. հնդկ. լիլ բացած սուրացող (արծիկ մասին), ավեստ. երջիցած «արծիկ») —ուրարտ. արշի- (Arshibi—Մենտա թագավորի ձիու անունը). 3) հալ. ծառ, -ոյ (հ.-ի. *g'̥TSO-, հմմտ. հան. կրեա. շարք «փալտ, ձևանափալտ, հ. խլ. կյառ «թուփ») —ուրարտ. զար (šari) «ալգիք». 4) հալ. սուր. «սուր, սուր բան, սալր.կար ող գործիք, թուր» (հ.-ի. *k'̥-o-ro-' *k'̥e-/k'̥o- «սորել» արմատից, որտեղից նաև սայր և սալ սալա. կարբնի սալ, սուր կանելու սալ). *-ը-ով ձևեր են նաև վերին գերմ. har «գերանդի որեցու գործիք», մ. սա. գերմ. haren «որիլ») —ուրարտ. հալ «սուր» (*), զենք (*):

Մրանց կարելի է ավելացնել նաև մի շարք այլ բառեր, որոնք մեր նախորդ աշխատություններում մասամբ դիտվել են որպես հետազոր ցեղակցության հետնորդներ:

5) հալ. անդ «արտ», բրբա. հանդ «արտ», դաշտ. մի օրիա արածելիք արոտ», հանդավար «հող, կալվածք, տուն, տեղ, կողմ», հանդավորեք «տան ներսի կողմ, բոկ», ալիւ

⁴⁵ Հմմտ., օրինակ, Ի. Մ. Դյակոնով, Յայկի գրաւայր Ազն. Մ., 1968, ս. 135. «Հայ ժողովրդի պատմություն», 1, Երևան, 1971, էջ 420 և այլն:

⁴⁶ Գ. Բ. Ջայուկյան, Ուրարտական անուններում մասամբ դիտվել են որպես հայության հետազոր ցեղակցության հետնորդներ:

անդեայ, անդի տավար, նախիր (հ.-հ. *andh-, որտեղից թոխ. Անտ, Բ ante «հարթություն» կիմր. enderig «եղ», բրետ. օնուց «երինչ») —ուրարտ. andani «հանդ»). գավառ(«). շրջան(«)» (թերևս «հանդեր» իմաստով, եթե -ան-հայ. -ան(ի) հոգնակերտ-հավաքականն է, և վերջինս իրանական ծագում չունի). 6) հայ. արմ(ն), (զ)արմ, արմատ «արմատ. ցեղ, զարմ» (հ.-հ. *ογ-πιο-՝ *ερ- «շարժել, հուզել-բարձրացնել» արմատից, որտեղից նաև հայ. ունար) —ուրարտ. արմուzi «ընտանիք» (սերունդ «)» (ավելի ճիշտ է՝ «զարմ, սերունդ»). -uzi-ն կամ ուրարտ. ածանց է կամ, թերևս, հայ. -ոց-ը՝ ածանցական հին առումով). 7) հայ. առնեմ «անել, շինել» (հ.-հ. *ar-n-՝ *ar- «հարմարեցնել» արմատից) —ուրարտ. arniuše «արարք» (ուրարտերինում այս բայանվան բուն բայական ձեզ չի ապահոված). 8) հայ. անյար «Հարորդ, անշատ» (ան-<<հ.-հ. *պ- և յ-ար<_{հ.-հ.} *ար- «հարմարեցնել») —ուրարտ. aniar-duni «անկախ»). 9) բամ, բան (հ.-հ. *bħā- «խոսել») —ուրարտ. bauše «խոսք. հրաման, իր, բան» (բայական ձեզ չի ապահոված). 10) հայ. ծով (հ.-հ. *g'obh-«). հմմա. հ. իուլ-ցօ, հ. իուլ-կա՛ ծովք) —ուրարտ. շու «լիճ» («). 11) հայ. ցեղ, -ի, -ից (հ.-հ. *skel- «կորել», որտեղից նաև հայ. ցեղուլ «ճեղքել») —ուրարտ. zil (i)bi/e «ընտանիք, սերունդ, ցեղ»:

Այս թիվը հավանաբար կավելանա, եթե ճշտվեն ուրարտական մի շարք բառերի իմաստներ, և մեկնարանվեն անհայտ իմաստով բառերը:

2. 2. 4. 2. Եթե հայերն ապրել են ուրարտացիների կողքին և նույնիսկ բառեր տվել նրանց, ապա պարզ է, որ չի կարող հայկական տարրը ի հայտ չգտալ ուրարտական արձանագրություններում ավանդված դիցանուններում, անձնանուններում, ցեղանուններում և տեղանուններում:

Ուրարտական արձանագրություններում ավանդված դիցանուններում հնարավոր է բացահայտել հայկական բառերով ու արմատներով մեկնվող հետեւյալ շերտը. Airaini — հայ. այր (հ.-հ. *antriјa, հմմա. հուն. ῥυτρον «ալլ, քարալր»), *այրային. Arşibedini — հայ. արծուի (հին *արծիւի<_{հ.-հ.} *լց'ip(i)խո-»

հմմա. հ. հնդկ. լլիրա- «ցած սուրացող (արծվի մասին)», ավեստ. երեզիգա- «արծիվ»)+դի(թ) «աստված» (հ.-հ. *dheś-). Artu'arasi — հայ. *արսա-նյ (հին *արտոն-) + -արա («). Ašti-uzi — հայ. աստուած «հաստառդ, հաստատող» կամ հ.-հ. *անսւ-+ *diu-+ած-). Šinušardi — հայ. ծին (հին *ծինու<_{հ.-հ.} *ց'ե-նոս-) + հայ. արդ կամ ուրարտ. ardi- «ուժ. իշխանություն» (հ. «աստված»)». Turani — հայ. տուր(-թ) (հ.-հ. *dō-ro-), «աստված» (հ. «ալլ»). Հայութ լիտվ. žukly's «ձկնորս») և ալլն: Տևուան- «տրող, պարգևող, բաշխող, շնորհող». Zluquni — հայ. ձուկն (հին *ձուկուն-_{հ.-հ.} *ց'հոկոն (հմմա. հ. պրոս. sucxans (եզ. հալց.) «ձուկ» լիտվ. žukly's «ձկնորս») և ալլն:

2. 2. 4. 3. 1. Քանի որ տեղանունների մեջ ամենից ավելի սահմանափակ իմաստային դաշտերի վրա են հիմնված ջրանունները և լեռնանունները, որոնց ստուգաբանությունը դրա շնորհիվ համեմատարար ավելի վստահելի է, մեր քննությունն ակսենտ նրանցից⁴⁷:

Պատմական Հայաստանի տարածքի գետանունների սեպագիր հիշատակություններում կարելի է մատնանշել հնարավոր հետեւյալ հայկական ստուգաբանությունները (էտիմոնները).

Alaini (գետակ վանից ոչ շատ հեռու՝ այժմյան ենդուսներչալլ) — աղ. առաջին հայացքից հնարավոր է թվում *աղային սկզբնաձևը, բայց աղ բառը այդ շրջանում պիտի ունենար աղի- հիմքը, և ի-ի անկումն անբացատրելի է. հմմտ. նաև Alia, Aliala և Alištu (հետագա Աղասի) քաղաքանունները:

Aršania (հայ. Արծանի) — արծ- «սպիտակ» («)» (հմմա. արծար, արծնեմ, արծարծներ<_{հ.-հ.} *արց- «փալլան. սպիտակ» արմատից). հնարավոր է, որ նախաքան սպիտակ և ներմակ բառերի փոխառությունը հալերենում ալդ գաղափարն արտուալլավեր արծ- հիմքով, որ առկա է նաև ուրարտական

⁴⁷ Արագես հրմական ազբյուրներ են ծառայիլ հետեւյալ ուսումնակրությունները. И. М. Дьяконов, Ассирио-аввилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2—4, Г. А. Меликшашвили, Урартские клинообразные надписи. М., 1960. Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985.

և ակիադական աղբյուրներում բերված այլ տեղանուններում՝ Arşa-bi(1)a (*), Arşidu, Arş/zaşku, Arşugu, Aluarşa, Balduarşa և Gitzuarşu⁴⁸.

Guguna(int) (գետ Վասի շրջանում)—զոգ, -ոյ (հ.-ե. *ghegh-).

Uluruš (գետ, լեռ և երկր Անձիտի շրջանում կամ մերակալքում)—ոլոր (հ.-ե. *yel-/yel- «ոլորի», պտտել» արժառափոց՝ որ ածանցով (*). *uel- ձախողարձալին ձերց է ծագում զելում «ոլորի», պրկել», *uel- ձերց՝ զիլ և զլ-որ, *yel- կամ *yel- ձերց՝ զալ-ար).

Կարելի է բերել և այլ հնարավոր զուգահեռներ, բայց դրանց հավանականությունը պակաս կլինի. այսպիս Բարս-ն կարելի է կապել առողի հետ որպիս առանց նախահայելվածի ձե (հ.-ե. *sreu- «հոսել»), Innaja-ն և Qallania-ն մեկնարան-վել որպիս հայերինի հնդելլոպական հիմքերից ելուզ ձեր (Innaja<հ.-ե. *snā-λա* *snā- «հոսել» արժառափոց, որից հայ. «թաց», Qallania<հ.-ե. *gysləpīlā* «ցվել- «ցած հոսել, թափկել»), բայց այս բոլորը կմնան ենթադրություններ, և ոչ ավելին: Վերջին երկուսի հետ միասին հիշատակվող Alluria/ս գետանվան (այլև նույնանում լինումանվան) հիմքում կարող է ընկած լինել ալիս բառը, եթե, մանավանդ, այն կապված է մեր ժամանակներում պահպանված Ալյուր գյուղանվան հետ (Վանի շրջանում):

2. 2. 4. 3. 2. Լեռնանուններից, բացի գետանունների, կապելցաթեամբ հիշված Arşabi(1)a-ից, Arşidu-ից և Alluria-ա/ս-ից, նշենք նաև հնելլալիները.

Ark/qania (Վանա լճից հարավ-արևեմուտք)՝ արքոյ (ծագումն անհայտ, հոնական հնագույն փոխառություններ).

Erit/dia (ալժման Սրբանը, հմմտ.նաև Eridla քաղաքանունը՝ Վանա լճից հյուսիս)՝ երիք «մեծ սեպ», եթե Սրբան

շնորհանունը կապված է սեպ բառի հետ և ծագում է թերեւուրատերենից (հմմտ. նաև վրաց. sipi «գլաքար»), ապա այս համեմատության հավանականությունն ավելի է մեծանում.

Haštarae (եփրատի վերին հոսանքի շրջանում, հմմտ. խեթ. աղբյուրների Հաշերա, Հաշերիա քաղաքանունը)՝ նասա, նասաոյր (հ.-ե. *pasto-).

Karnište (Մալաթիալից ոչ շատ հեռաւ, հմմտ. խեթ. Karni, պետինակերպան քարտեղի Cornē, հմմտ. նուկ Karania տեղանունը)՝ բար, հզն. բարինք, հզն. հլց. բարինս (հ.-ե. *kar-*)

Matni/u (Դանա լճից հարավ-արեմուտք)՝ մատն «բլոր» (կապ տնի՝ արդիոք մատն կամ ավեստ. mati- ունանազանթաթք բառերից մեկնումնելի հետ)⁴⁹.

Šahlišara (Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում)՝ Šahli (հայ. սահ-*) + սար. -ոյ (կասկածելի է վերջին -ա-ի պատճառով, հայ. -ո-ով հիմքը ենթադրել է տալիս *Šahlišaru ձե).

Šuiria (Դանա լճից հարավ-արեմուտք)՝ սուր (հ.-ե. *k'ō-ro-՝ *kē (i)-/k'ō (i)- արժառափոց, հնարավոր է ենթագրել նաև հին -յ-ով ձե, ինչպիս նույն արժառափոց ծագող սայր բառում):

Te/irkahuli (նույնացվում է Տէ/իրկիլոյ «տիրապլախ» բնակավայրի անվան հետ՝ Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում՝ նրա աջ ափին. Հնարավոր է սկզբնական ձեր փոփոխություն ժողովրդական ստուգաբանությամբ)՝ ակր- կախու (==հայ. կախող):

Հայկական բարձրավանդակում ուրարտական շրջանում հավանաբար բնակվել են նաև հնդելլոպական այլ ցեղեր ու ցեղախմբեր, որոնցից թրակացիների և իրանցիների մասին կարելի է խոսել որոշակիորեն: Ալյուր նշենք հնդելլոպական այնպիսի տարբերով բնութագրվող երկու ցեղանուն, որոնց աղբյուրը կարող է հայերենը վիճել: Gurku լեռնանունը (նաև

48 Ն. Վ. Հարությունյան (Հ. Բ. Արյունյան, Բնահնու, Երևան, 1970, է. 356—357) տեղանվանական Arş/z- և Aras/z- բաղադրի- երկրորդ առվ տեղանունների համար, այն էլ վերապահությամբ:

49 Հնարավոր է, սակայն, որ հայ. մատն «բլոր» բառը փոխառություն լինի ուրարտերենից, այսինքն՝ ծագի լեռնանվան հիմքում ընկած հասարակ անունից:

դրկանուն. հմմտ., թերես, նաև Gurgum(u), Guriaini, G/Qu-riane տեղանունները), որ ըստ Գ. Ղափանցյանի և արիշների պահպանվել է ձեռփոխված Քարքե անվան մեջ, կարելի է տեսնել հ.-ե. *ցւեր-/ցաօր- Շլեռ հայտնի արմատը *-կօ- փոք- բացացիչ ածանցով կամ *-կ-աճականով. հմմտ. ալլ. ցւ Շժալո, քար», ուսու. գորա Շլեռ, գորկա Շրլոր. հայերենում այն պիտի ունենար *կեր կամ *կոր, զոր ձայնպարձի զեպ- քում (*ցՎՐ-), թերես նաև *կուր ձև (հմմտ. *ցՎԼ->կուՆ), և, հետեւաբար, հնարավոր է այս անվան հայերեն ծագումը մի- այն դեպքում, եթե Կորկու-ի փոխարեն ընթերցելի է Կորկու: Nubanaše լինանվան երկրորդ մասը նայնացնելով Anaše (հետագա Սլաշ-կերա) բնակավայրի անվան հետ՝ Nub-ը կարելի է դիտել հ.-ե. *պեւ-լու- «նոր» արմատի արտաքուռ- մը. հայերենն այդ արմատը պահպանել է միայն հավելյալ *-րօ-ածանցով՝ նոր:

2. 2. 4. 3. 3. Աշխարհագրական այլ կարգի անունների մեջ հայկական տարրի արտացոլման ամենից ավելի հավա- նական դեպքերից նշենք հետեւալները.

Alburj (բնակավայր Ախադ երկրում, Վանա լճի շրջա- նում) — աղբիւր.

Altıquja (քաղաք Վանա լճի շրջանում) — աղտ. (հ.-ե. *Էլ-Ճ-) և կոյ (հ.-ե. *ցԿՈՒ-ՏՕ-).).

Barzaništun (բնակավայր Տիգրիսի արևմտան ականքի և Եփրատի միջև. հմմտ. նաև Kulibarzini/u' Սև ծովից հա- րավ) — բարձր, հզն, սեռ, բարձանց (հ.-ե. *ՑԻՐՑ'ՀԱ-.) և տուն (հ.-ե. *ՃՈՄ-)⁵⁰.

Melijani (բնակավայր Մալաթիաի շրջանում՝ Եփրա- տի աջինի) — միջու, -աց⁵¹.

50 Barzaništ-ը համարուն է Դիսոր Սիկիլիացու Հիշատակած Բարձանց-ին, որ, ըստ նրա, Ասորեստանի նինոս առասպեկական թագա- վորի համանակակիցն էր Ֆ. Justi, Iranisches Namen- buch, 1895, S. 65) համարում է իրանական, հմմտ. ավեստ. Վարշա- վանանքը (որպես «համարնակից»), բայց կորող է համանվանական շփո- թություն լինել:

51 Մալաթիայի Melite(չ) ա անվան մեջ ևս առկա է հ.-ե. *մելիտ-, մեթ, milit- «մեղք» հիմքը:

Şarni (քաղաք Armarili երկրում՝ Վանա լճից արևելք- հմմտ., նաև Sarnida⁵²) — սառն (հ.-ե. *կ'լ-ո-).

Tuaraşını-իսի (ասսր. Tuariş/zu, գաշտահովիտ Վանա լճից հարավ-արևմտաք, Արածանի գետի վերին հոսանքի շրջանում. նախացվում է Տուարածատափի հետ — առարձ >*առւար-արած (հ.-ե. *dipər-(⁵³) և *trəg'-).

Uetas (քաղաք Մալաթիայի շրջանում՝ թերես Դայնը Uita-նի -ի հետ, որը նշվում է Qumalja-ի շրջանում), ալլի Ուտե/իրի (երկիր և ցեղախտամբ Արաքսի աջակողմյան շրջ- շանում՝ մինչև Ալաշկերտ)⁵⁴ — գետ, -ոյ.

Ziuquni (Երկիր Վանա լճի հյուսիսային շրջանում. հմմտ. Ziuquni դիցանունը, որը թերես եղել է այս երկիրի ցեղա- խմբի տոտեմը) — ձուկն, հզն. ձկունը (հ.-ե. *ց'հոկո).

Zirma (բնակատեղի Sangibutu երկրում՝ Ուրմիա լճից հյուսիս) — շերմ (հ.-ե. *ցՎհերմո-)⁵⁵:

Բացի նշված զուգահեռներից, ուրարտական աղյուրնե- րում և Ուրարտուին վերաբերող ասուրական արձանագրու- թյուններում կարելի է մատնանշել առանձին բաղադրիչներ և հողովատարրեր, որոնց հայկական ծագումը հնարավոր է. բե- րենք օրինակներ:

Şeriazi երկրանվան և Şulianzi լիսնանվան միջև թերես առկա են -եաց, -եանց վերջավորությունների հին ձեռները. Եթե հաշվի առնենք տուն բառի սեպագրական արտահայտության

52 Այս տարածված ստուգարանության դիպրում ուրարտ. արձանագրու- թյունների Տարաշունը չի համապատասխանում հայերեն բառի այն ժամանակվա հնչմանը, որ պետք է լիներ *Tiyarašini (հմմտ. հայ. արծուի). պետք է ենթազրել կամ ուրարտական դրության թե- րության, կամ տուար բառի փոխառյալ լինելը նախասեմ. *Տառ-ին պատկանող որևէ ձերք. սեպականից է, թերես, հ.-ե. *Էսոր-Տ-ը (Էսո- ռարօս, լատ. taurus «եղ»):

53 Այս անունները հավանաբար տարբեր են Ալանա լճի աղմաղմա- շրջանում տեղադրուղ Աւերլ երկրի և ցեղախմբի անձնելոց, ոչ Բանակ- կերպարանիք ունի:

54 Ք-ն շ-ով արտահայտելու հնարավորության համար Համայ- վաց. Jawaxeti — ուրարտ. Զանիա:

մեջ Ժ/Տ տատանման, այլև հայերենի բարբառային տարբերթունների առկայության հնարավորաթրունը, այսա կարելի է տուն բաղադրիչի հին ձեզ որոնել ինչպես վերևում հիշված Barzaniշտուն, այլև Maqaltuni, Ništun տեղանունների, այնպես էլ, թերևս, Aiduni, Nirdun, Tuišduni տեղանունների մեջ։ Այս կազմակցությամբ նշենք, որ ուրարտական արձանագրություններում մի քանի անգամ հանդիպող Եարզիւնուններուն մեկ անգամ մեկ անգամ գրված առանցունի-ին, մեկ անգամ էլ Եարզւ-ի ս-ի փոխարեն (-ով), որ ուղեկցում է Եարզուն գաղափարադիր-գետերմինատիվով (որպես տան (շինության) տեսակի անվանում) և ուրարտագետների կողմից թողնվում առանց թարգմանության, կարող է մեկնարակվել հայերեն՝ որպես հայերեն երեք բառի կապահովություն՝ վերջին երկուսի մեջ Ժ/Տ տատանմամբ՝ բարձր (սեռ. բարձու, հգն, բարձանց), *տիւ «առաված» (թերևս պահպանված աս-տու-ած բառի մեջ՝ տիւ «օր» համանունը՝ հ.-ի. *diu-ից) և առևն, ընդհանրապես այն պիտի նշանակեր բարձր աստծու տան» (որպես հեթանոսական տաճարի անվանում). ավելի քիչ հայանական է -diči-ն գիտել որպես իրանական հին փոխառություն՝ զեւ (սեռ. զիւի), որ համանական է նաև բարձր սպիրիտական առավածությունը և ծագումը է վերշում հիշված *diu-ի *deiu-օ հիմքամին ձեից, հնարավոր է հայերկրորդ բառը տեսնել նաև Diu(i)abli, Djulli տեղանունների մեջ։

Զըւգըր լճից (հին Ծովակ Հիւսիսոյ) հարավ ընկած Igani երկրի Երաժել տեղանվան մեջ կարելի է տեսնել հայ. տեղի բառը եալ-ից, որ ծագում է հ.-ի. *sed- արմատից *-լատանցական մասնիկով։ Երան կարող է լինել կամ Ցեղանուն, կամ էլ հայ. երա- «առաջին» բաղադրիչը, ինչպես երախայրի բառում։

55 Այն գրիչների կողմից կարող էր ընդունվել որպես հոդ և բաց թողնվել։

Danziuն և Zanziuna տեղանունների մեջ իբրև երկրորդ բաղադրիչ կարելի է առանձնացնել ziuna-ն՝ թերևս նույնացնելով հայ. ձիւն (հ.-ի. *g'hiլօմ) բառի հետ։

Ավելի քիչ հայանական, բայց հնարավոր է Aludiri/ քաղաք-ամրոցի անվան երկրորդ մասում տեսնել հայերեն բարդությունների երկրորդ դիր բաղադրիչը։

Բերենք նաև մի շարք զուգահեռներ, որոնց մի մասը, թերևս, պատահական է, և որոնց թիվը կարելի է բաղմացնել։

Alniuni (քաղաք Մանագկերտի շրջանում) —աղն, հզն. աղոնի՛ «աղեա, եղենն».

Andiabe/ս (հոռմ. Anteba կալանը Բաղրավանի և Մանագկերտի միջև), Anduarselia (հետագա Կօրանա-ն կապագումիւլում), թերևս նաև Ubianda (լեռ Armarili երկրում) —անդ >հանդ «արտօ», անդեայ (անդի) «նախիր» (հ.-ի. *andh-) կամ անդ «շեմք» (հ.-ի. *anətā)։

Ամորաշկա (եթի ավելի ճիշտ չէ Adarrašku ընթերցումը. քաղաք Urusatři երկրում) —ամուր «ամար», պինդ, ամրոց» (հայ. բառի ծագումը հայտնի չէ. հնարավոր է նրա աղբյուրը համարել ուրարտերենը)։

Arašu (բնակավայր Անդիբուտու երկրում՝ Ուրմիա լը-ճից հլուսիս) —արած (արաւո) <հ.-ի. *trəg'-)։

Armati(յա)լի (երկիր Ուրմիալի և Վանա լճերի միջև) —յարմար (հ.-ի. *ar-m-՝ *ar-ից, որտեղից առնեմ, ար-ար, յար-եմ)։

Ardarakilj (ցիկախումբ Diauhı—Ցալք երկրում), այլև, թերևս, Artarapša (շերկիրք Վանա լճից հլուսիս) —արդար (հ.-ի. *ar-t-), հմմտ. Արդարաց գլուզանոնը։

Ardiunak (քաղաք Ajadu երկրում, Վանա լճի շրջանում) —արդիւն (եթե կապված չէ ուրարտ. արծ բառի հետ)։

Artmuna (բնակավայր Սանդիբուտու երկրում՝ Ուրմիա լճից հլուսիս) —արմն «արմատ» (հմմտ, արմ, արմատ՝ հ.-ի. *er- արմատից)։

Gaurahi (քաղաք-ամրոց Մալաթիալից հլուսիս-արկելք՝ եփրատի ձախ ամիին, հետագա Գաւրեք) —գաւ-(առ) (հ.-ի. հմմտ. գերմ. Gau «երկիր, մարդ, գավառ» (*).

Երկուայի (ցեղ և երկիր Արաքսի աջ ափին. ըստ Ն. Ազոնցի՝ Որկովի⁹)—երեկոյ (շարեմուտք» իմաստով).

Էլաւ (բնակավայր Էհեի երկրում՝ Վանա լճից հա-
րավ)՝ խաղ, -ոյ ժխաղ՝ կամ խաղ, -ի շնահիճ.

Էրտրա (բնակավայր Մրագրի-ում)՝ հարիւր, ոյ. կա նաև
հարուր բռուանուն.

Էլմերուն (քաղաք Վանա լճից հարավ-արեմուտք)՝
նողմ, -ոյ (*).

Էլուն (քաղաք Էհեի երկրում՝ Վանա լճից հարավ)՝
նող, -ոյ (Հ.-հ. *polo-).

Էնիշտի (բնակավայր Էհեի երկրում՝ Վանա լճից հա-
րավ)՝ նիսա, -ոյ (*).

Իրդաւ-ն (քաղաք Սլոնիքի Ծղուկ=ուրարտ. Շուլու
գավառում), թերեւ նաև Իրդանուն (հետագա Արդվինը)՝
երգ, -ոյ (Հ.-հ. *).

Լիզիւ (բնակավայր Իրդա-ից ոչ հեռու՝ հին Ծղուկի մեր-
ձակալքում)՝ լիկ ռլիճ (Հ.-հ. *leg-).

Լուսիա (երկիր և քաղաք պատմական Հայաստանի հա-
րավ-արեմուտքան շրջանում)՝ լոյց, լուց-անեմ (հմմտ. լոյս).

Լուշ (ցեղ և երկիր Արաքսի և Ախուրյանի միախառ-
նըման տեղից հլուսիս)՝ լոյս, -ոյ (Հ.-հ. *leuk-).

Մատարա (բնակավայր Տիգրիսի վերին հոսանքի աջափնյա
շրջանում)՝ մայր (Հ.-հ. *mater⁵⁶).

Նիլիպահր (երկիր Մրագրի ցեղամիավորման մեջ)՝ նեղ
և պախրէ շտավար, նախիր» (փոխառություններ ուրարտե-
րինի⁵⁷).

Բ/Բւնիալի (քաղաք Սլոնիքի Ծղուկ=ուրարտ. Շուլու
գավառի մերձակալքում)՝ բոյն, -ոյ (+ուրարտ. ալիլ ածանց⁵⁸).

Կո'ալբանի (շերկիր» Մեանի ավազանում)՝ կոյ (կու)
և աղը.

Կոլբուտարին (բնակավայր Մալաթիալի շրջանում)՝
կողը և քան (*).

⁵⁶ Եթե էր > յ փոփոխությունը ուրարտական շրջանից ավելի վաղ լի-
կատարվել, թիւ հավանական է:

158

3. Հայերենի և ուրարտերենի վերաբերյալ բերված փաս-
տերի և մի շարք այլ տվյալների զուգադրությամբ կարելի է
հանգել հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի պատմության և ուրա-
րտագիտության համար էական նշանակություն ունեցող եղրա-
կացությունների:

3. 1. Հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ ուրարտական և
ուրարտերենի մեջ հայկական փոխառությունների զգալի քա-
նակը խոսում է այն վարկածի օգտին, որ ուրարտական պե-
տովման մեջ երկար ժամանակ կողք-կողքի ապրել են հայկա-
կան ցեղեր, որոնք, հավանաբար, աւքի ընկնող դեր են կատա-
րել ուրարտական պետովման կյանքում: Ըստ աշխարհա-
գրական անունների մեջ հայկական բառերի ու ձևովների
արտացոլման կարելի է ասել, որ այդ ցեղերը բնակվել են
ուրարտական պետովման և պատմական Հայաստանի հատ-
կապես հարավային և արևմտյան տարածքներում:

3. 2. Նկատի ունենալով Խալդի գիցանվան հարավային Aldi և, թերեւ, Համունիքի Ան/րուն գրտթյունը՝ կարելի է
տաել, որ Ան քաղագիքով սկսվող մի շարք տեղանունների
մեջ արտացոլվել է նայ անոնցը: Բացի Այս լեճանունից և
Ան(ա)զանան (Ազազնան ընթերցաւմն ավելի քիչ հավանա-
կան է), Այալե, Այասոն, Այսիաշ բնակավայրերի անուն-
ներից, մենք հակած ենք այն տեսնելու վանա լճի շրջա-
նում զետեղվող Aiduni (ասոր. Այածու), Այալի և, թերեւ,
Սալայ երկրների անանեների մեջ, մանավանդ եթե Aiduni-ի
-duni բաղադրիչը հնարավոր է մեկնարանել որպես տուն⁵⁷.
պատմական չէ, որ Վասպուրականի գավառներից մեկը կու-
գում էր Հայոց ձոր, Մոկքի երկու գավառ՝ Այառւանք (կազ
չանին՝ Aiduni-ի հետ) և Այալանք: Հնարավոր է, որ Aiduni
երկրի հովանավոր աստվածը (աստվածուհին) է նկատի առ-
նըգած Մհերի դռան արձանագրության մեջ հանդիպող Ainaց-ի

⁵⁷ Ա. Երեմյանը Այսունի երկիրը տեղադրում է վանա լճից Հյուսի-
ն. Վ. Հարությունյանը՝ հարավ:

Հեղ՝ ու հոգով և ապէ վերջավորութիւնը⁵⁸: Ajuduni և Սալայի
հրկրներում հիշված տեղանունների մեջ զգալի թիվ են կազ-
մում ակնհալտորեն հայկական բնույթ տնհցողները. բացի
վերեռում բնիրված լուսական գլուխութիւնից (որ վերեռում մեկնա-
բանվեց հ.-ե. *ՏՈՒ- արժատով՝ հայերենի համար բնորոշ՝
*Տ-ի անկմամբ, հմմտ. նայ «թաց») և Alluri/a լեռնանութիւնց,
նշենք մի քանիսը. Ajuduni երկրում՝ Alburj—հայ, աղբիւր,
Ardiunak—հայ, արդիւն(—ը) (՝, եթի բաժանելի չէ տրարա-
րածուած (՝)). Arş/zugu, Aluarşa, Balduarşa—հայ, արծ-
(արծար, արծնեմ, արծարծն) հ.-ե. (*ԵՐ- գիալլան, սպի-
տակն). Dilizia—հայ, դեղձ (հին գգեղին). հմմտ. դեղձի
բաղդանից, դեղձն գվալրի անանուխ և դեղձան ռոսկեգուն).
Տարարծ—հայ, սար, ոյ և արդ օձն (եթի վերջի-
նըս տրարա. արծ-ն չէ). Սալայի երկրում՝ Altzquja—հայ.
աղտ էկեղու (աղտ տաղ)՝ և կոյ, կու շղուաղբ. Barzu-
clani—հայ, բարձր, ու և ալին: Կարեսոր է նշել, որ Վանա
լի մերձակայքում տեղադրվող այս վայրերի դգալի թվով
անօւններ պահպանվել են հետագա տեղանուններում. այս-
պես, հավանական են հետեւյալ զուգադրությունները՝ Abain-
di—Ավանց (գյուղ Վանի մոտ), Alli—Աղլի (գյուղ Վանի վիլ.
Արճեշի գվո.), Allurj/u (լեռնանում՝ բնակատեղի անունից)—
Ալյուր (գյուղ Վանի վիլայեթի թիմուրի գվո.), Aniaştania—
Անասան (գյուղ Վանի վիլ.), Anzialia—Անձավ (գյուղ Վանի
վիլ. Բերկրի-Աբազա գավառում. հմմտ. նաև հին Անձևացիք
և Անձանինոր), Arşuzu—Արնակ թիւ Արծեկ (՝). Baniu—
Բանոն (գյուղ Վանի վիլ. Արճեշի գվո.), Birjiluza—Երիլի
(գյուղ Վանի վիլ. համանուն գվո.), Hasrana—Կասր (գյուղ
Վանի վիլ. Շատախի գվո. հմմտ. նաև Մոկսի գվո. և Խոշա-
րի Կասրիկ), Qutta (Սալայի-ում)՝Կուր (գյուղ Վանի վիլ.
Կարճականի գվո.), Siqarra—Զկոր (գյուղ Վանի վիլ. Կառկառի
գվո.) և ալին:

⁵⁸ Եթե այն իդական սստվածության անուն չէ, ապա կարելի է մեկ-
աբանել որպես Հայկի նշանակութը:

Ai(e)duni-ի Geta տեղանունը նման է հնչում զետին։
բայց այս բառը ուրարտ. շրջանում պիտի արտասանվեր դեռ
սկզբնալին վուկ (հմմտ. Աւլիկուն-Գեղարքունի), եթե
հարավային վայրերում անցումն արդեն կատարված չէր:
Եթե Ai-ով սկսվող տեղանունների մեջ կարելի է տեսնել հայ-ը,
ապա արևմուտք ընկած Արմե և, թերևս, Մրտե երկրանունների
մեջ տեսնում են արմեն (հ.-ե. *ՕՐՄԵՆՈՏ) անվան սկզբնաձեւերը
(Հայերենի համար բնորոշ օ-ա անցմամբ և ժողովրդական
ստուգաբանության հիման վրա վերջին ո-ի առանձնացմամբ):
Եթե Արմար(յա)լի երկրանունը կապ չունի սրանց հետ, ապա կա-
րելի է ասել, որ Հայկական ցեղերի արմենական խումբը տե-
ղավորված էր արևմուտքում, Հայականը՝ Հարավում: Պատահա-
կան չէ, որ Խորենացու մոտ արտացոլված Հայկական ավան-
դույթը Հայկական ցեղերի շարժում է ենթադրում Հարավից
հյուսիս:

3. 3. Եթե հալասական Էսկանա (Էսկանա) անձնա-
նունը կապ ունի ուրարտական արձանագրություններում հի-
շատակված Խոկա (Խ-կա-ա-ի) անձնանվան, Խալաս և Ազզ
երկրանունները՝ A-i-duni երկրանվան և 'Aza տեղանվան.
Baltatik գիցանունը՝ Baltulhi ցեղանվան. Արիլա, Արնիլա, Դոգ-
զամա, Խալիմա, Պարայա (Barraia), Qadmaša (Qadmata⁵⁹)
քաղաքանունները՝ Արի երկրանվան, Արնա, Դոզամա, Պարա,
Ուլմանիա քաղաքանունների (հմմտ. նաև Էլամոնիա գետա-
նունը և լինանունը, Ալամոն երկրանունը), Կաւադ/տմուի երկ-
րանվան հետ, ապա պիտի է ենթադրել Հայաստանը և մեր-
ձակայքում գտնվող ցեղերի տեղաշարժ գեղի հարավ և արե-
կելք՝ ընդհուպ մինչև Ռւրմիա լճի հարավը (Դոզամա):

3. 4. Ուրարտական պիտության մեջ ուրարտական և Հայ-
կական ցեղերի հետ միասին բնակվել են նաև մեզ ծանոթ և
անժանոթ Հնդեվլուպական և ոչ Հնդեվլուպական ցեղերը: Մա-
սնավորապես արդեն առկա էին իրանական (այդ թվում կիմի-
րական, սկյութական) և թրակյան ցեղերը: Սրանց լի-
վական մնացուկների վրա վերջին ուշադրությունը է դարձնելլ
մի շարք հետազոտողների կողմից (Ս. Երեմյան, Ս. Գևորգյա-

յան, Հ. Ղարագլուխյան, այլև Գ. Ջահովյան)⁵⁹. Հատկապես
բնորոշ են Allabria և Ispilibria տեղանունների -bria=թրակ-
-երա «քաղաք» բաղադրիչը (եթե սրանցից առաջինը կապ-
ված չէ հայ, աղուրի-ք բառի հետ), Ueduri ցեղանվան և
թրական Յեն «չոր» բառի, Igani երկրի Diusini թագավորի
անվան և թրակ. Diuzenus անձնանվան զուգադիպոմները:

3. 5. 1. Վերկում ասվածները հասկանալի են դարձնում
Պարսկաստանի Դարեհ 1-ին թագավորի բեհիստույան հոա-
լեզվան արձանագրության մեջ (521—520 թթ. մ. թ. ա.)
պարսկերեն Armina «Հայաստան» անվան զիմաց բարեկա-
կան Urastu (=Urartu) անվան առկալությունը⁶⁰: Դիսնա-
կանների գրեթե միահամուռ կարծիքով, որ աջակցություն է
գտնում նաև Մելյալ ծովի շրջանի քարայրներում հայտնաբեր-
ված տեքստերի և աստվածաշնչի բուն տեքստի համեմատու-
թյան մեջ, Urartu անվանումը պահպանվել է Արարատ ան-
վան մեջ: Պատմականորեն մենք ունենք ձևերի հետեւյալ հա-
ջորդականությունը. Սալմանասար 1-ին թագավորի (1266—
1243 մ. թ. ա.) արձանագրության մեջ հանդիպում է Ուրարտ,
Արարատի (911—890 մ. թ. ա.) արձանագրության մեջ՝
Urartu, մ. թ. ա. 9-րդ դարից սկսած՝ Urartu ձեզ, ավելի ուշ
հանդիպում են երրայերեն Urartat (ըստ Մելյալ ծովի շրջա-
նի տեքստերի Ծնթերցման) և Ararat (ըստ աստվածաշնչի
բուն տեքստի մատորետյան ձայնավորման՝ Երեմիայի գրքում՝
594 թ. մ. թ. ա.) և Հայերեն Այրարատ (Արարատ, Արարադ)
ձևերը: Հատ Գ. Մելիքիշվիլուն Urartu-ն եղել է այն ցեղախմբի
անունը, որին դեպի Հյուսիս կատարած արշավանքների ժամա-
նակ առաջինը հանդիպել են ասորեստանցիները⁶¹: Նկատի-

⁵⁹ Հմմտ. Գ. Բ. Ջայուկյան, Փրակիցն արմենիա, «Անտիկան բա-
կանիստիկա», Մ., 1984, ս. 11—12.

⁶⁰ Ի. Մ. Դյակոնով (И. М. Дьяконов, Предыстория армянского
народа. Ереван, 1968, с. 238) Urastu-ի համար վերականգնում է «Oralt-
ընթերցանությունը».

⁶¹ Հմմտ. Գ. Ա. Մելիքիշվիլի, Նարի—Ուրարտ, Թիֆլիս, 1954,
с. 21, 155.

ունենալով անվան համընկումը Արարատ լեռան և Արարատ-
յան դաշտի՝ նշված անվանումների հետ՝ պետք է ենթադրել
ընդգրկման ավելի մեծ տարածքը⁶²:

3. 5. 2. Ուրայրի/Uratri/ Urartu⁶³ անվան տրարտական
մեկնաբանության փորձեր հայտնի չեն, մինչդեռ գիտական
գրականության մեջ կարծիքներ են հայտնվել նրա ասուրա-
կան, խեթական, իրանական ծագման մասին: Ալսպիս, Ա.
Սելյը մի հին բառացանկի հիման վրա, որի մեջ տիտանին
(«բլոր») համապատասխանում է ատս-ն, Urartu-ն մեկնում է
որպես բրարձր երկիրը⁶⁴: Գ. Նորմանը այն բացատրում է
որպես խեթական Ու-գարտի «մեծաջար»: Ռ. Շմիդտը՝ հին
իրանական կազմության Varu/Uru'adri- «ընդարձակալու»
(հմմտ. զագահեռ Արսանդրի <Paru'adri «բազմալիու»)⁶⁵: Սա-
կայն խեթական ցեղերը և խեթական աղքեցությունը չեն կա-
րող այդքան արեւելք տարածվել, իսկ XIII դարում մ. թ. ա.
իրանական ցեղերի առկալությունը այդ վայրերում հայտնի չէ:

3. 5. 3. Հարց է առաջանում՝ հնարավոր չէ՝ արդյոք Ուրար-
տուի անվան հայերեն մեկնությունը, այսինքն՝ թույլ տալ հայ-
կական ցեղերի առկալությունը պատմական Հայաստանի ու-
րարձրում մ. թ. ա. XIII դարում:

Այս վարկածի օգտին կարծեք թե խոսում է մի քանի
հանդիպամանք. 1) ուրարտ. Urartu—հայ. Ա(յ)րարատ և երր.
Urārat—Արարատ ձևերի ս/ա փոխարարերությունը զուգահա-
ռնի Urme—Արմե փոխարարերության մեջ, որ մենք փոր-
ձել ենք բացատրել որպես հայերենի համար բնորոշ *O>
(սեպական մեջ Օ-ն պիտի արտահատվեր ս-ով) և

⁶² Մանավանդ եթե ճիշտ էր ի. ի. Մեշշանինովը, որ Սարգուրի 2-րդի
տարեգրության մեջ կարդում էր LÚ Urarda և տևենում նույն Ուրարտու
անունը:

⁶³ A. Sayce, The Kingdom of Van (Urartu). The Cambridge ancient history, 3, 1929, p. 169:

⁶⁴ Վերջին երկու մեկնությունների համար տե՛ս W. Ellers, Ge-
ographiche Namengebung in und um Iran, „Sitzungsberichte der Bayerischen Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl.“, 1982, H. 5, S. 28:

*օ>ա անցամների գրսերում՝ ձեւրի համապատասխան տատանմամբ, հմմտ, միենույն արմատներից ժագող որք և արրանեալ «ժառա» (հ.-ե. *օրի-), *հովի- «ոչխար» (հովի-ւ բառում) և աւդի «ոչխար» (հ.-ե. *օվի-), յ-որդ և յ-տանեմ «վեր կենալ, բարձրանալ, ելնել կանգնել» (հ.-ե. *օր-՝ *ըր-ի ձախնդարձ), ոսկի և ազդր (հ.-ե. *օՏ-), ալի ունիմ և աւճ «ունեցվածք» (հ.-ե. *օր-ո-). ալդպիսի տատանում նկատվում է նաև նախահավելվածալին ձախնավորների զեպքում՝ ուռզանեմ և առողանեմ (հ.-ե. *շՌՈՒ-), որոնեմ և բրրո, արոն անել (հ.-ե. *րՕՃ-). 2) Մրագի/Մրագւ ձեւրի մեջ նկատվում է բ-ի գրափոխոթլուն, որ բնորոշ է հայերնի ըրադարին+բ կապակցութլունների համար՝ բացառոթլումք հ.-ե. «խուլ պայմանական+բ կապակցութլունների. քանի որ ուրարտ, ի՞ն համապատասխանում է հալ, ա-ին, որ ծագում է հ.-ե. ձախնել *ծ-ից կամ, որոշ պայմաններում *ց'-ից, ապա ալս բացառոթլունը վերանում է. 3) Մրագւ-ի արտա-նիշեցնում է Արտա'ար(ա)ս! լիցանվան առաջին մասը, որի մեջ մենք տեսնում ենք հայ, արտ, սեռ, արայ բառը՝ ամբողջ կազմոթլունը զիտելով որպես հայկական ցեղերի կողմից պաշտովաղ՝ արտերի հովանավոր ասոծու անուն⁶⁵: Հայերն բառը ծագում է հ.-ե. *աց'րօս «գաշտ, արտ» բանից (հ. հնդ. ձյրա- «արոտ, գաշտ, արտ», հուն. ἀγρός «գաշտ, արտ» և ալլն) և արմատակից է արտա- նախածանցին ու արտաքս, արտաքին բառերին, որոնք նշում են արտ բառի սկզբանական հնարավոր լայն իմաստը՝ «գաշտ, արտավայր»: Մրագի/Մրագւ համապատասխանութլան ալս զեպքում շատ լավ բացառում է հայերեն բառի զարգացման փուլը՝ (*աց'րօս>արո->արտ, սեպագրոթլան մեջ՝ արտ/1>արտ). արտ-ն կարող էր լինել *աց'րօս-ից կազմված *աց'րօս ածականի («գաշտակին») արտացոլումը:

Ավելի դժվար բացարերի է Մր(ս)-սկզբնամասը, մանավանդ եթե փորձենք այն համաձայնության մեջ դնել հե-

տագա Ա.(յ) բարատ ձեփ հետ: Քանի որ հատուկ անունների համար սովորական է ժողովրդական ստուգաբանությունը (անձանոթ դարձած բառային իմաստների բացարտությունը ծանոթ բառային իմաստներով), և սրա հետ կապված տարբեր ձեւրի խառնուրդը (բազարկությունը), ապա Մրագւ-ի դիմաց առկա Այրարատ/Այրարատ ձեւրի համար մենք ենթադրում ենք մի կողմից՝ օ>ա անցում կամ օ/օ հերթագայություն և սրա հետեանքով ծագած Ար-ի վերաիմաստավորում ար-/այր- «մարդ» արմատի ազգեցությամբ (հմմտ, արանետ և այրասէր), մյուս կողմից՝ արտ (*ածրո->ատրո) և արատ (արածարմատի տարբերակի) բառերի բազարկություն (խառնում): Հետաքրքրական է նշել, որ Մովսես Խորենացին Ա.(յ) բարատ անունը կապում է Արայի անվան հետ և մեկնում որպես «Արայի ղաշտ», «Գայ հասանէ տագնապաւ ի ղաշտն Արայի, որ յանուն նորա անուանեալ Այրարատ» (ձեռագրական տարբերակներ՝ Արարատ, Արարադ)⁶⁶:

Եթե Մրագի/Մրագւ-ի -արտ/-արտո բաղադրիչի բացառությունը թիւ թե շատ հավանական է, ապա Մր(ս)-բաղադրիչի մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել, որոնք առանց ավելի հաստատուն կովանների կմնան լոկ ենթադրությունների սահմանում՝ անկախ այն բանից՝ այդ բաղադրիչի տակ տեսնում ենք հայերենում շպահպանված, բայց նրա օրինաշափություններով բացարտվո՞ղ, թի՞ պահպանված և նույնիսկ մեր օրերը հասած լեզվական որևէ ձև: Այսպիս, կարելի էր ենթադրել հ.-ե. *րԾ- «առաջա-» ձեփից հեղող *որ(ն)- կամ *որ(ու)- տարրը (հնարավոր առող տարբերակներով)՝ միերականդնելով Մրագի/Մրագւ ձեւրի համար Շառացած լինելու իմաստը: Էլ ավելի քիչ հայվանական կլինի ալդ բաղադրիչի մեջ որոնել ալնպիսի ձեւը, որոնց մեջ հնարավոր չել *օ>ա անցումը կամ օ/օ տատանումը, և Ա.(յ) բարատ ձեփ ծագումը կարելի է բացարել միայն ժո-

65 Գ. թ. Զանովյան, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, 1, էջ 52:

դովրդական ստուգաբանությամբ ու ձևերի բաղարկությամբ հմմտ. մի կողմից՝ հ.-ե. *ԵՐ/ՕՐ- արմատից ծագող հոն. օրու ըլեռ» (*eros-ից), որի դիմաց հայերնք կարող էր ունենալ *ԱՐ- (կամ *ԵՐ-*) ձևը, մյուս կողմից՝ հայերնում առկա ուրոյն «առանձին, զատ» (*ՈՒՐ- հին հիմքածեռվ) և ուրու սուեսիլ. հեթանոսական աստված, կուտք» բառերը. նշենք, որ վերջին երկու բառերի ծագումն անհայտ է (քիչ հավանական է ուրո-ի ծագումը հ.-ե. *ԵՐ(Չ)- «նոսր, հեռու գտնվող» արմատից), և որ ուրուն, եթե ուրարտական շրջանում այն կար, պիտի ունենար լրացուցիլ հիմքային ձայնավոր:

Եթե Uruatri-ն հայերնով բացատրելը քիչ թե շատ հավանական է, ապա նրա կապակցությամբ Սալմանասարի և Աշուրելկալայի հիշատակած տեղանունների մեջ կարելի է որոնել Հայկական ծագում ունեցողներ: Ճիշտ է, հատուկ անունների ստուգարանության փորձերը որոշ դեպքերում մնում են միայն փորձեր և ոչ ավելին, այսուհետեւ որոշ նախնական ենթադրություններ կարելի է անել: Վերևում մենք մի շարք տեղանունների -ըսու բաղադրիլը barzudibiduni արտահայտության -ըսու-ի հետ միասին հնարավոր համարեցինք բացարձինք բացատրել հայ. տուն բառով. եթե սա գոնք մասամբ ճիշտ է, ապա Երևոն բնակավայրը կարելի է մեկնել որպես «Եր ցեղին պատկանողների տուն» կամ, եթե Եր-ի մեջ տեսնենք հայ. երեք բառի բարդությունների մեջ հանդիպող երի հիմքը, «եռատուն». Հիշեցնենք, որ տուն բառն ունեցել է նաև Շատագառ, շրջան, երկիր իմաստը՝ հմմ. «Զեռն իշխանութեան տանն հայոց թագաւորին, որ էր Աստրապատական աշխարհամ» (Բուգանդ) և այլն⁶⁷: Ziqunii տեղանունը, որ հավանաբար նույն է Հետագա Ziqunpi-ի հետ, մենք վերելում կապեցինք սրա ցեղալին աստված-տոտեմը հանդիսացող Zī(u)qunii դիցանվան հնու և մեկնեցինք ծովին, հգն. ձկումք բառով (հնում պիտի ունենար *ձուկուն ձկը): Ամուշական տեղանվան մեջ, որ գերագասելի է Adarrasaka ընթերցումից, կարելի է տեսնել

ամուր «ամբոց» բառը, թեև այս բառի ծագումը հայանի չէ (կապ անի՞ արդյոք հ.-ե. *ՊՈԻՐ- տիալտե կառուցած հիմքի հետ, որ արմատի երկար ձայնավորման գեպքում կարող էր տալ ոչ (սեպագիր Ա(Յ)”), ինչպիս նույն արմատից ծագող մոյք բառի գեպքում: Եթե հայերը գետ հնում բառասկզբի Տ-Ն արտասահմել են (գոնի որոշ տարած քններում ուժեղ ը-ով, և սա կարող է արված լինել սեպագիր որիէ ձայնավորուվ, ապա Լշալասու, Լշանինա տեղանուններում կարելի է տեսնել հ.-ե. *ՏԱ- էկանգնել» արմատից կերտված հայերեն ձեր (այս նույն արմատից են հայ. սահնամ-ը՝ իմաստափոխությամբ, այլի իրան.>հայ.՝ սահնամցը): Հմմտ. նաև Խարցս—հարիւր, -ոյ (կա նաև հարուր բռւսանուն), Tarraba—րան Շամի թառ (այլն «բարձր տեղ») և այլն:

3. 6. Հայերենի՝ ուրարտերենից և ուրարտերենի՝ հայերենից կատարած փոխառությունների, ինչպես նաև տեղանունների ուրարտական տառադարձության և սրանց հայերեն համարժենների համեմատությունը բացահայտում է որոշակի օրինաշափություններ, որոնց համառոտակի բնութագիրը տըրպած է մեր «Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում» հոգվածում⁶⁸: Վերևում բերված տվյալներում այդ օրինաշափությունները հաշվի են առնված: Եղած բացառությունները թվացող են և բացարձում են կամ սեպագրության առանձնաշտկություններով, կամ ուրարտերենի ու հայերենի բարբառային տարբերակների առկայությամբ: Եթե բառային սովորական փոխառությունների գեպքում համապատասխանության հարցը լուծվում է միանշանակ կերպով, ապա այլ է վիճակը տեղանունների գեպքում: այստեղ համապատասխանությունը բացարձակ է տեղանվանական օրյեկտների նույնության, և հարաբերական՝ տարբերության գեպքում, ընդ որում հարկավոր է հաշվի առնել սրանց մեջ ժողովրդական ստուգարանության լայն տարածվածությունը: Այս պայմաննե-

67 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, 1, էջ 57: Հմմտ. նաև մեր «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան» աշխատության (1987) աղյուսակը (էջ 430—431):

րում մենք կարող ենք ունենալ ուրարտական և ակկադական արձանագրությունների համապատասխանության որոշակի տարրերակներ:

Г. Б. ДЖАУКЯН

УРАРТСКИЙ И АРМЯНСКИЙ ЯЗЫКИ

В этом разделе рассматриваются вопросы взаимоотношения и взаимовлияния урартского и армянского языков. После краткого обзора истории изучения урартского языка, описания методов чтения урартских надписей и характеристики современного состояния исследования родственных связей урартского языка, автор подробно останавливается на вопросе урартско-армянских лексических взаимоотношений. Он выделяет несколько слов общих слов: слова т. н. «элементарного» и отдаленного родства, армянские заимствования из урартского и урартские заимствования из армянского языка. В конце статьи предпринимается попытка выявления армянских элементов в личных именах, именах богов, названиях племен и местностей, переданных в ассирийских и урартских клинописных источниках.

ՄԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄ

Ներկա գրքումի հրատարակչական պրոցեսներն ավարտված էին, երբ լույս տեսավ ուրարտագետ Հ. Կարագյոզյանի մի հոդվածը¹, որը սերտորեն առնչվում է մեր աշխատության թեմային: Հեղինակը առաջարկում է մեր ժողովրդի «հայրինքնանվանումը ստուգարանել երիտ-նի սեպագրական տեղանվան հիման վրա, որով մի կողմ են դրվում նախկինում առաջարկված՝ Հայասա (Խայաս) և Խարե տեղանունների վրա հեցած, ինչպես և այլ ստուգարանությունները: Առաջարկությունը սրամիտ է և հատուկ քննության արժանի, ուստի այստեղ ես բավարարվում եմ սոսկ իմ առաջին տպագրության շարադրմամբ:

Երիտ(նի) — հայ ստուգարանությունը կատարված է Խարե—հայ ստուգարանական մողելի հետքերով²: Սրա մեխն է ք-ի փոխարկումը յ-ի (որի ցցոն օրինակ է հանդիսանում՝ *թէտ(ր) հայր անցումը): Այսուհանդեր այն ավելի բարդություններ է առաջացնում, քան Խարե-ի հետ կապված ստուգարանությունը (ել չեմ խոսում Հայասա (Խայաս)-ի հետ կապված ստուգարանության մասին): Խնդիրն այն է, որ երիտի դեպքում հեղինակի համար անհրաժեշտություն է ստեղծվում լրացուցիչ բացարություններ տալ է՝ >ա անցման և ն-ի համեման հանգամանքներին, որոնք Խարե-ի դեպքում բացակայում են: Այստեղ ասելիք ունեն մասնագետ-լեզվարանները:

Հոդվածում առաջ քաշված հետագա ստուգարանական փորձերը էապես զիշում են Հիշատակվածին և, հակառակ իրենց արտաքին տեսքին, մեր կարծիքով, հիմնականում տառապում են ստուգարանական շափանիշների ավելորդ «ազատությամբ», որը շատ տարածված ցավ է:

Գ. Ա.ՐԴԻՍՅԱՆ

¹ О. О. Карагезян, Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, ВОН, 1988, № 7, с. 57 слл.

² Տե՛ս գերը, էջ 53:

Բ. Ն. ԱՌԱՋԵԼՅԱՆ, Գ. Յ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ—ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բ. Ն. Առաջելյան, Արարտուն և Հայ ժողովրդի կազմավորումը	5
Գ. Խ. Սահգյան, Արարտական տերությունը և Հայերը	47
Գ. Յ. Զահուկյան, Արարտերենը և Հայերենը	127
Գ. Խ. Սահգյան, Մի հավելում	169

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մադայյան
Նկարիչ Ա. Վ. Արամյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարուբյունյան
Սրբագրիչներ Գ. է. Թերձակյան, Լ. Հ. Խաչատրյան

ИБ № 914

Համագույս է շարժածքի 4. 03. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության
Տ. 12. 1988 թ.: ՎՀ 08720, Զափը 84×1081/32, թուղթ № 2: Տառա-
պատկ շպրել սովորական, բարձր տպագրություն: Պայմ. 9,93 մամ.,
առաջը. 10,75 մամուց ներկ. մամուլ 9,03: Հրատ.-հաշվարկ. 7,82 մամուլ
Հոդաբանք 3500: Հրատ. թ 7281, Պատվիր №197: Գինը 1 ռ.ր
2002 ԳԱ հրատակություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24 բ.

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

2002 ԳԱ հրատակության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող. 24:

Տպոգրաֆия Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.